

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑΣ

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2015

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑΣ

Η ΕΒΡΑΪΚΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΣΤΗΝ
ΠΑΤΡΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2015

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑΣ

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ
Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

ΕΚΔΟΣΗ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ
Αθήνα 2015

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Η Συναγωγή της Πάτρας, η οποία σήμερα δεν υπάρχει πια.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ:

Μιχάλης Κύρκος

ISBN: 978-960-99200-2-5

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη σύμφωνα με το Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

*Αφιερώνεται
σε όσους αγωνίζονται
να μην υπάρξουν άλλα
Ολοκαυτώματα - Γενοκτονίες*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΚΙΣΕ.....	11
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	13
1. Αρχαιότητα – Ρωμαϊκή εποχή – Βυζαντινή περίοδος – Τουρκοκρατία.....	15
2. Νεώτεροι χρόνοι.....	65
3. Μετά την Απελευθέρωση.....	111
Οικογένειες Ισαάκ και Ηλία Μάτσα.....	153
Οικογένεια Ισαάκ Μάτσα.....	156
Οικογένεια Βιτάλ.....	157
Οικογένεια Ραφαήλ Ι. Ιωχανά.....	162
Οικογένεια Ισαάκ Ιωχανά Ιωχανά.....	164
Οικογένεια Ραφαήλ Μωϋσή.....	169
Οικογένεια Σαμουήλ Αλμπάλα.....	170
Οικογένεια Δανιήλ Ιωχανά.....	171
Οικογένεια Ιωσήφ Μωϋσή.....	172
Οικογένεια Μάρκου Νασαχών.....	172
Οικογένεια Ισαάκ Μπαρούχ.....	172
Οικογένεια Σολομών Ρούσσου.....	178

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

 δικηγόρος Χρήστος Μούλιας είναι ένας από τους σημαντικότερους ιστοριοδίφες των Πατρών, της γενέτειράς του. Στην παρούσα έκδοση, που με ζηρό ενδιαφέρον ανέλαβε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, ο Χ. Μούλιας καταγράφει τη διαδρομή της εβραϊκής παρουσίας στην Πάτρα μέσα από μια πληθώρα αρχαιακού υλικού, συνεντεύξεων και βιβλιογραφίας. Η μακρόχρονη έρευνα, σε συνδυασμό με το ερευνητικό πάθος και τη μεθοδικότητα του συγγραφέα, μας προσφέρουν το ανά χείρας έργο που αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο για κάθε ιστορικό ερευνητή.

Η ταξινόμηση των πηγών, η ανάλυσή τους και η σύνδεση της ιστορίας με τα άτομα, τις οικογένειες των Πατρινών Εβραίων που ρίζωσαν στην αχαϊκή πρωτεύουσα, προόδευσαν, διώχθηκαν και ξεκληρίστηκαν στη ναζιστική κατοχή και μεταπολεμικά σκορπίστηκαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό, είναι στοιχεία που συμβάλλουν στη ζωντανή αφήγηση.

Η περιορισμένη βιβλιογραφία για τους Εβραίους της Ελλάδος γενικά, αλλά και ειδικότερα για τις κατά τόπους Ισραηλιτικές Κοινότητες καθιστά ακόμη σημαντικότερη την εργασία αυτή, την οποία χαιρετίζω με ιδιαίτερη ευχαρίστηση και συγκίνηση.

Στις μέρες μας, σε καιρούς δύσκολους και απαιτητικούς, η διατήρηση της μνήμης και η τεκμηρίωση της ιστορίας είναι η σημαντικότερη παρακαταθήκη που αφήνουμε στα παιδιά μας και

στις μελλοντικές γενιές. Στο έργο αυτό, στο οποίο είναι ταγμένος ο Ελληνικός Εβραϊσμός και το ΚΙΣ, η συνδρομή του Χρήστου Μούλια είναι ουσιαστική και χαίρει της βαθιάς μας εκτίμησης και αναγνώρισης.

Αθήνα, Νοέμβριος 2015

Μωϋσής Κ. Κωνσταντίνης
Πρόεδρος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αενασχόλησή μου με την Ιστορία της γενέτειράς μου και της περιοχής της, μ' έφερε σ' επαφή με το εβραϊκό στοιχείο της πόλης, του οποίου η διαδρομή ανά τους αιώνες, είναι ελκυστικό αντικείμενο έρευνας, αλλά έχει ελάχιστα προσεγγιστεί. Την έλλειψη αυτή προσπάθησα να καλύψω με την παρούσα μελέτη μου, η οποία δεν διεκδικεί πληρότητα, αλλά συμβάλει στην ανίχνευση της συλλογικής συνείδησης ενός λαού, που άφησε το στίγμα του, στην ιστορική μνήμη της πολυεθνотικής κοινωνίας των Πατρών.

Η Ιστορία ξαναζωντανεύει την ανθρώπινη μοίρα και αναδεικνύει, χωρίς προκαταλήψεις, αυτό που πραγματικά συνέβη, μέσα στο ιστορικό πλαίσιο που συνέβη και άφησε ίχνη. Υπάρχουν βέβαια και οι απώλειες, οι οποίες δεν μπορούν να αποτυπωθούν ή άφησαν ελάχιστα ίχνη, διότι για τις σκιές, οι πηγές σιωπούν ή είναι πολύ φειδωλές. Σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να ανασυρθούν πέπλα. Αυτό επιχείρησα να κάνω, τηρώντας, όσο είναι δυνατόν, αποστάσεις από τα γεγονότα, για να μην παραπλανηθώ.

Εκτός από τη βιβλιογραφία, στην οποία ανέτρεξα και η οποία δεν είναι τόσο πολύ εκτενής, συγκέντρωσα στοιχεία από συνεντεύξεις πατρινών Εβραίων που ζουν σήμερα στην Αθήνα και την Αμερική, κάποιοι από τους οποίους ήλθαν στην Πάτρα και συναντηθήκαμε. Επίσης χρησιμοποίησα το ψηφιοποιημένο Αρχείο της Κοινότητας Πατρών, που σώζεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Δυστυχώς, για την περίοδο της γερμανικής κατοχής, αυτοί που γνώριζαν πολλά και θα μπορούσαν να είχαν αποκαλύψει κρυφές πτυχές του δράματος που έζησαν οι ίδιοι και οι ομόθρησκοί τους, έχουν φύγει από τη ζωή και οι λίγοι, με τους

οποίους συνομίλησα, είναι υπερήλικες και η μνήμη τους έχει αμβλυνθεί. Πάντως, ό,τι υιοθέτησα, το διασταύρωσα και για ό,τι δεν μπόρεσα να διασταυρώσω, διατυπώνω τις επιφυλάξεις μου.

Οι ηθικές επιστήμες, στις οποίες ανήκει και η Ιστορία, είναι πρακτικά αδύνατον να απομονωθούν από τα ανθρώπινα συναισθήματα και άρα το απόλυτο μέγεθος Αλήθεια, δεν έχει σχέση με την Ιστορία. Όμως η Αλήθεια πρέπει να αποτελεί κατευθυντήρια αρχή της Ιστορίας. Όσον αφορά τις προφορικές μαρτυρίες, η αξιολόγησή τους έγινε με γνώμονα, ότι τα ιστορικά συμβάντα, δεν φθάνουν μέχρις εμάς «καθάρα», αλλά διαθλασμένα, εξωραϊσμένα ή παραμορφωμένα.

Η καταγραφή του συλλογικού παρελθόντος ενός τόπου, μιας χώρας, ενός λαού ή ενός έθνους, δεν είναι το ποσοτικό άθροισμα ατομικών συνειδήσεων, αλλά μία νέα, διαφορετική συνείδηση, με άλλη ποιότητα και άλλο περιεχόμενο, όπου προέχουν τα γεγονότα, όπως διασώζονται στις πηγές. Η συλλογική αυτή συνείδηση δεν έχει συγκεκριμένη αρχή, ούτε προκαθορισμένο τέλος, όπως συμβαίνει με τα ιστορικά βιβλία και μ' αυτές τις αποσκευές συνταξίδεψα με τους Εβραίους των Πατρών, στη μακραίωνη διαδρομή τους, ανά τους αιώνες.

Το βιβλίο αυτό δεν θα έπαιρνε σάρκα και οστά χωρίς την έμπρακτη στήριξη του Προέδρου του Κεντρικού Ισραηλητικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μωϋσή Κωνσταντίνη, ο οποίος, αμέσως μόλις τον ενημέρωσα ότι συγκεντρώνω υλικό για την Ισραηλιτική Κοινότητα των Πατρών, με παρότρυνε να συνεχίσω και μου παρέσχε κάθε δυνατή βοήθεια και υποστήριξη.

Ανάλογες ευχαριστίες οφείλω και σε κάποιους δικούς μου ανθρώπους, που με βοήθησαν να φτάσω στο τελικό αποτέλεσμα, για το οποίο είμαι αποκλειστικά υπεύθυνος. Η σεμνότητά τους και η μετριοφροσύνη τους, τους επέβαλαν να με δεσμεύσουν, να μην αναφέρω τα ονόματά τους.

Πάτρα, Οκτώβριος 2015

X. A. M.

1.

Αρχαιότητα – Ρωμαϊκή εποχή – Βυζαντινή περίοδος – Τουρκοκρατία

Εβραίος, Ισραηλίτης και Ιουδαίος, είναι τρία ονόματα που χρησιμοποιούνται σήμερα ως ταυτόσημα, αλλά αποτελούν ιστορικούς σταθμούς, προς μία κοινή ονομασία των κατόχων τους. Το όνομα Εβραίος, που υποδηλώνει εθνική ταυτότητα, προηγείται χρονικά και συνδέεται με τον Έβερ, δισέγγονο του Σήμ, που ήταν ένας από τους τρεις γιους του Νώε. Ο Σήμ θεωρείται γενάρχης των σημιτών και πρόγονος του Αβραάμ. Το Ισραηλίτης προέρχεται από τον όνομα Ισραήλ, το οποίο προσδίδεται στο γιο του Αβραάμ, Ιακώβ, ενώ πήγαινε προς συνάντηση του αδελφού του Ησάύ. Τέλος το Ιουδαίος, υποδηλώνει τον κάτοικο του Κράτους του Ιούδα, δηλαδή του νοτίου τμήματος του Κράτους του Ισραήλ. Ιουδαία ονόμαζαν οι διάδοχοι του Αλεξάνδρου (Πτολεμαίοι, Σέλευκοι) το Κράτος του Ιούδα, όταν κατέλαβαν την Παλαιστίνη.

Το όνομα Ιουδαίος επικράτησε ως φορέας θρησκείας, έναντι αλλοθρήσκων και αυτό χρησιμοποιείται στις περισσότερες γλώσσες, ενώ το Ισραηλίτης χρησιμοποιείται με γαιοπολιτική σημασία. Στη νεοελληνική γλώσσα και στην ιταλική, αποκαλούνται Εβραίοι. Χρησιμοποιούνται όμως και οι ονομασίες Ισραηλιτικές Κοινότητες και Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο. Όσο για τη γλώσσα τους, παντού ονομάζεται εβραϊκή (**Κων. Βάση: Εβραίος-Ισραηλίτης-Ιουδαίος. Σταθμοί προς μία κοινή ονομασία, Χρονικά, τχ. 236 (Απρίλιος-Ιούνιος 2012), σσ. 3-5).**

Η παρουσία Εβραίων στην Πάτρα μνημονεύεται από τα αρχαία χρόνια. Κατά τον **Φίλωνα τον Ιουδαίο ή Αλεξανδρέα (Legatio ad Gaium)**, επί βασιλείας **Σελεύκου Α΄ Νικάνορος της Συρίας** (323-281 π.Χ.), μετοίκησαν στην Πάτρα Ελληνισταί Εβραίοι. Η εβραϊκή συνοικία ήταν στο ανατολικομεσημβρινό μέρος της πόλης, μετέπειτα τοπωνύμιο «*Μαγουλιανίτικα*» και αναφέρεται η λειτουργία Συναγωγής, η οποία είχε μαρμάρινες στήλες και πολλές επιγραφές.

Ο **Φίλων** ήταν φιλόσοφος, ήκμασε από το 25 π.Χ. μέχρι το 50 μ.Χ. και προσπάθησε να συγκεράσει την Ελληνική Φιλοσοφία με την Ιουδαϊκή Θρησκεία. Κεντρικοί άξονες της κοσμοθεωρίας του, που είναι κράμα πλατωνικών, πυθαγόρειων και στωϊκών ιδεών, είναι ότι στον κόσμο επενεργούν δύο ειδών αντίθετες Δυνάμεις, ο Θεός, ως αγαθοποιός Αρχή και η Ύλη, ως Αρχή του κακού και ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλλάβει την ουσία του Θεού.

Κατά τον **Στράβωνα** (85 π.Χ. περίπου), «*Αὕτη δ' εἰς πᾶσαν πόλιν ἤδη παρεληλύθει καὶ τόπον οὐκ ἔστι ραδίως εὔρειν τῆς οἰκουμένης, ὅς οὐ παραδέδεται τοῦτο τὸ φύλον* (εννοεί τη φυλή των Εβραίων) *μηδ' ἐπικρατεῖται ὑπ' αὐτοῦ*» (**Στράβων, παρά Flavii Iosephi, Opera omnia ab Immanuele Bekkero recognita, vol. II, Lipsiae MDCCLV, Βιβλίον XIV, 7, 2 (28-31) σ. 220**). Η πληροφορία για τη διασπορά των Εβραίων σχεδόν σε όλη την τότε Οικουμένη δεν απέχει από την πραγματικότητα. Η κατάληψη της Βαβυλώνας (586-530 π.Χ.), ο πόλεμος των Μακκαβαίων (170-161 π.Χ.) και διάφορες άλλες αιτίες, κυρίως πολιτικές αναταραχές, συνετέλεσαν στον αναγκαστικό εκπατρισμό σημαντικού μέρους του πληθυσμού της ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένης Ιουδαίας και η ισοτιμία που απολάμβαναν οι Εβραίοι στα Ελληνιστικά κράτη και τα πολιτικά δικαιώματα που τους αναγνωρίζονταν απετέλεσαν το θεμέλιο για την ίδρυση και λειτουργία των εβραϊκών Κοινοτήτων της διασποράς.

Παρότι, σύμφωνα με τις πηγές, η παρουσία των Εβραίων στην Πάτρα ήταν συνεχής, δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβε-

βαιώνουν ότι ζούσαν Εβραίοι στην πόλη, τον α΄ μ.Χ. αιώνα, όπως υπάρχουν για την Αθήνα και την Κόρινθο. Τις αμφιβολίες που δημιουργεί η έλλειψη αυτή, ενισχύει η απουσία μαρτυριών για έντονη εκκλησιαστική δράση, που θα δικαιολογείτο, αν υπήρχαν Εβραίοι, οι οποίοι θα αντιμάχονταν τη νέα Πίστη. Δεν αποκλείεται να εγκαταστάθηκαν Εβραίοι στην Πάτρα, κατά τον β΄ μ.Χ. αιώνα, οπότε η Πάτρα παρουσίασε μεγάλη ακμή, όμως, όπως επισημαίνει ο **Κων. Τριανταφύλλου**, η χριστιανική διδασκαλία είχε παγιωθεί εν τω μεταξύ και η όποια πολεμική των Εβραίων, θα ήταν χωρίς αποτέλεσμα (**Κων. Τριανταφύλλου: Η Αποστολική Εκκλησία των Πατρών κατά τους τέσσαρας πρώτους αιώνες της, ΑΧΑΪΚΑ, τχ. 1 (Μάρτιος 1937), σσ. 23-24**).

Την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο πληθυσμός των Πατρών αποτελείτο από Ρωμαίους βετεράνους, παλιούς πειρατές, Έλληνες γηγενείς ή ανατολίτες άποικους και Εβραίους. Ο **Αύγουστος**, ο **Νέρων** και κυρίως ο **Αδριανός** στόλισαν την πόλη με δημόσια οικοδομήματα, τα οποία κτίστηκαν τον 2ο και το α΄ μισό του 3ου αιώνα μ.Χ. Την εποχή εκείνη, το λιμάνι των Πατρών κατείχε σημαντική θέση στη θαλάσσια επικοινωνία Ελλάδος – Ιταλίας, στην πόλη ανθούσε το εμπόριο και η βιοτεχνία και σημειώθηκε δημογραφική άνοδος. Ως Ρωμαίοι πολίτες, οι Εβραίοι των Πατρών, ήσαν προστατευμένοι από διώξεις, για θρησκευτικούς λόγους. Οι συνθήκες δε σχετικής ηρεμίας και ασφάλειας που επικρατούσαν, ευνόησαν την εγκατάσταση του εβραϊκού στοιχείου στον ελλαδικό χώρο γενικά και στην Πελοπόννησο ειδικότερα (**Steven Bowman: A corpus of Hebrew Epitaphs in Patras, Αρχαιολογικόν Δελτίον 31 (1976), σσ. 49-75, Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου: Οι Εβραίοι εν τω Βυζαντινώ Κράτει, «Έργα», τομ. α΄ (Αθήναι 1938), σσ. 609-627, Μιχ. Πετρόπουλου: Άττης και Ζωδιακός Κύκλος σε λυχνάρια της Πάτρας, Αρχαιολογικόν Δελτίον 33 (1978), σσ. 296-317. Και Αφέντρας Μουτζάλη, Η Εβραϊκή Κοινότητα Πατρών κατά τους Βυζαντινούς και Μεταβυζαντινούς Χρόνους. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Πρακτικά**

Α' Συμποσίου Ιστορίας (Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991), (Αθήνα 1995), σ. 77).

Το Ρωμαϊκό Δίκαιο εφαρμόζετο, τους πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μόνο στους Ρωμαίους πολίτες, ενώ οι Ιουδαίοι και οι άλλες εθνότητες, εξαιρούνταν από την εφαρμογή του, στην αρχή απεριόριστα και αργότερα, μέχρι τον 4ο μ.Χ. αιώνα, με την καταβολή ειδικού φόρου. Πρώτος ο Αυτοκράτορας **Βεσπασιανός** (71 μ.Χ.) επέβαλε τον *fiscus judaicus*.

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, υπό την επίδραση του Χριστιανισμού, ήταν θεσμοθετημένη, από τον 4ο μ.Χ. αιώνα, η ομοιόμορφη εφαρμογή του επισήμου Δικαίου, που κατήργησε το εξαιρετικό Δίκαιο των Ισραηλιτών υπηκόων. Μετά το 398 μ.Χ., με ειδική διάταξη, για όλες τις υποθέσεις των Εβραίων, αρμόδια ήσαν τα κοινά Δικαστήρια. Η διάταξη αυτή περιελήφθη στον «*Κώδικα*» του **Ιουστινιανού** (529 μ.Χ.) και κατόπιν στα «*Βασιλικά*» του **Λέοντος ΣΤ' του Σοφού** (886-912).

Τον 4ο μ.Χ. αιώνα, η χριστιανική θρησκεία αναγνωρίστηκε ως επίσημη θρησκεία του Βυζαντινού κράτους και η νέα αυτή πραγματικότητα, διαφοροποίησε την αντιμετώπιση των Εβραίων, οι οποίοι έκτοτε θεωρούνταν εθνικο-θρησκευτική οντότητα.

Στην Ιουστινιάνειο Νομοθεσία περιέχονται πολλές «*Νεαρές*», οι οποίες καθόρισαν τη θέση των Ιουδαίων στη Βυζαντινή κοινωνία, από τον 6ο μέχρι το 13ο αιώνα. Από τις «*Νεαρές*» αυτές ξεχωρίζει η υπ' αριθ. 146, με την οποία ρυθμίστηκαν θρησκευτικά, τελετουργικά και θεολογικά ζητήματα, που αφορούσαν την Ιουδαϊκή πίστη και συνδέονταν με το τελετουργικό της Συναγωγής. Η αφορμή για την πρωτοφανή αυτή παρέμβαση, σε θρησκευτικά ζητήματα, δόθηκε από ομάδα Ιουδαίων, οι οποίοι ζήτησαν να μεσολαβήσει ο Αυτοκράτορας, για να επιλυθεί μία ενδοκοινοτική διένεξη. Με άλλες «*Νεαρές*» ο **Ιουστινιανός** τους επέβαλε φόρους και απαγόρευσε να κατέχουν χριστιανούς δούλους, να καταθέτουν ως μάρτυρες εις βάρος Χριστιανών, να καταλείπουν με δωρεά ή διαθήκη την περιουσία τους σε μη Χριστιανούς,

να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις, να καταταγούν στο στρατό, να αναλάβουν τιμητικούς τίτλους κ.λπ. Οι ρυθμίσεις αυτές, που δημιούργησαν προηγούμενο για τους μετέπειτα Αυτοκράτορες του Βυζαντίου, αποσκοπούσαν στην προσέλκυση των μη Ορθόδοξων Χριστιανών υπηκόων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στη χριστιανική πίστη (**Μεθόδιου Γ. Φούγια: Ελληνισμός και Ιουδαϊσμός (Αθήνα 1995), σ. 165. Και Ηλία Σαμπετάϊ: Οι αρχαιότερες μεταφράσεις της Βίβλου, Χρονικά, τχ. 242 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2013), σσ. 10-14).**

Τη Βυζαντινή εποχή, η Πάτρα ήταν ένα μικρό αστικό κέντρο και από τις πληροφορίες που περιέχονται στο «Χρονικό» του **Σφραντζή**, προκύπτει ότι ο οικισμός βρισκόταν έξω από το κάστρο και περιβαλλόταν από οχύρωση. Οι Εβραίοι κατοικούσαν στη συνοικία των ιστουργών (βλαττάδων), το σημερινό Βλατερό, βορειοανατολικά του Κάστρου, όπου πρέπει να υπήρχαν εργαστήρια κατασκευής μεταξωτών και λινών υφασμάτων, στη συνοικία της Παναγίας Αλεξιτίσσας ή Κανδριάνικα, ονομασία που οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στους «*κανδρέδες*» (μεταξουργεία) του **Ιωάννη γιού της Δανηλίδας** και στην Αρόη. Κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, η εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών συγκαταλέγεται στις σημαντικότερες Ρωμανιώτικες Κοινότητες, μαζί με εκείνες της Κρήτης, της Κορίνθου, της Κορώνης, της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, της Χαλκίδας και της Μεθώνης.

Οι πρώτοι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν στην Άρτα το 10ο αιώνα και μετοίκησαν από την Πάτρα και την Κόρινθο, λόγω τοπικών διώξεων. Ήσαν Ρωμανιώτες, διατήρησαν το ρωμανιώτικο τρόπο ζωής και προσεύχονταν κατά τη ρωμανιώτικη θρησκευτική παράδοση (**Κων. Α. Τσιλιγιάννη: Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας, έκδοση Κ.Ι.Σ.Ε. (2004), σ. 9 σημ. 6).**

Το 1159 επισκέφθηκε την Πάτρα ο ραββίνος **Βενιαμίν μπεν Γιονά εκ Τουδέλας** της Ισπανίας. Όπως αναφέρει στο «*Οδοιπορικό*» του, στο οποίο περιέχονται πολλές πληροφορίες για την οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο,

ζούσαν στην πόλη 50 περίπου Εβραίοι, οι οποίοι ασχολούνταν με την υφαντουργία και τη βαφή υφασμάτων (πορφυροβάφοι), στις οποίες είχαν ιδιαίτερη επίδοση και εμπορεύονταν μεταξωτά, λινά, μέλι, κερύ και τυρί. Κατοικούσαν σε μερικά μεγάλα και παλιά σπίτια και είχαν περιουσίες μέσα στην πόλη, αλλά και στην περιοχή του Stro, ίσως Σταυροδρομίου, κοντά στα Εβραιομνήματα και την έπαυλη Κόλλα, όπου διασταυρώνονται οι δρόμοι (**Αφέντρας Μουτζάλη, Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 80 σημ. 45**). Επίσης αναφέρει ότι συνάντησε τους προεστούς ραββίνους **Ισαάκ, Ιακώβ και Σαμουήλ (The itinerary of Benjamin of Tudela. Critical text, translation and commentary by Markus Nathan Adler, London 1907)**. Η διαδρομή που ακολούθησε, συνηγορεί ότι το ταξίδι του είχε εμπορικό κυρίως σκοπό και ότι δεν έγινε προς επίσκεψη των Εβραίων της διασποράς, όπως υποστηρίχθηκε από μελετητάς του «Οδοιπορικού» του. Όσο για τους αριθμούς των Εβραίων που κατοικούσαν στις διάφορες πόλεις από τις οποίες πέρασε, είναι πολύ πιθανό, επειδή δόθηκαν από τους προεστούς των Κοινοτήτων, να αφορούν οικογένειες, δηλαδή μονάδες υπόχρεες στον οικογενειακό φόρο «κεφαλητίωνα», οπότε πρέπει να πολλαπλασιασθούν επί πέντε (**Παναγιώτου Φ. Χριστόπουλου: Η Εβραϊκή Κοινότης Ναυπάκτου, Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών, τομ. α' (1968), σσ. 278-282**).

Το 1279 έφθασε στην Πάτρα ο **Αβραάμ Μπεν Σαμουήλ Αμπουλάφια** (Abraham ben Samuel Abulafia) (Σαραγόσα 1240-Comino 1291), ο οποίος έμεινε στην πόλη περίπου δύο χρόνια και έγραψε ένα βιβλίο προφητείας, με τον τίτλο «*Sefer ha Eduth*». Ο **Αμπουλάφια** θεωρείται ο ιδρυτής της σχολής της «*Προφητικής Καμπάλα*» (Kabbalah) και το βιβλίο του αυτό αναφέρεται στη μελλοντική αποκατάσταση του περιούσιου λαού του Ισραήλ, σε μία ενιαία και ισχυρή πατρίδα. Στα γραπτά του, ανέπτυξε ένα ξεχωριστό, εκστατικό καββαλιστικό σύστημα, του οποίου κύριο χαρακτηριστικό είναι η πεποίθηση ότι τα γράμματα του εβραϊκού αλφαβήτου, μπορούν να χρησιμοποιηθούν, σε περι-

τεχνους συνδυασμούς, για να παράσχουν ένα πνευματικό μονοπάτι προς το Θεό. Επίσης δίδασκε, ότι αν η ψυχή βυθιζόταν στην αναγνώριση της ύπαρξης του Θεού και άφηνε την υλική παρουσία της, θα γινόταν μάρτυρας της ανείπωτης δόξας Του. Το μεσσιανικό του κήρυγμα, επηρέασε αρκετούς ομοθρήσκους του στην Πάτρα, όπου απέκτησε πολλούς αφοσιωμένους οπαδούς. Η Πάτρα και η Ανδραβίδα, ήταν κέντρα μεσσιανικών προσδοκιών, από το 1241 και οι προσδοκίες αυτές εξαπλώθηκαν σε όλη την Πελοπόννησο και συνδέθηκαν άμεσα με τις δοξασίες του **Αμπουλάφια**. Την ίδια εποχή εκδηλώθηκε ενδιαφέρον από ευκατάστατους Εβραίους των Πατρών, για αντιγραφή χειρογράφων, αλλά δεν έχουν εντοπισθεί τεκμήρια της δραστηριότητας αυτής (**Steven Bowman: Μεσσιανικές προσδοκίες εις την Πελοπόννησον (Ιρσαηλιτικές Κοινότητες στην Ανδραβίδα και στην Πάτρα), Χρονικά, τχ. 117 (Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1991), σσ. 15-16. Και David Abulafia: Η Μεγάλη Θάλασσα. Οι περιπέτειες των λαών της Μεσογείου (Αθήνα 2012), σσ. 397-398**).

Μέχρι τη Φραγκοκρατία, τον πληθυσμό των Πατρών αποτελούσαν αυτόχθονες Έλληνες, Λαντίνοι και Εβραίοι. Σύμφωνα με τον **Αλέξανδρο Διομήδη (Βυζαντιναί Μελέται Β' (Αθήναι 1946), σ. 234)**, κατά τη Φραγκοκρατία και την Ενετοκρατία και κατά τις περιόδους της Καταλανικής επιδρομής και της Τουρκικής κατάκτησης, κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο, Σλάβοι, Αλβανοί, Αρβανιτόβλαχοι, Κουτσόβλαχοι, Ελληνομακεδόνες, Μακεδονοβούλγαροι, Αθίγγανοι και Ιουδαίοι και με τη διαδρομή των αιώνων αναμείχθηκαν με τους γηγενείς και πολλοί από αυτούς εξελληνίσθησαν, απέκτησαν ανώτερη ελληνική παιδεία και αφομιώθηκαν φυλετικά. Η αφομίωση αυτή, όπως υποστηρίζει ο **Διομήδης**, απέβη εξαιρετος συντελεστής της πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής δράσης του έθνους, παρότι υπήρξαν και κάποιοι, χωρίς να διευκρινίζει ποιοί, οι οποίοι συμπεριφέρθηκαν εχθρικά και περιφρονητικά προς το ελληνικό έθνος.

Την περίοδο της Φραγκοκρατίας, η αγορά της πόλης ήταν

στο Βλατερό, όπου βρισκόταν και η μέση «οδός των υποδηματοποιών», ενώ στην παραλιακή συνοικία Τσιβδί, κοντά στο ναό του Αγίου Ανδρέα, ήταν τα μαγαζιά των Εβραίων μεταπρατών. Κατοικούσαν σε μία συνοικία, γνωστή ως «*Εβραιομαχαλάς ή Τσιφούτ Μαχαλάς*», που βρισκόταν στην περιοχή «*Μαγουλιανίτικα*» (τέρμα οδού Παντοκράτορος, κάτω από την Αρόη) και ήταν περικλειστή (γκέττο), για λόγους κοινοτικής οργάνωσης και αλληλοβοήθειας. Εκεί κοντά ήταν και το εβραϊκό νεκροταφείο. Εξ ου και το τοπωνύμιο «*Εβραιομνήματα*», που επιβιώνει μέχρι σήμερα (**Ernst Gerland: *Neue quellen zur Greschichte des Lateinischen Erzbistums Patras*, Λειψία 1903, σσ. 87 και 203**). Η Φραγκοκρατία, ήταν για την εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών, περίοδος ιδιαίτερης ακμής.

Η ύπαρξη του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου, στην περιοχή «*Εβραιομνήματα*», ήταν γνωστή μόνο στους περιοίκους και σε πολύ λίγους πατρινοούς, μέχρι το 1905 που ανασυγκροτήθηκε η εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών. Οι περισσότερες ταφικές στήλες είχαν λεηλατηθεί και χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά. Υπήρξαν όμως και κάποιες που σώθηκαν και εξετάστηκαν από τον **David Frankel**, ο οποίος επισκέφθηκε την Πάτρα στις αρχές της δεκαετίας 1930 και από τον **Joshua Starr**, ο οποίος, την επόμενη δεκαετία, σε δημοσίευσμά του, επεσήμανε την ύπαρξη μη μελετημένων ταφικών επιγραφών. Ο **Κων. Τριανταφύλλου** ανακάλυψε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών μία από τις μεγαλύτερες συλλογές εβραϊκών ταφικών στηλών, οι οποίες είναι μικρού μεγέθους και συμπεραίνεται ότι η τοπική Κοινότητα δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ευκατάστατη, συγκρίνοντάς τις, με αντίστοιχες ταφικές στήλες σε νεκροταφεία άλλων Σεφαραδίτικων Κοινοτήτων. Πλήρη καταγραφή των ταφικών πλακών πραγματοποίησε ο **Bowman**, του οποίου η εργασία ξεχωρίζει για τη συστηματικότητά της και τη βιβλιογραφική της τεκμηρίωση.

Ο **Bowman (A corpus of Hebrew ...)** δημοσίευσε περίπου 30 επιτύμβιες επιγραφές, του 16ου και 17ου αιώνα, που προήλθαν

από το παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο των Πατρών. Η αρχαιότερη ανάγεται στα μέσα του 16ου αιώνα και τα διάφορα ονόματα που είναι χαραγμένα στις ταφικές στήλες (Μοσχονί, Ναμίας, Φίλος, Ντούσαν, Αλ Βαλένσι, Καταλάι, Ιμπ Ραβιόλ, Μάλτης, Σαΐαδια, Ναρμπίν, Καμπανέλλο), τα οποία είναι γραμμένα στην εβραϊκή γλώσσα, συνηγορούν ότι οι Εβραίοι των Πατρών ήσαν Ρωμαιώτες (Ελληνόφωνοι), Σικελιάνοι, Σεφαραδίτες και Απουλιανοί.

Το νεκροταφείο ήταν για τους Εβραίους τόπος ανάπαυσης των προγόνων τους και τόπος προσκυνήματος και επικοινωνίας με τους νεκρούς, κατά την παράδοση του Εβραϊσμού. Ο κοινωνικός ρόλος του ήταν πολύ σημαντικός και οι διαφορές «ζιάρα» (επισκέψεις) που γίνονταν σ' αυτό, κατά τη διάρκεια του χρόνου, έφερναν σε επικοινωνία ανθρώπους, που υπό άλλες συνθήκες, δεν θα συναντιόντουσαν συχνά. Πολύ συνηθισμένη στα εβραϊκά νεκροταφεία, ιδίως τα μεγάλα, όπως της Θεσσαλονίκης, ήταν η παρουσία των «χονατζή», ειδικών λειτουργών, οι οποίοι, έναντι αντιτίμου, αναλάμβαναν να διαβάσουν τις προσευχές. Οι «χονατζή» ήσαν συνήθως αρκετά φτωχοί και είτε είχαν εγκαταλείψει τις ραββινικές σχολές, είτε ήσαν ραββίνοι που δεν λειτουργούσαν σε κάποια Συναγωγή. Επίσης υπήρχαν και οι «πλενιαδόρες», επαγγελματίες μοιρολογίστρες, που συνόδευαν τις κηδείες.

Κύριες ασχολίες των Εβραίων ήταν το εμπόριο, η βιοτεχνία, οι βαφές υφασμάτων, αλλά και οι επιστήμες, ιδίως η ιατρική. Τα εβραϊκά καταστήματα ήσαν κυρίως στην παραλιακή συνοικία Τσιβδί, που εκτείνεται από το ναό του Αγίου Ανδρέα μέχρι την οδό Δημ. Γούναρη και μεταξύ των επαγγελματιών που ασκούσαν, ήταν και του αργυραμοιβού. Από τη δραστηριότητά τους αυτή φαίνεται να προήλθε η ονομασία Τσιβδί, από το Κίβδοι (Τσίβδοι) – Κίβδηλοι, Κίβδειον – Τσιβδί, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα, διότι πολλές φορές έδιναν σ' αυτούς με τους οποίους συναλλάσσονταν, κίβδηλα νομίσματα, που κυκλοφορούσαν συστηματικά κατά το Μεσαίωνα Κατ' άλλους, η λέξη Τσιβδί είναι

μεσαιωνική κεντροευρωπαϊκή προφορά της λέξης Ιουδαίος και υπονοεί εβραϊκή συνοικία.

Μετά τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης (1204), οι Φράγκοι Πρίγκηπες κατέλαβαν προοδευτικά την Πελοπόννησο, αφού απέκρουσαν τη θαρραλέα αντίσταση διαφόρων τοπικών αρχόντων ή συνθηκολόγησαν με κάποιους, με αντάλλαγμα να διατηρήσουν τα παλιά τους προνόμια. Ο ανταγωνισμός των δύο εξουσιών, φραγκικής και βυζαντινής, ήταν μακροχρόνιος και κατέληξε στην παρακμή και την εξαφάνιση του Φραγκικού Πριγκηπάτου.

Από τις αρχές του 13ου αιώνα, το κέντρο βάρους της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, μετατοπίστηκε στη Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησο, όπου δημιουργήθηκαν πολλά οικιστικά κέντρα, στα οποία εγκαταστάθηκαν Εβραίοι.

Στα χρόνια του Βυζαντίου οι Εβραίοι ανέπτυξαν ιδιαίτερο δυναμισμό στο εμπόριο και τις τέχνες και επηρέασαν την καθημερινή ζωή και την πρόοδο της πόλης. Κατά τον 10ο αιώνα, αρκετοί μετοίκησαν στην Άρτα, όπου μαζί με Εβραίους από την Κόρινθο και τη Νικόπολη, συγκρότησαν την τοπική Κοινότητα (**Ραφαήλ Φρεζή: Ψηφίδες Ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού (Βόλος 2007), σ. 45**). Ήσαν ανυποχώρητοι στα θρησκευτικά ζητήματα και μη αφομοιώσιμοι από την Ορθοδοξία. Παρότι ο **Θεοδόσιος Β'** κατήγγησε την αρχираββινεία (425 μ.Χ.) και οι αυτοκράτορες του 9ου και 10ου αιώνα προσπάθησαν να τους εκχριστιανίσουν, οι συνθήκες ζωής, δράσης και ασφάλειάς τους, ήσαν καλύτερες απ' ό,τι στη Δύση. Δεν έλλειψαν βέβαια οι βίαιοι προσηλυτισμοί και οι διώξεις, ως τιμωρία, για περιπτώσεις πολιτικής ανυπακοής και έλλειψης νομιμοφροσύνης προς τον Αυτοκράτορα. Όμως δεν υπάρχουν στοιχεία για προσηλυτισμούς και διώξεις Εβραίων στην Πάτρα. Οι Εβραίοι των Πατρών δραστηριοποιούνταν ως τεχνίτες (πορφυροβάφοι, ιστουργοί, βαφείς, υαλουργοί), έμποροι (παραγωγοί και μεταπράτες) και γιατροί και ήσαν υποχρε-

ωμένοι να πληρώνουν φόρο «κεφαλητίωνα», που ήταν οικογενειακός φόρος, δεν εισπράττετο πάντοτε, δεν είχε ταμειυτικούς σκοπούς και μάλλον ήταν συμβολικής σημασίας, για να επισημαίνεται η μειονεκτική θέση των υπόχρεων Εβραίων και άλλων υπηκόων της Αυτοκρατορίας, εντός του Χριστιανικού Κράτους στο οποίο κατοικούσαν. Κατά τον 9ο και κυρίως το 10ο αιώνα, η άνοδος της αστικής τάξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συνέβαλε στην ανάπτυξη και των εβραϊκών Κοινοτήτων (**Αφέντρας Μουτζάλη, Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 78**).

Στις 26 Μαρτίου 1429, ο Βυζαντινός στρατός μπήκε στην πόλη των Πατρών, από την «Εβραϊκή» πύλη, όπως αναφέρει στο «Χρονικό» του ο Γεωργ. Σφραντζής ή Φραντζής (Βιβ. Β' παρ. 3, 4).

«3 ... πρωΐας οὖν γενομένης συμβουλευθέντες τι ἄρα πραχθῆ, καὶ διακρίναντες ἵνα τὸ στρατόπεδον δράμη πρὸς τὸ αἰχμαλωτίσαι τοὺς ἔξω τῆς πόλεως οἰκοῦντας καὶ πᾶσαν τὴν τῶν Ἐβραίων οἴκησιν, ὡς οὖν ἐφάνη εὐπρακτον διὰ πολλὰς αἰτίας, ...

4 ... ὡς δὲ ἐκέιμεθα τῇ κς' τοῦ αὐτοῦ μηνὸς Μαρτίου μετὰ τὴν τοῦ μεγάλου σαββάτου ἀκολουθίαν ἦτοι τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν, ἀριστήσαντες καθεζόμεθα ἐν τῇ παρεμβολῇ ἦτοι σκηνῇ τοῦ αὐθέντου ἡμῶν συνομιλοῦντες περὶ πολλῶν. ἰδοὺ ἄφνω τινὲς ὀλίγοι ἔφιπποι ἐξῆλθον τῆς πύλης τῆς καλουμένης Ἐβραϊκῆς ἢ τοῦ Ζευγαλατείου (οὕτω γὰρ ὠνομάζετο), καὶ ὡς ἐφάνησαν, διωχθέντες εἰσήλθον διὰ τῆς τοῦ αἰγιαλοῦ πύλης ...».

Ο **Μακάριος Μελισσαίος**, που πρόσθεσε το συγκεκριμένο χωρίο στο «Χρονικό» του **Φραντζή**, τον 16ο αιώνα, ονομάζει τη βορειοανατολική πύλη, απ' όπου μπήκε ο στρατός στην πόλη, του «Ζευγαλατείου» και έτσι ονομαζόταν από τους Έλληνες, σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ενώ από τους Οθωμανούς, ονομαζόταν «Εβραϊκή». Η αλλαγή αυτή πρέπει να συνδέεται με τη μεγάλη μετοικεσία Εβραίων στην Πάτρα, περί τα τέ-

λη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα, όταν έφυγαν από την Ισπανία, διωγμένοι από τον **Φερδινάνδο** και την **Ισαβέλλα** και εγκαταστάθηκαν βορειοανατολικά του κάστρου, όπου είχαν μετακινηθεί και κατοικούσαν και οι Εβραίοι των Πατρών.

Η ανάκτηση των Πατρών και της Ακρόπολης της πόλης από τον **Κωνσταντίνο Παλαιολόγο**, κατέλυσε το, υπό την επικυριαρχία του Πάπα, εκκλησιαστικό κράτος των Πατρών και οι Βενετοί μετέφεραν το εμπορικό κέντρο τους στη Ναύπακτο, που μέχρι τότε ήταν κυρίως κέντρο ζωεμπορίου. Η ευημερία και η οικονομική ζωή των Πατρών κλονίσθηκαν και μεγάλο μέρος του πληθυσμού μετοίκησε σιγά-σιγά προς τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο. Μεταξύ αυτών ήταν και αρκετοί Εβραίοι έμποροι.

Το 1430, οι Βυζαντινοί του Δεσποτάτου του Μορέως, αφού έκαμψαν και τις τελευταίες φραγκικές αντιστάσεις, επεξέτειναν την κυριαρχία τους σε ολόκληρη τη χώρα. Οι μόνοι που διασώθηκαν ήταν οι Βενετοί, οι οποίοι, το 1408, είχαν υπογράψει συμφωνία με το Λατίνο Αρχιεπίσκοπο των Πατρών, να αναλάβουν τη διακυβέρνηση της πόλης για πέντε χρόνια. Τελικά έμειναν μέχρι το 1419.

Οι Εβραίοι εξακολούθησαν να ζουν στην Πάτρα, υπό την εξουσία του Λατίνου Αρχιεπισκόπου και κατά τον 15ο αιώνα, όπως υποστηρίζει ο **E. Gerland (Neue quellen ... σσ. 211-216)**, στηριζόμενος σε δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής, που δημοσίευσε. Είναι χαρακτηριστική η από 28 Απριλίου 1430 διαθήκη του **Βαρθολομαίου Zane de Visnadelis de Triviso**, κατοίκου Πατρών, με την οποία ρύθμισε εκκρεμότητα που είχε με τον Εβραίο (Iudei) **Messula filio Mordahe**, για ποσότητα σιδήρου, που είχε αποθηκεύσει στη Ναύπακτο (de ferro, quod habet in Neopato) και διακανόνισε οφειλή του προς τον Εβραίο (Iudeo) **Aron de Missael**, με υπέρπυρα που ήταν κατατεθειμένα στη Ναύπακτο, όπου ο **Zane** είχε στείλει διάφορα εμπορεύματα (κρασί, λάδι κ.λπ.).

Από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα που δημοσίευσε ο **Gerland**, προκύπτει, ότι οι Εβραίοι των Πατρών είχαν συγγενι-

κές σχέσεις και εμπορικές δοσοληψίες με ομοθρήσκους των, άλλων περιοχών της Πελοποννήσου και της Ελλάδος (Μεθώνη, Ναύπακτο, Κέρκυρα κ.λπ.), ότι ασχολούνταν και με αγροτικές εργασίες και ότι διέθεταν σημαντική κτηματική περιουσία, μέσα στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της.

Ένας διακεκριμένος Εβραίος γιατρός, που έζησε στην Πάτρα εκείνη την περίοδο, ήταν ο **Gillio de Leonessa**, ο οποίος διέθετε σημαντική περιουσία μέσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Πέθανε πιθανόν πριν το 1430 και στους ασθενείς του περιλαμβανονταν, ο **Neri Acciajuoli**, ο **Pierre de Saint Superan**, Πρίγκηπας της Αχαΐας και ο **Carlo Tocco**, Δούκας της Κεφαλονιάς (**Ι. Χρυσοστομίδου: Στιγμιότυπα πλούτου και φτώχειας στην Ελλάδα κατά τον 14ο – 15ο αιώνα μέσα από μαρτυρίες εγγράφων των βενετικών αρχείων, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Πλούσι-οι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνοτουρκικής Ανατολής», επιμ. Χρύσα Μαλτέζου (Βενετία 1998), σ. 396 και σημ. 2. Και Άννας Λαμπροπούλου: Οι Εβραίοι στην Πελοπόννησο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, σσ. 53-54, σημ. 27, στον τόμο «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», εκδ. Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, 1998).**

Οι Ρωμανιώτες ή Ελληνοεβραίοι ήρθαν στην Ελλάδα κατευθείαν από την Παλαιστίνη, πριν από τη γέννηση του Χριστού, για να αποφύγουν τους διωγμούς των Ρωμαίων. Οι Σεφαραδίτες ήρθαν στην Ελλάδα κυρίως από την Ισπανία, μετά το γνωστό Δι-άταγμα του **Φερδινάνδου** και της **Ισαβέλλας** (1492) και από άλλες νότιες χώρες, όπως η Κάτω Ιταλία, η Πορτογαλία και η Προβηγκία. Όταν οι Σεφαραδίτες ήρθαν στην Ελλάδα, οι Ρωμανιώτες ήσαν πλήρως εξελληνισμένοι, πολλοί είχαν ελληνικά ονόματα και μόνο η διαφορετική θρησκεία και τα έθιμά τους, θύμιζαν τη διαφορετική καταγωγή τους. Μετά την άφιξή τους, οι Σεφαραδίτες επηρέασαν το τοπικό εβραϊκό στοιχείο και τους Ασκεναζίμ, που προέρχονταν από την Κεντρική Ευρώπη, τους οποίους τε-

λικά αφομοίωσαν, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεί σε όλο τον ελληνικό χώρο, ενιαίος εβραϊκός πολιτισμός και γλώσσα (ladino).

Περί τα μέσα του 15ου αιώνα, δημιουργήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τα πρώτα **kahal**, που ήταν κάτι σαν τις ενορίες και από τα τέλη του αιώνα, το μοντέλο αυτό οργάνωσης των εβραϊκών Κοινοτήτων, επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες ή διωγμένοι Εβραίοι. Στις μικρές πόλεις υπήρχαν δύο ή τρία **kahal**, στις μέσου μεγέθους τέσσερα ή πέντε και στις μεγάλες, πάνω από είκοσι.

Τα **kahal** κάλυπταν όλες τις πλευρές της ζωής των μελών τους, τους παρείχαν θρησκευτικές και κοινωνικές υπηρεσίες, καθόριζαν τις δημοσιονομικές υποχρεώσεις, ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα κάθε υποχρέου και γενικά απέβλεπαν στο να τους εξασφαλίσουν ένα πλαίσιο εβραϊκής ζωής, κατά το δυνατόν πλησιέστερο προς αυτό που ζούσαν, πριν τη μετοίκησή τους. Κέντρο της ζωής τους ήταν η Συναγωγή, που εκτός από χώρος λατρείας, χρησίμευε και για τη συνάθροιση του κοινού και τη λήψη αποφάσεων. Με την πάροδο του χρόνου, το στοιχείο της καταγωγής, ως παράγων συνοχής των **kahal**, άρχισε να υποχωρεί και σιγά – σιγά έκαναν την εμφάνισή τους, κατά τον 18ο αιώνα, οι εβραϊκές Αδελφότητες και οι Συντεχνίες.

Τα διάφορα **kahal** θεσμοθετούσαν, είτε κοινούς, είτε ξεχωριστούς Καταστατικούς Κανόνες καθένα και όριζαν «*υπεύθυνους παραβάσεων*», οι οποίοι είχαν αρμοδιότητα να εκδικάζουν διαφορές των μελών τους, για την τήρηση της αργίας του Σαββάτου, την τιμιότητα στο εμπόριο και τον έγγαμο βίο, τη χρηστότητα των ηθών και γενικά την τήρηση των καταστατικών κανόνων.

Τα εκτελεστικά όργανα (επόπτες, επιτηρητές και υπεύθυνοι παραβάσεων), ρύθμιζαν τις οικονομικές, θρησκευτικές και κοινωνικές λειτουργίες των **kahal** και τα μέλη ήταν υποχρεωμένα να τα υπακούουν και να τηρούν τους Καταστατικούς Κανόνες που θεσμοθετούσαν, με κυρώσεις, ως επί το πλείστον, αφορισμό και απομόνωση.

Τον 16ο αιώνα ήσαν εν χρήσει, στην οθωμανική αυτοκρατορία, δύο τύποι οργάνωσης των εβραϊκών Κοινοτήτων. Ο «ισταμπούλικος», που διακρίνετο για τη συγκεντρωτικότητά του και ο «σαλονικιώτικος», που εξασφάλιζε μεγάλο βαθμό αυτονομίας, στις σχέσεις κάθε **kahal**, με το σύνολο των **kahal** της πόλης. Κάθε **kahal** ήταν ελεύθερο να αποφασίσει αν ήθελε να προσχωρήσει στο γενικό Καταστατικό ή να παραμείνει αυτόνομο, αλλά τα μέλη του απαγορευόταν να το εγκαταλείψουν, για να ενταχθούν σε άλλο **kahal**.

Αυτός ο τύπος οργάνωσης ίσχυσε και στην Πάτρα, μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα. Κατά τον 16ο αιώνα υπήρχαν στην Πάτρα τέσσερα **kahal**. Το Ρωμανιώτικο, δύο Σιτσιλιάνικα και το Σεφαραντί. Τα Σιτσιλιάνικα και το Σεφαραντί ασκούσαν μεγάλες πιέσεις στο Ρωμανιώτικο, να ενωθεί μαζί τους και όλες οι αποφάσεις να λαμβάνονται κατά πλειοψηφία. Οι Ρωμανιώτες όμως αρνούνταν, φοβούμενοι, επειδή ήσαν μειοψηφία. Η αδυναμία τους να συνεννοηθούν, απασχόλησε, κατά καιρούς, τους ραββίνους, οι οποίοι εξέφρασαν διάφορες απόψεις. Προκειμένου να δοθεί λύση, όλα τα **kahal** έστειλαν αντιπροσώπους στη Θεσσαλονίκη, για να ζητήσουν τη γνώμη των εκεί ραββίνων. Οι ραββίνοι της Θεσσαλονίκης ζήτησαν, πριν αποφασίσουν, να τους διαβεβαιώσουν και οι δύο πλευρές, ότι θα αποδέχονταν την απόφασή τους. Οι αντιπρόσωποι των Σεφαραντί και των Σιτσιλιάνων αρνήθηκαν, ενώ οι Ρωμανιώτες δήλωσαν, «... *εμείς επιθυμούμε κρίση σύμφωνα με το Νόμο*». Κατόπιν τούτου οι ραββίνοι της Θεσσαλονίκης αρνήθηκαν να αποφανθούν. Τότε ο Ρωμανιώτης απεσταλμένος εξεδήλωσε την πρόθεση να αποτανθεί στους ραββίνους της Κωνσταντινούπολης, για να κρίνουν εκείνοι. Αλλά οι απεσταλμένοι της άλλης πλευράς τον εμπόδισαν διά της βίας. Όταν μπήκε στο πλοίο, έφεραν δύο γενίτσαρους, οι οποίοι τον ξυλοκόπησαν και τον τραυμάτισαν και κατόπιν τον οδήγησαν ενώπιον μη εβραϊκού δικαστηρίου. Εκεί μεθόδευσαν μία αντιδικία, κατά την οποία, ο Ρωμανιώτης απεσταλμένος χρωστούσε σε κάποιον ονόματι **Ια-**

κώβ Ρίντα, πέντε χιλιάδες άσπρα και την οφειλή την επιβεβαίωσαν δύο φίλοι του **Ρίντα**, που κατέθεσαν. Τελικά ο Ρωμανιώτης φυλακίσθηκε και αποφυλακίσθηκε μετά από τρεις ημέρες, αφού πλήρωσε το χρέος. Με τη μεθόδευση της αντιδικίας, επιδιώχθηκε από τους Σεφαραντί και τους Σιτσιλιάνους, να εμποδιστούν οι Ρωμανιώτες απεσταλμένοι να αποτανθούν στους ραββίνους της Κωνσταντινούπολης, όπου ήταν βέβαιο ότι θα δικαιώνονταν, για τις πιέσεις που δέχονταν από τα **kahal** των Σεφαραντί και των Σιτσιλιάνων. Ήταν τέτοια δε η ένταση της αντιπαράθεσης, ώστε ο επιστάτης των **kahal** των Σεφαραντί και των Σιτσιλιάνων, διακήρυξε στις αγορές και τα παζάρια, ότι θα είναι καταραμένος όποιος βοηθήσει τους Ρωμανιώτες. Τελικά ο ραββίνος **Σαμουέλ Ντι Μεντίνα**, κρίνοντας αντικειμενικά, δίκαιωσε τους Ρωμανιώτες, «...ότι το δίκιο με τους «κατοίκους» (Ρωμανιώτες) από διάφορες πλευρές».

Κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, τα τέσσερα πατρινά **kahal** συνεργάστηκαν και συγκρότησαν Συμβούλιο, αποτελούμενο από δύο «υπεύθυνους παραβάσεων», από καθένα. Θέσπισαν κοινό Καταστατικό Κανόνα, αλλά αυτός ίσχυσε μόνο για οκτώ χρόνια και κατόπιν καταργήθηκε, διότι οι Ρωμανιώτες, φοβούμενοι ότι οι αντιπρόσωποι των άλλων τριών **kahal**, θα επέβαλαν πρόστιμα στα μέλη τους, διότι είχαν την πλειοψηφία και θα τους ζημίωναν, αρνήθηκαν να διορίσουν επόπτες, επιτηρητές και «υπεύθυνους παραβάσεων» και αποφάνθηκαν, ότι μόνο εκείνοι θα επιβάλουν πρόστιμο και θα τιμωρούν τους παραβάτες, μέλη του δικού τους **kahal**, ενώ τα τρία άλλα **kahal** συνέχισαν να είναι μαζί και να τηρούν τον παλιό Καταστατικό Κανόνα.

Οι διασπαστικές τάσεις που εκδηλώθηκαν στους εβραϊκούς πληθυσμούς, στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα, αύξησαν τον αριθμό των **kahal** και των ομάδων, αλλά δεν άμβλυναν τη συνείδηση της κοινής καταγωγής και της ανάγκης να είναι ενωμένοι και να λειτουργούν από κοινού (**Ιακώβ Σιμπή: Η Έννοια της Κοινότητας στους Εβραίους της Ελλάδας. Δο-**

μή και Λειτουργία της Εβραϊκής Κοινωνίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Διδακτορική Εργασία. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (2008), σσ. 117-118, 144-145, 156-158 και 251-257).

Μεγάλη μετοικεσία Εβραίων από την Ισπανία και την Πορτογαλία, ένεκα των θρησκευτικών διωγμών που υπέστησαν από το **Φερδινάνδο** και την **Ισαβέλλα**, σημειώθηκε στα τέλη του 15ου αιώνα (1492) και στις αρχές του 16ου, οπότε η εβραϊκή Κοινότητα Πατρών έφθασε στο απόγειό της και έγινε το κέντρο των Κοινοτήτων της πελοποννησιακής ενδοχώρας. Πολλοί Σεφαραδίτες Εβραίοι βρήκαν καταφύγιο στην Πάτρα, αλλά και σε άλλα εμπορικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, φέρνοντας μαζί τους, τη λαμπρή πνευματική τους καλλιέργεια, τη γλώσσα τους (ladino), τον πολιτισμό της Αναγέννησης, την παράδοση των μυστικιστών της Χερόνα, το πνεύμα πρωτοβουλίας, την αγάπη του κινδύνου, τις πολλαπλές και στέρεες τεχνικές τους γνώσεις, τις εκτεταμένες σχέσεις τους σε όλη τη γη και τις διατροφικές συνήθειες της Σεβίλλης και του Τολέδο. Επίσης, έφεραν πλούτη, υπό μορφή συναλλαγματικών, ράβδων χρυσού και κοσμημάτων, αργαλειούς κ.λπ. Λόγω του ότι διέθεταν ευρωπαϊκή εμπορική πείρα, επεκράτησαν οικονομικά και εκτόπισαν τους υπόδουλους Έλληνες, από πολλούς κλάδους του εμπορίου, ενώ, λόγω δεξιότητας, αντιστάθηκαν με επιτυχία στον ανταγωνισμό των ντόπιων, στον τομέα της βιοτεχνίας.

Λίγο αργότερα εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα και Εβραίοι από την Απουλία και τη Σικελία. Κατά τον 16ο αιώνα, την εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών την αποτελούσαν Ρωμανιώτες (ελληνόφωνοι), Σικελίοι, Σεφαραδίτες (Ισπανοεβραίοι) και Ιταλιώτες από την Απουλία.

Η πόλη προσέφερε στους Εβραίους κλίμα ανεκτικότητας και οικονομικής σταθερότητας, στα πλαίσια σχεδίου της οθωμανικής αυτοκρατορίας, για την ενίσχυση πόλεων που είχαν αποδυναμωθεί πληθυσμιακά, συνεπεία κατακτήσεων, πολέμων και επιδημιών. Η παρουσία τους γέμιζε τους δρόμους με τη δημιουρ-

γικότητά τους, η οποία αναστέλετο από την Παρασκευή το απόγευμα, μία ώρα πριν τη δύση του ηλίου, μέχρι το Σάββατο, κατά τη διάρκεια του «*Σαμπάτ*». Οι κατοικίες τους (Εβραιομαχαλάς), ήταν στο Κάστρο, στην περιοχή Βλατερού–Αγιαλεξιώτισσας, έξω και η ονομασία της βορειοανατολικής πύλης του «*Εβραϊκή*». Κατά τα τέλη του 15ου αιώνα, αναφέρεται ότι ήκμασε στην Πάτρα, ο ραββίνος **Δαυίδ μπεν Χαϊμ Ακοέν**, που καταγόταν από την Κέρκυρα και η επιρροή του έφθανε σε όλη την Ανατολή, μέχρι την Ιταλία (**Στεφ. Θωμόπουλου: Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιότατων χρόνων μέχρι το 1821, β' εκδ., επιμέλεια Κώστα Ν. Τριανταφύλλου (Πάτραι 1950), σ. 432**).

Περί τα τέλη του 1580, οι Εβραίοι των Πατρών έφθασαν τους 1.500, δηλαδή ήταν περίπου το 1/3 του πληθυσμού της πόλης, στην οποία λειτουργούσαν τέσσερες Συναγωγές. Η μία ήταν των αυτοχθόνων Ρωμανιωτών (Γρέγων) Εβραίων (ελληνική), ενώ οι Ισπανοεβραίοι (Σεφαραδίμ) και οι Εβραίοι της Βόρειας Ευρώπης (Ασκεναζίμ), διατηρούσαν ανεξάρτητους χώρους λατρείας. Η μεγαλύτερη Συναγωγή ήταν στο 11ο οικοδομικό τετράγωνο της Άνω πόλης (Γερμανού – Λόντου – Παντοκράτορος).

Στις Συναγωγές αυτές υπηρέτησαν φωτισμένοι ραββίνοι οι, **Χασδάϊ, Μωϋσής Γκαμπάϊ, Ιωσήφ Γκαμπάϊ** και οι διάσημοι ραββίνοι, **Σαδίκ Φιρμόν**, ο οποίος μετέφρασε στην ισπανική γλώσσα το θρησκευτικό σύγγραμμα «*Χαβάθ Αλεβαθώθ*» («*Υποχρεώσεις της καρδιάς*») και **Μαϊρ Σεμτώβ** (Μελαμέθ), ο οποίος συνέγραψε τα, «*Μισπάτ Σέδεκ*» (Δικαιοσύνη ακριβής) και «*Διβρέ Γιεμέ Γισραέλ Μπετογαρμά*» (Ιστορία των Ισραηλιτών της Τουρκίας).

Με τις Συναγωγές συνδέονταν Σχολές, όπου ραββίνοι και μυστικισταί, μελετούσαν και δίδασκαν την παράδοση του Εβραϊσμού της Ιβηρικής Χερσονήσου, για το μωσαϊκό νόμο, την ηθική, τα ήθη και την ιστορία των Εβραίων, δηλαδή την προφορική διδασκαλία του **Μωϋσή**, που παραδίδετο από γενιά σε γενιά και οι ραββίνοι την κωδικοποίησαν σε γραπτό κείμενο, το **Talmud**. Επίσης μελετούσαν και δίδασκαν και τη μυστικιστική εβραϊκή

παράδοση **Kabbalah**, που οι απόκρυφες «αλήθειες» της και οι μαγικές συνταγές της, θεωρείται ότι παραδόθηκαν «εξ αποκαλύψεως». Οι «αλήθειες» και οι συνταγές αυτές βρήκαν την πιο συναρπαστική διατύπωσή τους, σ' ένα κείμενο του τέλους του 13ου αιώνα, το **Ζόχαρ**, το οποίο έμελε να λειτουργήσει ως στήριγμα και σημείο αναφοράς για τις ιουδαϊκές θεοσοφίες των επερχόμενων αιώνων. Από τον 15ο αιώνα, η παραγωγή της καββαλιστικής γραμματολογίας ήταν τεράστια, τόσο στην Ισπανία, μέχρι την απέλαση των Εβραίων, όσο και στην Ιταλία και την Εγγύς Ανατολή και ήταν προσανατολισμένη, με συγκρατημένο τρόπο, στη συστηματοποίηση και την εκλαΐκευση του **Ζόχαρ**, την επεξεργασία των «αληθειών» που περιείχε και τη συμφιλίωση της **Kabbalah** με τη φιλοσοφία.

Οι ραββίνοι των Πατρών της εποχής εκείνης ήταν ιδιαίτερα ονομαστοί για τη μόρφωσή τους και η φήμη τους είχε φθάσει σ' όλες τις εβραϊκές παροικίες της Οθωμανικής Ανατολής. Εξ ου και η φράση «*Ραμπανέ Πατράς*» (Ραββίνοι Πατρών), που έλεγαν με περηφάνια και εκτίμηση οι Εβραίοι των Πατρών, για τους πνευματικούς ταγούς τους.

Όμως, οι αυτόχθονες Εβραίοι (Ρωμανιώτες), δεν είδαν με καλό μάτι την εγκατάσταση των Σεφارانτί και η συνύπαρξή τους στον ίδιο χώρο, προκάλεσε τριβές. Αποκαλούσαν τους Ρωμανιώτες «*Ελληνες*» και οι Ρωμανιώτες θίχτηκαν από αυτή την επονομασία και ζήτησαν την τιμωρία τους. Οι Σεφارانτί προσπάθησαν να υπερισχύσουν και να επιβάλουν το δικό τους Τυπικό προσευχής και μάλιστα στο τυπικό προσευχής των Σεφارانτί των Πατρών, ορίζετο, «... να μη μπορεί κανένα μέλος από τις κοινότητες (των Σιτσιλιάνων και των Σεφارانτί) να προσεύχεται μόνιμα στη συναγωγή των Γρέγων». Δηλαδή εμποδίζονταν τα μέλη των Ιερών **kahal** Σεφارانτί και Σιτσιλία, να ενταχθούν στο Ιερό **kahal** των ντόπιων Εβραίων (Ρωμανιώτικο). Λόγω του ότι οι Σεφارانτί ήταν η πλειοψηφία και η προσευχή τους θεωρείτο πιο καθαρή και πιο γλυκιά, το Τυπικό προσευχής τους κυρι-

άρχησε πολύ νωρίς στα άλλα Τυπικά και οι περισσότεροι Εβραίοι εγκατέλειψαν τα έθιμά τους και αποδέχθηκαν τα έθιμα των Σεφαραντί (**Ιακώβ Σιμπή: Η Έννοια της Κοινότητας ... σσ. 143-144**).

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, εφαρμόζοντας το Κοράνι, διατηρούσε ένα διαθρησκευτικό σύστημα, στις οικογενειακές σχέσεις των αλλοθρήσκων υπηκόων της, διότι η εφαρμογή του Ιερού Νόμου σε άπιστους, δεν ήταν νοητή. Έτσι, επέτρεψε και στους Εβραίους την επίλυση των οικογενειακών διαφορών τους, με βάση το δικό τους Δίκαιο, από τα Ιουδαϊκά Πνευματικά Δικαστήρια. Μετά το 16ο αιώνα ίσχυσε, ως πηγή του Ιερού Ιουδαϊκού Νόμου, ο Ραββινικός Κώδικας «*Σουλχάν Αρούχ*» (1554 μ.Χ.), που αποτελεί επεξεργασία του Εβραϊκού Δικαίου, από το ραββίνο **Ιωσήφ Καρό**. Η κωδικοποίηση αυτή δεν συνέβαλε στην ανανέωση του αρχαίου Εβραϊκού Δικαίου, το οποίο μέχρι τότε εξελισσόταν και προσαρμοζόταν στις συνθήκες κάθε εποχής, αλλά περιέλαβε και απαρχαιωμένους θεσμούς, οι οποίοι είχαν απαλειφθεί από τη συνείδηση των ανθρώπων.

Το 1532 ο συμμαχικός στόλος του **Καρόλου Ε'** και του **Πάπα**, με ναύαρχο το Γενουάτη **Andrea Doria**, κατέλαβε την Κορώνη και προσωρινά την Πάτρα και το Ρίον. Μεγάλη αναταραχή προξένησε στην περιοχή, τον ίδιο χρόνο και η έξοδος του τουρκικού στόλου στο Ιόνιο πέλαγος. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε ευνόησε την πειρατεία και προκάλεσε πολλά προβλήματα μεταξύ των πειρατών και του νέου στόλου κατοχής (**Αλεξ. Κραυτονέλλη: Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1390-1538) (Αθήνα 1985), σ. 187**). Σύμφωνα με το «*Βραχύ Χρονικό*», το 1532 ο **Andrea Doria**, «*εις τὰς γ' τοῦ ὀκτωβρίου ἦλθεν εἰς τὴν Παλαιὰν Πάτραν ἡμέρα τετράδι, μὲ τὴν ἀρμάδα καὶ ἐκούρσευσε τὰ ἔξω τῆς χώρας, μικροὺς καὶ μεγάλους ... καὶ τὰ ἄλλα εἴ τις ἤϊρε μέσα στὸ κάστρο τὰ ἐπήρε καὶ τοὺς ἔβραϊοὺς τοὺς ἐπώλησε εἰς τὴν Ζάκυνθον διὰ φλουρία χιλιάδες τέσσαρες ...*». Δεηλατήθηκαν όλα τα σπίτια της πόλης, δηλαδή και των Ελλήνων και των Τούρκων και των Εβραίων και αιχμαλωτίστη-

καν πολλοί Εβραίοι. Οι δεκαπέντε πλουσιότεροι από αυτούς απελευθερώθηκαν με χρήματα που έστειλαν ομόθρησκοί τους από τη Θεσσαλονίκη, για να δοθούν ως λύτρα (**Αλεξ. Κραντονέλλη: Ιστορία της πειρατείας ... σ. 188 και σημ. 105. Και Στεφ. Θωμόπουλου: Ιστορία ... σ. 410**). Ένας Εβραίος από την Πάτρα, ο αρχιμιάστρος **Μ. Λουμπαρδάρης**, συνελήφθη από τους πειρατές και έγινε σκλάβος μαζί με τα παιδιά του και τη μάνα του. Ο **Andrea Doria**, αναγνωρίζοντας την αξία του, τον απελευθέρωσε και ο Καδής των Πατρών ζήτησε εγγράφως, από τον Προβλεπτή Ζακύνθου, να απελευθερώσει την οικογένειά του, που βρισκόταν στη Ζάκυνθο.

Η λεηλασία των Πατρών από τον **Andrea Doria**, ίσως συνδέεται με μαρτυρία, ότι στις αρχές του 16ου αιώνα, Εβραίοι από την Πάτρα, εγκαταστάθηκαν στη Ζάκυνθο (**Ντίνου Κονόμου: Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953), (Αθήνα, 1970), σ. 184**).

Ο μεγάλος Ισπανός λόγιος **David B. Solomon Vital**, μετά το διωγμό του, πήγε με τους ομοφίλους του στην Πάτρα, όπου ασχολήθηκε με τη συγγραφή βιβλίων, μέχρι το 1532. Γνωστό είναι το βιβλίο του «*Keter Torah*», που εκδόθηκε το 1536 στην Πόλη. Όταν ο **Andrea Doria** επιτέθηκε και καταλήστεψε την Πάτρα (1532) και συνέλαβε τους Εβραίους τους οποίους πούλησε στη Ζάκυνθο, μερικοί πατρινοί Εβραίοι, μεταξύ των οποίων ήταν και ο **David B. Solomon Vital**, κατόρθωσαν να σωθούν και να πάνε στην Άρτα. Ο **Vital** έμεινε στην Άρτα μέχρι το θάνατό του (1536), όπου δίδαξε και συνεργάστηκε με επιφανείς Ρωμανιώτες Εβραίους. Οι υπόλοιποι πατρινοί Εβραίοι που είχαν καταφύγει στην Άρτα, περίπου οκτώ, μόλις πέρασε ο κίνδυνος, επέστρεψαν στην Πάτρα (**Κων. Τσιλιγιάννη: Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 20 σημ. 76, 77 και 78**).

Για δεύτερη φορά εκδιώχθηκαν Εβραίοι από την Πάτρα και πήγαν στην Άρτα το 1561, αλλά συγκρούστηκαν με τους παλιούς αρτινούς ομοεθνείς τους, για φορολογικά θέματα, με συνέπεια να τους φυλακίσει ο Τούρκος διοικητής. Αποφυλακίστηκαν αφού

κατέβαλαν πρόστιμο 2.000 φλορίνια. Στην Άρτα, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι περισσότεροι Εβραίοι ήσαν από την Ιταλία, κυρίως από την Απουλία, ενώ οι Ρωμανιώτες αποτελούσαν μικρή μειοψηφία (**Κων. Α. Τσιλιγιάννη: Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 9 σημ. 6 και σ. 12**).

Κατά τον 17ο αιώνα, η εβραϊκή παροικία των Πατρών έφθασε σε μεγάλη ακμή, ιδίως πνευματική και μάλιστα πραγματοποιήθηκε στην πόλη το «*Μεταρρυθμιστικό Ισραηλιτικό Συνέδριο*», το οποίο ήταν πολύ σημαντικό θρησκευτικό γεγονός. Στο Συνέδριο κωδικοποιήθηκαν τα «*έθιμα των Πατρών*» (Μεναγέ ή Μιναγίμ Πατράς) και με τον «*Χαχμέ Πατράς*», δηλαδή τον Ισραηλιτικό νομοθετικό Κώδικα που συντάχθηκε, συμμορφώθηκαν όλες οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδος. Στην πυρκαϊά της Συναγωγής της Χαλκίδας το 1846, κήκε αντίγραφο του Κώδικα του Μεταρρυθμιστικού Συνεδρίου (**Μποχώρ Φόρνη: Ισραηλιτική Επιθεώρησης Αθηνών, τομ. α' (1912), φυλαδ. 7-9. Και Στ. Θωμόπουλου: Ιστορία ... σσ. 432-433**).

Ο χάρτης της εγκατάστασης των Εβραίων, κατά τον 17ο αιώνα, δεν ήταν σταθερός και μόνιμος. Οι οικονομικές δυσκολίες και η άνθιση καινούργιων βιομηχανικών και εμπορικών κέντρων, οδήγησαν ομάδες Εβραίων και μεμονωμένα άτομα, να μετακινηθούν μέσα στην επικράτεια της Αυτοκρατορίας ή έξω από αυτή. Η εσωτερική μετανάστευση άρχισε προς το τέλος του 16ου αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι το πρώτο τέταρτο του 17ου. Οι εβραϊκοί πληθυσμοί, που διακρίνονταν για την ευκινησία τους και την ευαισθησία τους στις αλλαγές, βιάστηκαν να μετακομίσουν σε ασφαλή μέρη, όπου οι ευκαιρίες βιοπορισμού ήσαν περισσότερες. Συχνά μετανάστευαν πρώτα οι άνδρες και μετά την έστω και μερική αποκατάστασή τους, έφερναν και τις οικογένειές τους. Η πλειοψηφία των μεταναστών ήσαν εργάτες και χειρόνακτες, οι οποίοι περιπλανιόντουσαν ψάχνοντας για εργασία. Ο πιο συνήθης προορισμός μετανάστευσης, ήσαν οι μεγάλες πόλεις, διότι προσέφεραν στους Εβραίους κοινοτικές υποδομές, προσωπική ασφάλεια

και οικονομικές δυνατότητες. Μεταξύ των ντόπιων και των μεταναστών, πολλές φορές προκλήθηκαν εντάσεις, λόγω πολιτιστικών διαφορών ή διαφορετικών οικονομικών συμφερόντων. Μία σοβαρή αιτία ήταν η άρνηση των μεταναστών να πληρώσουν φόρους, υποστηρίζοντας ότι είναι προσωρινοί. Όμως οι ντόπιοι επέμεναν, διότι η τοπική εξουσία τους επιβάρυνε με πρόσθετους φόρους, λόγω αύξησης του πληθυσμού, συνεπεία της μετανάστευσης. Όταν δεν κατόρθωναν να επιλύσουν τη διαφωνία τους με ειρηνικά μέσα, κατέφευγαν στα δικαστήρια του κράτους. Υπάρχουν μαρτυρίες για ανάλογη διαφωνία Εβραίων από την Πάτρα, που μετανάστευσαν στη Λάρισα, με τους ντόπιους. Επίσης, τη δεκαετία 1680, εκδηλώθηκε αντιπαράθεση, λόγω διαφορετικών παραδόσεων, μεταξύ της Κοινότητας της Λάρισας και των προσφύγων από την Πάτρα (**Ιακώβ Σιμπή: Η Έννοια της Κοινότητας ... σσ. 81 επ., ιδίως σ. 90 σημ. 158 και σ. 92 σημ. 162**).

Στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών υπάρχει μία συλλογή εγγράφων, από τα κρατικά αρχεία της Βενετίας, που σχετίζεται με την Ιστορία των Πατρών, γνωστή ως «*Κώδικας Μέρτζιου*». Ο τόμος αυτός συγκροτήθηκε από τον ηπειρώτη λόγιο **Κων. Μέρτζιο**, που ήταν εγκατεστημένος στη Βενετία και με τη μεσολάβηση του φίλου του **Κων. Τριανταφύλλου**, δωρήθηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, τον Ιούλιο 1957. Το 2010 δημοσιεύθηκε μετάφραση των εγγράφων του «*Κώδικα Μέρτζιου*», από τα ιταλικά, στα οποία είναι συντεταγμένα, στα ελληνικά. Τη μετάφραση έκαμε ο Απόστολος Κουρουπάκης, με τη συνεργασία του συμπολίτη παλαιογράφου Αγαμέμνονα Τσελίκα. Τα έγγραφα του «*Κώδικα Μέρτζιου*» εκτείνονται χρονολογικά από το 1595 μέχρι το 1794 και υπάρχουν σ' αυτά πολλές αναφορές στους Εβραίους.

Το Βενετικό κράτος αντιμετώπισε θετικά τις εβραϊκές Κοινότητες που υπήρχαν στις κτήσεις του, με απώτερο σκοπό τη συστηματική εκμετάλλευση των εβραϊκών κεφαλαίων, τη φορολόγησή τους και τη συμβολή τους, μέσω των ποικίλων επαγ-

γελματικών δραστηριοτήτων τους, στη γενικότερη ανάπτυξη των τοπικών αστικών κέντρων.

Λόγω της σημασίας τους, παραθέτουμε κατά σειρά, εν περιλήψει, τα βενετικά έγγραφα του «*Κώδικα Μέρτζιου*», που αφορούν Εβραίους.

Το υπ' αριθ. 1 έγγραφο (έκθεση) αναφέρεται στην κατάληψη και τη λεηλασία των Πατρών το 1595, από το στόλο του βασιληά της Ισπανίας, του Πάπα και των άλλων Χριστιανών βασιλέων, που αποτελείτο από εκατόν εξήντα ιστιοφόρα και δύο μεγάλες γαλέρες και στη θανάτωση πολλών Εβραίων, Τούρκων και Άγγλων, χωρίς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, να ενοχλήσουν άλλους χριστιανούς. Σκοπός του ηνωμένου στόλου ήταν να υπερισχύσουν του τουρκικού, ο οποίος παρέμενε άοπλος και απομονωμένος στο λιμάνι του Ναβαρίνου. Στην έκθεση που έστειλε ο Βαίλος **Marco Venier** στο Δόγη και φέρει ημερομηνία 12 Οκτωβρίου 1595, γίνεται μεταξύ άλλων αναφορά και στον Τελώνη του Μορέα **Γιαννούλη Σκάρβολη**, ο οποίος χαρακτηρίζεται μοχθηρός άνθρωπος, χειρότερος από Τούρκο και Εβραίο. Η σύγκριση αυτή, που προέρχεται από χριστιανό, αναδεικνύει τα αισθήματα που έτρεφαν κατά των Τούρκων και των Εβραίων, τους οποίους αντιμετώπιζαν το ίδιο απαξιωτικά.

Σε έκθεση που συντάχθηκε στη Ζάκυνθο στις 2 Απριλίου 1638 (αριθ. 157), αναφέρεται ότι οι οικογένειες των Εβραίων εκεί, ήσαν εξήντα, ότι ορισμένοι εμπορεύονταν σταφίδα και λάδι, ότι άλλοι είχαν καταστήματα και ότι μερικοί εμπορεύονταν με τον Μορηά. Μαρτυρείται, ότι το 1637, ραββίνος στη Ζάκυνθο ήταν ο **Σαμί Γεζονά** από την Πάτρα.

Σε άλλη έκθεση (18 Ιανουαρίου 1640) (αριθ. 166), σχετικά με την τιμή της σταφίδας, σημειώνεται ότι η τιμή εκείνη την ημέρα ήταν δεκαοκτώ ρεάλια το μιλιάρo και ότι στην ίδια τιμή αγόραζε τη σταφίδα ένας απεσταλμένος Άγγλων σταφιδεμπόρων και οι Εβραίοι και οι Φλαμανδοί.

Πολλές εκθέσεις αναφέρονται σε τελωνειακά και άλλα ζη-

τήματα και γίνεται μνεία των κατοίκων των Πατρών ή της Ζακύνθου, ανάλογα με τον τόπο καταγωγής τους (Αθηναίοι, Μοραΐτες) ή με την εθνικότητά τους (Εβραίοι, Τούρκοι). Οι αναφορές στους Εβραίους είναι συχνές, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι αποτελούσαν υπολογίσιμους οικονομικούς και εμπορικούς παράγοντες στην Πάτρα και τη Ζάκυνθο.

Τον Μάρτιο 1675 κυκλοφόρησαν στη Ζάκυνθο κάλπικα τσεκίνια και το γεγονός αυτό αναστάτωσε την αγορά και προκάλεσε ταραχές. Από έκθεσή του Προβλεπτή **Bernardo Navagier**, με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1675 (αριθ. 382), πληροφορούμεθα ότι προκειμένου να αντιμετωπιστεί και να ξεριζωθεί το κακό, εκδόθηκε διαταγή να συλληφθούν οι Εβραίοι χρυσοχόοι, **Moise Ceri, Frein Romano ποτέ Menahen και Haim Romano**, οι οποίοι θεωρήθηκαν αυτουργοί της διασποράς των κάλπικων νομισμάτων. Όμως δεν βρέθηκαν στη Ζάκυνθο, αλλά στην Πάτρα και με τη βοήθεια του βενετού Προξένου **Domenico Andrea Franceschi**, συνελήφθησαν. Με την άδεια του Πασά και των Αγάδων των Πατρών, ο εκεί βενετός Πρόξενος ετοιμαζόταν να τους στείλει στη Ζάκυνθο, αλλά η μεταγωγή τους εμποδίστηκε από τον Καδή της Πάτρας και της Γαστούνης, ο οποίος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο έγγραφο, χρηματίστηκε από την κοινότητα των Εβραίων, με μεγάλο ποσόν και ανήρεσε την αρχική απόφασή του, να τους στείλει στη Ζάκυνθο. Παρά ταύτα δεν τους απελευθέρωσε, αλλά ανέμενε διαταγές από την Πύλη. Από την πλευρά του, ο Προβλεπτής Ζακύνθου, ενημέρωσε τον Εξοχότατο Βάιλο στην Κωνσταντινούπολη, να πείσει την Πύλη να διατάξει τη μεταγωγή τους στη Ζάκυνθο. Πράγματι, στην επόμενη έκθεση (16 Αυγούστου 1675) (αριθ. 383), αναφέρεται ότι ξεπεράστηκαν οι δυσκολίες και ότι οι τρεις Εβραίοι κιβδηλοποιοί μεταφέρθηκαν από τις φυλακές των Πατρών στις φυλακές Ζακύνθου και ότι προχωρούν οι δικαστικές διαδικασίες.

Σε άλλη έκθεσή του, με ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1677 (αριθ. 389), ο βενετός Πρόξενος στην Πάτρα **Franceschi**, ζη-

τάει να του πληρώσουν τα πεντακόσια είκοσι ρεάλια που δαπάνησε για την κράτηση (retenzione) των τριών Εβραίων κιβδηλοποιών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση με ημερομηνία 27 Απριλίου 1709, του Γενικού Προβλεπτή **Aluise Mocenigo** προς το Δόγη (αριθ. 528), που εστάλη από το Ναύπλιο, στην οποία περιέχονται σημαντικές πληροφορίες για το εμπόριο, την παραγωγή, τους δασμούς και τις τιμές διαφόρων προϊόντων και για την ισοτιμία του βενετικού χρυσού νομίσματος (τσεκίνι). Άλλοι έμποροι ζητούσαν την ανατίμησή του και άλλοι την υποτίμησή του, προφανώς ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Στο έγγραφο γίνεται ειδική μνεία στους Εβραίους εμπόρους, οι οποίοι, μαζί με εμπόρους ιταλικών κρατών και έναν Γάλλο, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, υποστήριζαν ότι δεν είναι συμφέρον να αυξηθεί η αξία του τσεκινιού.

Σε επιστολή με ημερομηνία 15 Ιανουαρίου 1716, του Γενικού Προβλεπτή προς το Δόγη (αριθ. 583), υπάρχει κατάθεση κάποιου **Βασίλη Μουτσούνη** από τα Ιωάννινα, στην οποία, μεταξύ άλλων, γίνεται λόγος και για κάποια περιοχή των Πατρών, όπου οι περισσότεροι κάτοικοι ήσαν Εβραίοι από τη Λάρισα. Είναι γνωστό ότι μετά την αποκατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας (Σεπτέμβριος 1715), σημαντικός αριθμός Εβραίων μετοίκησε από τη Λάρισα και προφανώς εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα, στην ίδια περιοχή.

Από έκθεση του βενετού Προξένου στην Πάτρα **Ευαγγελιστή Πυλαρινού** προς τον Βάιλο, με ημερομηνία 1 Μαΐου 1725 (αριθ. 592), πληροφορούμεθα ότι στις 19 Απριλίου, σε μία κοιλάδα μεταξύ Πατρών και Βοστίτσας, μία πειρατική βάρκα, επιτέθηκε σε ομάδα ταξιδιωτών και έχασε επί τόπου τη ζωή του ο Εβραίος Δραγουμάνος του Γάλλου Υποπροξένου και το μουλάρι που κουβαλούσε τις αποσκευές του και τραυματίστηκε σοβαρά και υπέκυψε μετά από λίγες ημέρες, ένας από τους σημαντικότερους Αγάδες της περιοχής, ονόματι **Σουλεϊμάν**. Το επεισόδιο αυ-

τό αναστάτωσε το Μοριά και τη Ρούμελη και κινητοποίησε τουρκικές δυνάμεις, για τη σύλληψη των δραστών.

Τέλος, σε επιστολή του βενετού Προξένου στην Πάτρα **Μεσαλά** προς το Βάιλο **Francesco Foscari** (αριθ. 662), με ημερομηνία 30 Ιανουαρίου 1759 (νέο ημερολόγιο, βενετικό έτος), δηλαδή 1760, γίνεται εκτενής λόγος για τον **Ανδρούτσο Λόντο**, για τον οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι μπλέκεται σε απάτες και αγυρτείες, από τις οποίες πάντοτε ωφελείται, ότι παρά τις προτροπές, συνεχίζει την ίδια τακτική και ότι είναι πολύ πιθανό να διαπράξει απάτες και με τους Εβραίους σαράφηδες, οι οποίοι τον θεωρούν δανειστή τους και συνεργάζεται οικονομικά μαζί τους, σε πληρωμές λογαριασμών.

Κατά τον 16ο αιώνα, η Πάτρα, παρά τα γενικότερα προβλήματα της περιοχής, παρουσίαζε αξιοσημείωτη εμπορική κίνηση και οι Τούρκοι, συνεπείς στις θρησκευτικές τους παραδόσεις, προστάτευαν τους εμπορευόμενους υπηκόους των, Εβραίους και Έλληνες, διότι σύμφωνα με το Μωάμεθ, «*Όποιος κερδίζει χρήματα εύχαριστεῖ τὸν Θεόν*» (**Αφέντρας Μουτζάλη: Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 83**).

Ο Εβραίος **Σαμπετάϊ Βίνος**, κάτοικος Ζακύνθου, το 1600, συνδέθηκε αισθηματικά με τη **Μαρία Αντωνίου Πατρινού**, από την Πάτρα. Ο πατέρας της ήταν ένας πολύ φτωχός εργάτης και μόλις πληροφορήθηκε για το αίσθημα της κόρης του, σκέφτηκε να φύγει από τη Ζάκυνθο και να επιστρέψει οικογενειακώς στην Πάτρα. Όμως, μετά από λίγες μέρες αναγκάστηκε να πάει σε κάποιο άλλο μέρος, για να εργασθεί και μετά από δύο μήνες επανήλθε στη Ζάκυνθο. Η **Μαρία** αγνοούσε πού ήταν ο πατέρας της. Μετά τρεις μήνες βρέθηκε ένα νεκρό σώμα, που έφερε πολλά και βαθειά τραύματα, το οποίο στην αρχή φάνηκε ότι ανήκε σε κάποιο νέο, αλλά τελικά διαπιστώθηκε ότι ανήκε σε νέα κοπέλα. Οι Αρχές ανακάλυψαν ότι η **Μαρία** πήγε στη Ζάκυνθο για να συναντήσει τον Εβραίο εραστή της, φορώντας ανδρικά ρούχα και φονεύθηκε από τον οργισμένο πατέρα της, ο οποίος, με-

τά από λίγες μέρες, βρέθηκε πνιγμένος στη θέση Κρύο Νερό. Ο **Σαμπετάϊ** μόλις έμαθε τι έγινε, υποσχέθηκε να δίνει κάθε μήνα οκτώ δουκάτα στη χήρα και τα δύο ανήλικα παιδιά της (**Σπυρίδωνος δε Βιάζη: Η Εβραϊκή Κοινότης Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας, Παρνασσός ΙΔ' (1891), σ. 733**).

Στην «Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά» (τόμ. 1961, σσ. 181-182), ο **Κων. Τριανταφύλλου** δημοσίευσε ένα πατρινό δημοτικό τραγούδι της α' Τουρκοκρατίας (ιστ' αιώνας), που αναφέρεται στο αίσθημα ενός νεαρού πατρινού με μία εβραιοπούλα. Η παλαιότερη γνωστή αναφορά στο στιχούργημα αυτό, είναι του **Μποχώρ Φόρνη**, Εβραίου από τη Χαλκίδα, ο οποίος το δημοσίευσε το 1925. Εν συνεχεία δημοσιεύθηκε από το **Στ. Θωμόπουλο (Ιστορία ... σ. 436 σημ. 2)**.

Ηπειρώτικη παραλλαγή του στιχουργήματος, την οποία βρήκε να σώζεται στην Ήπειρο, δημοσίευσε στην «**Ηπειρωτική Εστία**» (τχ. **Απριλίου 1960, σ. 313**), ο δημοδιδάσκαλος **Στ. Μπέττης**. Η παραλλαγή αυτή δεν έχει ουσιαστικές διαφορές με το κείμενο **Φόρνη**, που δημοσιεύθηκε από το **Θωμόπουλο**. Στην παρουσίαση του **Μποχώρ Φόρνη**, στον πρώτο στίχο αναφέρεται, «*της Πάτρας το τραγούδι*» και στην ηπειρωτική παραλλαγή αρχίζει «*Τὸ μάθαταν τί γίνηκε σ' αὐτήν τήν Παληοπάτρα;*». Συνεπώς πρέπει να πρόκειται για πραγματικό γεγονός, που συνέβη στην Πάτρα και ορθώς προσγράφεται στα πατρινά δημοτικά τραγούδια.

Παραθέτουμε το κείμενο του δημοτικού τραγουδιού, όπως δημοσιεύθηκε από το **Θωμόπουλο**:

*Γιὰ φρογκασθήτε νὰ σὰς πῶ τῆς Πάτρας τὸ τραγούδι.
Χριστόδουλος ἀγάπησε κόρη Ὀβριοπούλα,
τὴν ἀγαπάει, τὸν ἀγαπάει, τὴν θέλει καὶ τὸν θέλει.
- Σὰ μ' ἀγαπὰς, Χριστόδουλε, ἔλα Σαββάτο βράδι
πού εἶν' ὁ μπαμπὰς μ' στὸ Συναγῶγι, μαμὰ μου στὸ χαμάμι.
Χριστόδουλος παράκουσε καὶ πάει Πέφτη βράδι.*

*Ὄβρηοι τὸν ἐπιάσανε καὶ πᾶν νὰ τὸν κρεμάσουν.
 Χίλιοι τὸν πάνε ἀπ’ ὄμπρὸς καὶ δυὸ χιλιάδες πίσω.
 Ἡ Ὄβριοπούλα ξάντησε ἀπὸ τὸ παραθύρι.
 - Ἔννοια σου σύ, Χριστόδουλε, καθόλου μὴ φοβάσαι.
 Χίλια φλωριά ἔχει ἡ τσέπη μου καὶ χίλια τὸ μαντήλι.
 Σὰ δὲ μὲ φθάσουνε κι αὐτά, βάζω τὰ σκουλαρίκια.
 Τὸ φερετζέ της φόρεσε καὶ στὸν κατὴ πηγαίνει.
 - Κατὴ χρυσέ, κατ’ ἀργυρέ, κατὴ μαλαματένιε,
 εἶδες ἀμπέλι ἀτρύγητο, δίχως τραγάτ’ ἀμπέλι;
 εἶδες κορίτσι ἀνύπαντρο, κορίτσι δίχως ἄντρα;
 - Πάρε, κυρά μ’, τὸν ἄντρα σου καὶ σύρε στὴ δουλειά σου.*

Παρά την απλοϊκότητα των στίχων, προβάλλεται έντεχνα η οικονομική δύναμη του εβραϊκού στοιχείου, η οποία έδωσε τη λύση και σ’ αυτή την περίπτωση.

Το 1661 ο Πατρινός **Ανδρέας Μηλιώτης** προκάλεσε σοβαρό επεισόδιο κατά των Εβραίων της Ζακύνθου. Περιστοιχιζόμενος από μερικούς κατοίκους, εισέβαλε απειλητικά και με βρισιές στη Συναγωγή, την ώρα της πρωϊνής προσευχής του Σαββάτου και ζήτησε να πάρει τη «γαϊδουροκεφαλή». Η τάξη αποκαταστάθηκε με την επέμβαση του στρατού και πολλών χριστιανών, που έσπευσαν να βοηθήσουν τους Εβραίους. Όμως ο **Μηλιώτης** συνέχισε να ενοχλεί τους Εβραίους και να τους κοροϊδεύει και ο Σύνδικος **Παύλος Γαήτας**, που έφθασε επί τόπου, διέταξε τους στρατιώτες να τον συλλάβουν, καθώς και όσους τον περιστοιχίζαν και να πυροβολήσουν στον αέρα. Ο **Μηλιώτης** διέθετε μεγάλη σωματική δύναμη και παρότι συνελήφθη, κατόρθωσε να διαφύγει και άρχισε να τρέχει. Τότε ένας στρατιώτης πυροβόλησε εναντίον του και τον σκότωσε. Το επεισόδιο αυτό αναδεικνύει τα αντιεβραϊκά αισθήματα μερίδας της κοινωνίας της βενετοκρατούμενης Ζακύνθου και ανάγκασε τον Προβλεπτή να καλέσει τους προκαθημένους των δύο Χριστιανικών Εκκλησιών και να τους συστήσει να νουθετήσουν με κηρύγματα τους πιστούς, ότι οι Εβραίοι πιστεύ-

ουν σ' ένα Θεό και ότι στις Συναγωγές τους διαβάζεται η Παλαιά Διαθήκη (**Σπυρίδωνος δε Βιάζη: ο.π., σσ. 669-670**).

Ο Γάλλος περιηγητής **Du Loir**, που πέρασε από την Πάτρα το 1641, αναφέρει ότι η πόλη ήταν αρκετά μεγάλη και πυκνοκατοικημένη και ότι υπήρχαν πολλοί Εβραίοι έμποροι. Την ύπαρξη πολλών Εβραίων στην Πάτρα, κατά τον 17ο αιώνα, βεβαιώνει και ο Τούρκος περιηγητής **Evliyâ Celebi**, που πέρασε από την πόλη το 1668, ο οποίος μας πληροφορεί ότι εργάζονταν ως υπάλληλοι του τελωνείου ή φύλακες των φράγκικων караβιών που ήσαν στο λιμάνι, ότι σύχναζαν σ' ένα από τα χάνια της Άνω πόλης και ότι οι περισσότεροι από αυτούς ασκούσαν το επάγγελμα του ταβερνιάρη και του πραγματευτή.

Οι **Jacob Spon** και **George Wheler**, στην κοινή έκδοση του «*Οδοιπορικού*» τους (**Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675 et 1676 ... Amsterdam 1679**), σημειώνουν ότι το 1676, που επισκέφθηκαν την Πάτρα, είχε 5.000 κατοίκους, ότι οι Εβραίοι αποτελούσαν το 1/3 του πληθυσμού της πόλης, ότι είχαν ανεξάρτητη διοίκηση (Δημογεροντία) και ότι διατηρούσαν τέσσερες Συναγωγές, από τις οποίες η μεγαλύτερη βρισκόταν στο 11ο τετράγωνο. Ο αριθμός 5.000, που αναφέρουν, για τον πληθυσμό των Πατρών, είναι αμφισβητήσιμος, διότι από άλλες πηγές, ο πληθυσμός, την ίδια περίοδο, υπολογίζεται σε 20.000–25.000 κατοίκους. Στην έκδοση του «*Οδοιπορικού*» του ο **Wheler (Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant ... Amsterdam 1689)**, αναφέρει ότι οι Τούρκοι αποτελούσαν το 1/3 του πληθυσμού και οι Εβραίοι και οι Χριστιανοί (Έλληνες) το υπόλοιπο. Για τους Εβραίους αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αποτελούσαν το 1/6 του πληθυσμού (*la moitié de la troisième partie*). Υπό την τελευταία αυτή εκδοχή κατοικούσαν στην Πάτρα 800-850 Εβραίοι. Παραμένει πάντως η επιφύλαξη που προαναφέραμε, μήπως οι αριθμοί αφορούν οικογένειες, οπότε πρέπει να πολλαπλασιασθούν επί πέντε, διότι είναι πιθανό να δόθηκαν από τους προεστούς της Κοινότητας,

όπως και στην περίπτωση του **Βενιαμίν εκ Τουδέλας**. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή, από τον **Wheler**, του εβραϊκού νεκροταφείου, κατά την οποία, οι τάφοι έμοιαζαν με μικρές πέτρινες οικίες, είχαν μαρμάρινη πλάκα, επί της οποίας ήταν χαραγμένο το όνομα του νεκρού και της οικογένειάς του και οι πλάκες φαίνονταν σαν θύρες των οικίσκων αυτών του θανάτου. Ολόκληρο το νεκροταφείο από ψηλά, έδιδε την εικόνα μιας ευρύχωρης πολίχνης.

Όπως αναφέρει ο **Στ. Θωμόπουλος (Ιστορία ... σσ. 433-434)**, βρήκε πολλές επιτάφιας επιγραφές, διασκορπισμένες σε διάφορα σημεία της πόλης, επτά από τις οποίες φωτογράφησε ο πατρινός καλλιτέχνης **Νικ. Ατζαρίτης** και μετέφρασε, για λογαριασμό του **Θωμόπουλου**, ο **Γιωσέφ Ελιγιά** και ο **Θωμόπουλος** παραθέτει το περιεχόμενό τους, απ' όπου το αντιγράφουμε:

1. «*Επιγραφή του τάφου του τετιμημένου και «ύψηλου Μωϋσέως Άκωέν, αποβιώσαντος ... έτος 5300 (δηλ. 1540). Έσεται ή ψυχή του δικαίου εν τή συνάξει τής άθανασίας.*»
2. «*Άναθηματική έπιγραφή του τάφου του άξιοτίμου σοφου έν τή έντελεία εις βροχήν έπαναπαυομένου Ρούσσου (εϋλογημένη ή μνήμη του δικαίου) αποβιώσαντος (κ.λπ. το 1594). Έσεται ή ψυχή του δικαίου έν τή συνάξει τής άθανασίας.*»
3. «*ό γηραιός και ... άξιοτίμος Ίησουά Καταλάνη του μορφωμένου και συνετου υιός άξιοτίμου Ίωσήφ Καταλάνη (εϋλογημένη ή μνήμη του), αποχωρισθείς ήμων διά τó ύπερπέραν (κ.λπ. έτος χριστ. 1610).*»
4. «*Έπιτύμβιος έπιγραφή του ύψηλου ιερουργου Ίσαάκ Άκωέν Βεχώρ Άβραάμ (εϋλογημένη ή μνήμη αυτου), αποβιώσαντος (κ.λπ. έτος χριστ. 1633).*»
5. «*Άναθηματική έπιγραφή του τάφου του ύψηλου και συνετου κυριου Μωϋσέως Κοέν (εϋλογημένη ή μνήμη του), αποβιώσαντος (κ.λπ. 1635). Έσεται ή ψυχή του δικαίου έν τή συνάξει τής άθανασίας.*»

6. *Ἐπιγραφή τοῦ τάφου τοῦ ὑψηλοῦ ... Ἰσαὰκ Ἀκ(σέν) Ἀβραὰμ (ἀποβιώσαντος) ἡμέρα Τετάρτη ... Ἀβ ἔτος.*
7. *Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτοῦ ... ἐν ἄκρα νεότητι ...*

Μεταξύ 1670 και 1680 επισκέφθηκε την Πάτρα ο **Enliyâ Celebi**, ο οποίος, όπως αναφέρει στο «*Οδοιπορικό*» του, συνάντησε πολλούς Εβραίους που εργάζονταν ως υπάλληλοι του τελωνείου ή φύλακες των φράγκικων караβιών που ήσαν στο λιμάνι. Σύχναζαν σ' ένα χάνι της Ἄνω πόλης και οι περισσότεροι ασκούσαν το επάγγελμα του ταβερνιάρη και του πραγματευτή. Παρότι δεν θεωρείται αξιόπιστος, το έργο του είναι πολύτιμο, για τον πλούτο των πληροφοριών που διασώζει, για την κοινωνική ζωή, τα ήθη και τα έθιμα της εποχής του και την τοπογραφία των περιοχών που επισκέφθηκε. Τους Εβραίους τους αντιπαθούσε και δεν έχανε ευκαιρία να τους κακοχαρακτηρίζει, να τους γελοιοποιεί και να τους καταλογίζει τα πιο ταπεινά και δουλικά επαγγέλματα.

Κατά την Ενετοκρατία (Ιούλιος 1687–Σεπτέμβριος 1715), λόγω του πολέμου, αρκετοί Εβραίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα και η εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών παρήκμασε. Πολλοί από αυτούς επέστρεψαν με την αποκατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας (1715).

Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου ήταν κυρίαρχο Χριστιανικό Κράτος στη Μεσόγειο, για πολλές δεκαετίες και για να εξασφαλίσει την πολύτιμη συμπαράταξη των Ελλήνων, στις συγκρούσεις της με τους Τούρκους, τους αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη εύνοια, σε αντίθεση με τους Εβραίους, οι οποίοι ήσαν υπό διωγμό. Η «*Βενετική Γερουσία*» και το «*Συμβούλιο των Δέκα*», με Διατάγματα που εκδόθηκαν στις 26 Μαρτίου 1496 και στις 11 Μαρτίου 1517, υποχρέωσαν όλους τους Εβραίους, που κατοικούσαν στη Βενετία και τις διάφορες κτήσεις της, να φέρουν στο στήθος, ως διακριτικό σημείο, κίτρινη ταινία και να φορούν κίτρινο καπέλο. Το 1532 εκδόθηκε Διάταγμα για τους Εβραίους

της Κέρκυρας, φαινομενικά προς προστασία τους, που όμως έμελε να αποβεί ύπατο δείγμα φυλετικής διάκρισης, το οποίο ίσχυσε και για τους Εβραίους της Ζακύνθου. Σύμφωνα με το Διάταγμα, υποχρεώνονταν να φέρουν στο στήθος ένα κίτρινο σημείο, για να αποφεύγουν τις διώξεις, εκτός αν πλήρωναν κάθε χρόνο στο Δημόσιο ταμείο 10 δουκάτα ή προσέφεραν εκδουλεύσεις προς το Δημόσιο, οπότε απαλλάσσονταν αυτής της υποχρέωσης. Δεν τους αναγνωρίζονταν πολιτικά δικαιώματα σε όλη τη βενετική Επικράτεια, δεν επιτρεπόταν να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία ή να μισθώσουν κτήματα, επαύλεις ή τιμάρια, ούτε να κατάσχουν ακίνητα κ.λπ. Τους απαγορεύονταν οι δημόσιες λιτανείες, οι πομπικές εκφορές νεκρών και οι διασκεδάσεις σε δημόσιους χώρους και σε χώρους όπου γινόταν χαρτοπαιξία. Δεν μπορούσαν να ασκήσουν πολιτικό επάγγελμα, ούτε να γίνουν δικηγόροι ή συμβολαιογράφοι, με εξαίρεση το επάγγελμα του υποδικηγόρου, το οποίο μπορούσαν να εξασκούν υπέρ ομογενών, αλλά και υπέρ Χριστιανών (Λεωνίδα Χ. Ζώη: **Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου**, τομ. α' (Αθήναι 1963), σ. 174. Και Π. Χιώτου: **Ιστορικά Απομνημονεύματα**, τόμ. γ' (Κέρκυρα 1863), σ. 515).

Σύμφωνα με προξενική έκθεση, προς τους «*Πέντε Σοφούς του Εμπορίου*», η οποία βρίσκεται στο δημόσιο Αρχείο της Βενετίας και δημοσιεύθηκε από τον Κων. Σάθα (Οικονομική Επιθεώρησις, Αθήναι 1878-9, τομ. 6ος, σελ. 433-450 και 486-518, υπό τον τίτλο, **Ειδήσεις περί Εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας. Α' Η πόλις των Πατρών, το εμπόριον του Κορινθιακού κόλπου και η ναυτιλία του Μεσολογγίου, κατά τας εκθέσεις των προξένων της Ενετικής Δημοκρατίας**), τον Ιούνιο 1721 τα πληρώματα μερικών επτανησιακών πλοίων, συνεπλάκησαν με τους Έλληνες και τους Τούρκους που κατοικούσαν στην Ηλεία και προς ενίσχυση των Επτανησίων, έστειλε γαλέρες ο παραπλέων εκεί βενετός Ναύαρχος και ο βενετός Πρόξενος στην Πάτρα **Bianchi**, εξώπλισε δύο αλιευτικά πλοία. Αμέσως οι Έλληνες και οι Εβραίοι των Πατρών πήγαν εν σώματι

στον Καδή και αφού κατηγορήσαν το βενετό Πρόξενο, ως αίτιο όσων έγιναν, ζήτησαν την παραδειγματική τιμωρία του. Ο Καδής κάλεσε αμέσως τον **Bianchi** σε απολογία και τον ταπείνωσε, τον έβρισε και τον απείλησε. Γενικά οι κάτοικοι των Πατρών μισούσαν τους Βενετούς και κύρια αφορμή ήταν η εμπορική και ναυτική αντιζηλία. Μάλιστα οι βενετοί Πρόξενοι εφιστούσαν την προσοχή των **Magistrato de cinque Savi della Mercanzia** και των βενετών Ναυάρχων, ότι η ανάπτυξη του ναυτικού των Μεσολογγιτών και των Γαλαξειδιωτών, ήταν επικίνδυνη για τα βενετικά συμφέροντα και ότι οι έμποροι των Πατρών αρνούνταν να συμμορφωθούν με τις τιμολογιακές διατάξεις του προξένου και συνέχιζαν το λαθρεμπόριο με τη Βενετία (**Στ. Θωμόπουλου: Ιστορία ... σ. 503**).

Ο «*έπίσημος επί παιδεία ελληνική και έκκλησιαστική*», όπως τον χαρακτηρίζει ο **Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, Νεόφυτος Ιεροδιάκονος ο Κausοκαλυβίτης**, ο οποίος αναμίχθηκε στο θρησκευτικό κίνημα των «*Κολλυβάδων*» στο Άγιο Όρος, γεννήθηκε στην ενετοκρατούμενη Πάτρα, κατ' άλλους στο Σωποτό των Καλαβρύτων, από γονείς Εβραίους, «*εις Χριστόν πεπιστευκότας*». Ο ακριβής χρόνος της γέννησής του δεν είναι γνωστός. Πιθανολογούνται το έτος 1692, τα τέλη του 17ου αιώνα και το έτος 1720. Είναι όμως βέβαιο ότι τελέυτησε στο Βουκουρέστι, σε ηλικία 88 ετών, κατά μία εκδοχή το 1790. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, έγραψε στη μολδαβική διάλεκτο, μία αντισημιτική πραγματεία, με τίτλο, «*Ανατροπή τής θρησκείας τών Έβραίων και τών έθιμών αυτών μετ' αποδείξεων εκ τής ιερᾶς και Θείας Γραφής, παλαιᾶς τε και νέας*». Στα 1818 η πραγματεία του **Νεοφύτου** μεταφράσθηκε στα ελληνικά, από τον **Ιωάννη Γεωργίου** και κυκλοφόρησε στο Ιάσιο. Στο β' μισό του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο των αντιπαραθέσεων με τους Εβραίους, εκδόθηκε επανειλημένα, στην Κωνσταντινούπολη (1834 και 1857), στο Ναύπλιο (1834), τη Ζάκυνθο (1861) και την Αθήνα (1866). Κατά την παραμονή του στο Άγιο Όρος ο **Νεόφυτος** ίδρυσε τυπογρα-

φείο, από το οποίο εκδόθηκε το 1759 ένα μικρό βιβλίο με τον τίτλο, «*Εκλογή του Ψαλτηρίου παντός Εἰς τε Δοξολογίαν καὶ Εὐχαΐς, Συλλεγεῖσα μὲν παρὰ τοῦ ἔλλογιμωτάτου Διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου τοῦ ἐξ Ἑβραίων. Ἀφιερωθεῖσα δέ, τῷ Ὁσίῳ Πατρὶ ἡμῶν Ἀθανασίῳ τῷ ἐν τῷ Ἄθῳ. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα. Συνδρομῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ πανοσιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου τῆς Μεγίστης Λαύρας κυρίου Κοσμᾶ Ἐπιδαυρίου. Ἐν τῷ Ὅρει τοῦ Ἄθῳ. 1759. Παρὰ Δούκα Σωτήρη τῷ Θεσίῳ.*» (Γεωργ. Θ. Γιαννοπούλου: **Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης. Ο εκ Πατρῶν διδάσκαλος του Γένους, Πάτραι 1992, Ο Διδάσκαλος του Γένους Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης και το ἔργο του, Συνέδριο (24-25 Μαΐου 2008-Πύργος Ηλείας), Πρακτικά (Πύργος Ηλείας 2014). Και Αθανασίου Θ. Φωτοπούλου: **Σύμμεκτα Ιστορικά και Λαογραφικά Καλαβρύτων, εις Επετηρίδα των Καλαβρύτων 1972, σσ. 88-91).****

Κατά το Γεώργιο Παπανδρέου (*Ιστορία των Καλαβρύτων, Καλάβρυτα 2011 (ανατύπωση), σσ. 225-226*), οι γονεῖς του, «*ἐκ Πατρῶν μετώκησαν εἰς Σωποτόν πρὸς ἀσφάλειαν ἀπὸ ἀντισημικῶν καὶ ἄλλων διωγμῶν*». Σύμφωνα με την ίδια πηγή, βαπτίσθηκε Χριστιανός στο Σωποτό και σε ηλικία 38 ετῶν ἔφυγε και πήγε να μονάσει στη σκήτη των Κausοκαλυβίων στο Ἅγιο Ὄρος. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το αν μετοίκησε μεμονωμένα η οικογένειά του ή μαζί με άλλες εβραϊκές οικογένειες, για να γλιτώσουν από διωγμούς. Για όσους υποστηρίζουν ότι γεννήθηκε στο Σωποτό, η εξήγηση, ότι ανέφερε ως τόπο καταγωγῆς του την Πάτρα, είναι ότι ἔζησε πολλά χρόνια μακριά από τη γενέτειρά του (Ἄθως, Κωνσταντινούπολη, Χίος, Βλαχία) και ανέφερε ως τόπο γέννησῆς του την Πάτρα, επειδή ἦταν μεγάλη και γνωστή πόλη.

Υπάρχουν λαογραφικές ενδείξεις για εγκατάσταση Εβραίων και σε άλλα μέρη της επαρχίας Καλαβρύτων, όπως στο Σωποτό, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, για να αποφύγουν διώξεις. Στα Τριπόταμα, στην περιοχή της αρχαίας Ψωφίδος, στη δεξιά όχθη του Ερύμανθου, παρά την οδό Τριποτάμων-Δίβρης, η χαράδρα βόρεια της θέσης «*Παλαιοφυτιά*», λέγεται «*Εβραϊκή*

λάκκα». (**Γεωργίου Παπανδρέου: ο.π. σσ. 82 και 84**). Η εδαφική αυτή εσοχή, την περίοδο των βροχών, γεμίζει νερό και κατά την παράδοση, εκεί υπήρχε εργαστήριο αγγειοπλαστικής και κεραμοποιίας, στο οποίο εργαζόνταν Εβραίοι.

Μερικά χιλιόμετρα βορειοανατολικά των Τριποτάμων, κοντά στο χωριό Δεσινόν του πρώην Δήμου Αροανίας, υπάρχει πηγή από την οποία αναβλύζει κάθε χρόνο νερό, από τον Ιανουάριο μέχρι τα μέσα Μαΐου. Σύμφωνα με τοπική παράδοση, τα παλιά χρόνια, έψαχναν να βρουν τρόπο να μειώσουν την ποσότητα του νερού, η οποία κάθε Φεβρουάριο ήταν πολύ μεγάλη. Κάποιος περαστικός τους συμβούλευσε να θάψουν εκεί έναν Εβραίο, για να λιγοστέψει το νερό. Ένας από τους χωρικούς γνώριζε ότι ο περαστικός που έδωσε τη συμβουλή ήταν Εβραίος και παρακίνησε τους συγχωριανούς του, να τον πιάσουν και αφού τον βάλουν «μέσα σ' ένα κακάβι», να το θάψουν. Έτσι και έγινε και το νερό μειώθηκε. Έκτοτε η θέση ονομάζεται «*Οβριακή*» (**Αθανασίου Θ. Φωτοπούλου: ο.π.**). Κατά τον πρωθιερέα **Νικόλαο Παν. Παπαδόπουλο (Κατακαημένου Μοριά σελίδες του 1821, τομ. α', Αθήναι 1974, σ. 193 σημ. 2)**, η ονομασία «*Οβριακή*» προέρχεται από το όμβρον – ρυάκιον, διότι η πηγή μόνο το χειμώνα και την άνοιξη έχει άφθονο νερό και σχηματίζει μικρό ρυάκι.

Περί τα μέσα του 17ου αιώνα, έκανε την εμφάνισή του ένας Ιουδαίος ψευδομεσσίας, ο **Σαμπατάι Τσεβί ή Σαμπαθάη Λεβή (1626-1676)**, ο οποίος, κατά μία εκδοχή, καταγόταν από την Πάτρα. Σύμφωνα με δυτικοευρωπαϊκές πηγές φέρεται να γεννήθηκε και να μεγάλωσε στη Σμύρνη, ενώ κατά τις ελληνικές, εκτός από την Πάτρα, ως τόπος καταγωγής του αναφέρεται και η Κωνσταντινούπολη και υποστηρίζεται ότι μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Αυτοαποκαλείτο «*Σαμπαθάης αρχιγέννητος, μονογενής υιός του Θεού, Μεσσίας και σωτήρ του Ισραήλ*» και με τις δοξασίες του αναστάτωσε τους Εβραίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τα νεανικά του χρόνια εξεδήλωσε μία συμπεριφορά που παρεξέκλεινε από τους κανόνες του Ιουδαϊσμού και είχε ως απο-

τέλεσμα τον αφορισμό του από τους ραββίνους της Σμύρνης και την εξορία του, τουλάχιστον για μία πενταετία (1651/1654-1659). Διωγμένος από τη Σμύρνη, κατέφυγε αρχικά στη Θεσσαλονίκη, την οποία σύντομα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει, λόγω των πεποιθήσεών του και άρχισε να περιπλανιέται σε διάφορες πόλεις, όπου υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες. Έφτασε μάλιστα μέχρι την Πελοπόννησο και το 1658 κατέληξε στην Κωνσταντινούπολη. Μετά από οκτώ μήνες εκδιώχθηκε και από εκεί και επέστρεψε στη Σμύρνη, όπου έμεινε μέχρι το 1662, που έφυγε για την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη. Σημαδιακό έτος για το μεσσιανικό του κήρυγμα, ήταν το 1665, όταν συνάντησε στη Γάζα τον εικοσάχρονο και ήδη καταξιωμένο ραββίνο **Nathan**, ο οποίος, μόλις είχε προφητεύσει την έλευση του Μεσσία. Ο **Nathan** αναγνώρισε ως Μεσσία τον **Σαμπατάϊ** και ο τελευταίος ανήγγειλε δημόσια τη μεσσιανική αποστολή του. Στην Ιερουσαλήμ, όπου πήγε, οι ραββίνοι της πόλης τον αφόρισαν, λόγω βλάσφημων παραβιάσεων του μωσαϊκού Νόμου, παρά ταύτα η διάδοση του Κινήματός του ήταν ραγδαία. Από την Ιερουσαλήμ κατευθύνθηκε στο Χαλέπι και κατόπιν στη Σμύρνη, όπου έμεινε μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου 1665. Απ' όπου περνούσε εκτυλίσσονταν σκηνές μαζικής έκστασης, με προφητικά παραληρήματα στα εβραϊκά και τα αραμαϊκά και μαζικές παραιθήσεις. Όμως οι εκδηλώσεις αυτές των οπαδών του ανησύχησαν το Σουλτάνο, ο οποίος διέταξε να τον συλλάβουν και τον φυλάκισε στην Κωνσταντινούπολη και μετά από δύο μήνες περίπου, τον εξόρισε σ' ένα από τα φρούρια των Δαρδανελίων. Παρά ταύτα οι οπαδοί του συνέχισαν τις εκδηλώσεις αφοσίωσης και ο Σουλτάνος αναγκάστηκε να τον στείλει, μαζί με τους «αποστόλους» του, στην Ανδριανούπολη, για να δικαστεί από κυβερνητικό συμβούλιο, διότι αποτελούσε απειλή για τη δημόσια τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για να αποφύγει τη θανατική καταδίκη, τούρκεψε και αυτός και οι «απόστολοί» του και ονομάστηκε **Aziz Mehmed Efendi**. Η εξωμοσία του, του εξασφάλισε μία εξέχουσα θέση στην Υψηλή Πύλη και τη δυνατότητα

να κινείται ελεύθερα στις συναγωγές της Ανδριανούπολης, της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης, χωρίς να αποποιηθεί, ενώπιον των Εβραίων, τη μεσσιανική αποστολή του. Συνδυάζοντας την ιουδαϊκή με την ισλαμική παράδοση, διαμόρφωσε ένα νέο δόγμα, στο οποίο κατάφερε να προσηλυτίσει ένα μέρος των οπαδών του. Έξι χρόνια μετά την εξωμοσία του (1672), ο διπλός ρόλος του έγινε αντιληπτός από τις Οθωμανικές Αρχές, οι οποίες τον συνέλαβαν πάλι. Μετά τη δεύτερη σύλληψή του, φυλακίστηκε στην Ανδριανούπολη και στις αρχές του 1673 εξορίστηκε, πιθανώς στο Δούλτσινο (Ulcinj) του Μαυροβουνίου, όπου και πέθανε τρία χρόνια αργότερα. Κατά τις ελληνικές πηγές, ως τόποι εξορίας του αναφέρονται, η Κορώνη, κατά τον **Καισάριο Δαπόντε**, η Πάτρα και κατά τον **Αλεξ. Μαυροκορδάτο**, κάποιο παραθαλάσσιο αλβανικό φρούριο.

Από τα νεανικά του χρόνια ο **Σαμπατάϊ** ακολουθούσε έναν ασκητικό τρόπο ζωής, ο οποίος χαρακτηριζόταν από υπερβολικό θρησκευτικό ζήλο. Υπήρχαν όμως και περίοδοι κατά τις οποίες προέβαινε σε πράξεις που παρεξέκλιναν από τις ιουδαϊκές αρχές και οι παρεκκλίσεις αυτές σηματοδότησαν το πέρασμα στη μεσσιανική περίοδο της ζωής του. Το μεσσιανικό Κίνημα του **Σαμπατάϊ** ανέδειξε τις υποδόριες μυστικιστικές τάσεις και τις ανησυχίες των Εβραίων του Οθωμανικού κόσμου και η διάδοση που είχε, σχετίζεται άμεσα με τη χρονική στιγμή που εκδηλώθηκε. Μία χρονική στιγμή κατά την οποία, το ενδιαφέρον για την **Kaballah** (εβραϊκό μυστικισμό), ήταν μεγάλο και ήταν διάχυτη η ανησυχία για τα έσχατα του κόσμου και τις κοσμολογικές του συνάψεις. Τα στοιχεία αυτά τροφοδότησαν μία ψυχολογία εξέγερσης και κοινωνικής διαμαρτυρίας, την οποία εκμεταλλεύθηκε ο **Σαμπατάϊ**. Τελικά το κίνημά του εξέπνευσε σύντομα και άδοξα, με τον εξισλαμισμό των οπαδών του, που άρχισε από τα τέλη του 17ου αιώνα, για να αποφύγουν τις διώξεις των Τούρκων και κατέληξε στη δημιουργία μιας μικρής εθνικοθρησκευτικής ομάδας εξισλαμισμένων Εβραίων, των «*Ντονμέδων*» ή «*Σαββαταίων*» ή «*Καπα-*

ντζί», οι οποίοι είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο κίνημα των Νεοτούρκων. Με τη λέξη «Ντονμέδες» οι Μικρασιάτες χαρακτήριζαν όσους θεωρούσαν ανάξιους εμπιστοσύνης, δηλαδή όσους παρουσίαζαν ασυνέπεια λόγων και πράξεων. Η μεγαλύτερη κοινότητα «Ντονμέδων» (περίπου 4.000 άτομα), που ξεχώριζε για τον πλούτο της και την ανεξαρτησία της, ζούσε στη Θεσσαλονίκη και με την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923), εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία, ως μουσουλμάνοι (**Στεφ. Θωμόπουλου: Ιστορία ... 435-436, Αποστ. Βακαλόπουλου: Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833 (Θεσσαλονίκη 1988), σσ. 235-237 και 303. Και Γιώργου Κουτζακιώτη: Αναμένοντας το τέλος του κόσμου τον 17ο αιώνα. Ο εβραϊός μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας, Αθήνα 2011).**

Οι Βενετοί είχαν επιβάλει στους Εβραίους πολλούς περιορισμούς, όσον αφορά την τήρηση των αργιών, κατά τη διάρκεια των χριστιανικών εορτών και των Κυριακών, οι οποίοι ίσχυαν σε όλες τις βενετικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου. Οι Εβραίοι έπρεπε να τηρούν, εκτός από την αργία της Κυριακής και τις αργίες των άλλων χριστιανικών εορτών (Χριστούγεννα, Πάσχα, Πεντηκοστή, Ευαγγελισμός, Κοίμηση της Θεοτόκου, Γενέθλιο της Θεοτόκου και την ημέρα του Αγίου Μάρκου). Αργότερα προστέθηκαν και άλλες αργίες, ενώ η ποινή για την παραβίαση κάθε αργίας, ανερχόταν, για κάθε παραβάτη, στα 20 σολδία και αργότερα αυξήθηκε στα 5 υπέρπυρα. Γύρω στα 1450 απαγορεύτηκε στους Εβραίους να αγοράζουν ή να προαγοράζουν οτιδήποτε, καθ' όλη τη διάρκεια της Κυριακής και της Δευτέρας, μέχρι την τρίτη πρωινή ώρα. Συγκεκριμένα απαγορευόταν, κατά το χρονικό αυτό διάστημα, η αγορά ή προαγορά πουλερικών ή άλλων τροφίμων και καυσόξυλων. Επίσης, σύμφωνα με Διάταξη του έτους 1445, ήσαν αναγκασμένοι να σέβονται τα σύμβολα της χριστιανικής πίστης. Δηλαδή ο Εβραϊός που τύχαινε να είναι παρών σε χριστιανική τελετή, μπορούσε ή να αποχωρήσει ή να μείνει γονατιστός μέχρι το τέλος της. Αν δεν συμμορφωνόταν, καθένας νομιμοποιείτο να του αφαιρέσει τα ρούχα, ατιμωρητί (**C. Sathas:**

Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, IV, Παρίσι 1882, σσ. 107-108, 145, 169 και 176. Και Άννας Λαμπροπούλου: Οι Εβραίοι στην Πελοπόννησο ... σσ. 59-60 σημ. 73 και 74).

Κατά τον Σπυρίδωνα δε Βιάζη (Ιστορικοί Σημειώσεις περί των Δυτικών εν Πελοποννήσω επί Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας (1685-1800), Παρνασσός ΙΖ' (1894), σσ. 760-762), σε έγγραφο του 1699 αναφέρεται ότι ένας καθολικός ιερέας, κήρυξε στην Πάτρα, ότι αδικώς κατά τη Μεγ. Εβδομάδα προσέβαλαν οι Χριστιανοί τους Εβραίους και ότι δεν πρέπει να δέχεται ο λαός, άνευ αποδείξεων, ότι οι Εβραίοι μεταχειρίζονται χριστιανικό αίμα στις θρησκευτικές τελετές τους. Η προσβολή που αναφέρεται στο έγγραφο, υπονοεί το έθιμο, κατά το οποίο, το πρωί του Μ. Σαββάτου, μόλις χτυπήσουν οι καμπάνες των εκκλησιών, για να αναγγείλουν την πρώτη Ανάσταση, ρίχνονται στους δρόμους και σε άλλους δημόσιους χώρους, διάφορα πήλινα σκεύη και σπάζουν, για την «πομπή των Εβραίων», όπως λέγεται (διεπίτευση). Το έθιμο τηρείτο και στην Πάτρα, στο κέντρο της πόλης, όπου υπήρχαν εμπορικά καταστήματα, μέχρι τη δεκαετία 1980, που έφυγαν οι Εβραίοι. Σύμφωνα με άλλο έγγραφο που αναφέρει εν συνεχεία, το Σάββατο του Λαζάρου του ίδιου έτους, χάθηκε ένα παιδί χριστιανικής οικογένειας και κατόπιν βρέθηκε «προς χαράν των Εβραίων». Από τα παραπάνω εικάζεται ότι το 1699 πρέπει να έγιναν ταραχές στην Πάτρα, ένεκα της διαδεδομένης ιδέας, ότι οι Εβραίοι τελούσαν ανθρωποθυσίες και ότι απεσοβήθησαν τα χειρότερα. Το τελευταίο επιβεβαιώνεται και από επιστολή από την Πάτρα προς το Διοικητήριο Ζακύνθου, που είχε υπ' όψει του ο συγγραφέας, κατά την οποία, χάρις στην πειθώ του εφημέριου του Αγίου Ανδρέα, κατά την εορτή του Πάσχα, δεν έγιναν επεισόδια εις βάρος των Εβραίων. Την περίοδο εκείνη, οι καθολικοί που κατοικούσαν στην Πάτρα, ήσαν ελάχιστοι και η επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Παρά ταύτα, οι παρεμβάσεις των καθολικών ιερέων

και η δημοσίευση παλαιών Παπικών Διατάξεων, όπως υποστηρίζει ο καθολικός το θρήσκευμα **δε Βιάζης**, απέτρεψαν την πρόκληση αντιεβραϊκών εκδηλώσεων.

Οι Εβραίοι των Πατρών, του Αγρινίου και της Ναυπάκτου, ήσαν, κατά την Τουρκοκρατία και την Ενετοκρατία, οι βασικοί μεσίτες όλης της εμπορικής δραστηριότητας, στα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας και της Πελοποννήσου. Αγόραζαν μαλλιά, δέρματα, λάδι, καπνό, ρύζι, σταφίδα και σιτάρι, από τους αγροτικούς πληθυσμούς και τα μεταπωλούσαν, εισπράττοντας υψηλά μεσιτικά. Η αγορά των αγροτικών αυτών προϊόντων γινόταν στα διάφορα πανηγύρια, όπου είχαν πρωταρχικό ρόλο, ως αγορασταί, αλλά και ως μεσίτες (**Μάρκου Α. Γκιόλια: Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του (Αθήνα 1972), σσ. 34 και 232**).

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι Εβραίοι των Πατρών δεν απολάμβαναν ισονομίας και ισοπολιτείας και συχνά προκαλούνταν επεισόδια με τους Χριστιανούς, για την αργία του Σαββάτου. Οι Χριστιανοί ήθελαν η αγορά (παζάρι) να μη γίνεται την Κυριακή, αλλά το Σάββατο, οι Εβραίοι αντιδρούσαν και μερικές φορές έφθασαν να δωροδοκήσουν το Βοεβόδα (Έπαρχο), για να επιτύχουν να γίνεται την Κυριακή. Συχνά τα επεισόδια αυτά κατέληγαν σε άγριο ξυλοδαρμό.

Η θέση των Εβραίων εμπόρων, στις εμποροπανηγύρεις, που κατά την Τουρκοκρατία γίνονταν την Κυριακή και ήσαν τα μοναδικά κέντρα συναλλαγής, ήταν πλεονεκτική, διότι ήσαν οι ακριβότεροι πωληταί και οι φθηνότεροι αγορασταί των αγροτικών προϊόντων. Το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους χριστιανικούς πληθυσμούς, αλλά και στους Τούρκους και οι αντιδράσεις αυτές έλαβαν θρησκευτική μορφή και οξύτατο ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Το «*Ρεμπελιό των ποπολάρων*» στη Ζάκυνθο (1712) και οι συγκρούσεις στην Πάτρα, τη Ναύπακτο, την Κέρκυρα και σε άλλα μέρη, αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Από τους πλέον σφοδρούς πολέμιους των Εβραίων και με μεγάλη απήχηση στο χριστιανικό στοιχείο, ήταν ο **Κοσμάς ο**

Αιτωλός, ο οποίος κατέβαλε πολλές προσπάθειες για να μετατεθούν οι εμποροπανηγύρεις από την Κυριακή, το Σάββατο, ώστε να πληγεί το εμπόριό τους. Η πολεμική του, σε πολλές περιπτώσεις, έφτασε στα άκρα και δεν ήταν πάντοτε απαλλαγμένη από προκαταλήψεις. Ανάλογη πολεμική εναντίον τους εξέφρασαν, ο Ανώνυμος συγγραφέας της «*Ελληνικής Νομαρχίας*» και ο **Αδαμ. Κοραΐς**, στο «*Προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος*».

Ο αγώνας κατά των Εβραίων είχε ως συνέπεια να απωλέσουν, με την πάροδο του χρόνου, οι εμποροπανηγύρεις, τον εβραϊκό τους χαρακτήρα και να περιορισθεί η εμπορική κυριαρχία τους, προς όφελος χριστιανών μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων, ιδίως αφότου καθιερώθηκε ως ημέρα αργίας η Κυριακή.

Όταν και όπου απουσίαζε η οικονομική αντιμαχία μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων και το εβραϊκό στοιχείο ήταν αμελητέος παράγων στην οικονομική διαμόρφωση, δεν ενοχλείτο, ούτε καν με τη θέσπιση ενεργών απαγορεύσεων. Όπου όμως ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν έντονος, οι Εβραίοι αντιμετώπιζαν περιορισμούς, απαγορεύσεις και διώξεις, διότι θεωρούνταν ιδιαίτερα διεκδικητικοί στα συμφέροντά τους.

Σε άλλες πόλεις, όπου οι Εβραϊκές Κοινότητες είχαν πολλά μέλη και οι Εβραίοι αποτελούσαν υπολογίσιμο ποσοστό του πληθυσμού, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη, η καθιέρωση της Κυριακάτικης αργίας, αναστάτωσε την Κοινότητα. Βέβαια, με το άρθρο 1 Ν. 180/14 «*περί αναπαύσεως κατά τὰς Κυριακάς*», επιτρεπόταν, σε πόλεις όπου υπήρχαν διάφορα θρησκευόμενα, να χρησιμοποιούν άλλη μέρα αναπαύσεως, αντί της Κυριακής, κάτι που προβλεπόταν και με το Ν. 2456/20 «*περί Ἰσραηλιτικῶν Κοινοτήτων*». Παρά τις κινητοποιήσεις της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, τις διαμαρτυρίες διαφόρων Εβραϊκών Ενώσεων της Ευρώπης και του Εβραϊκού Τύπου, τον Μάιο 1925 καθιερώθηκε η υποχρεωτική αργία της Κυριακής και οι Εβραίοι αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν (**Ραφ. Φρεζή: Ψηφίδες ... σσ. 165-166**).

Πολλές φορές οι Εβραίοι, για να τιμωρήσουν κάποιον ή κά-

ποιους που τους συμπεριφέρθηκαν άσχημα, αποφάσιζαν να διακόψουν τις εμπορικές δεσοληψίες μαζί τους. Το 1556 αποφάσισαν να διακόψουν τις εμπορικές σχέσεις με την Ανκόνα της Ιταλίας, εξαιτίας των άγριων διωγμών του **Πάπα Παύλου Δ΄**. Στην Πάτρα, το 1618, οι αρμόδιοι των τεσσάρων **kahal** (δύο Σιτσιλιάνικα, ένα Σεφαναντί και ένα Ρωμανιώτικο), συμφώνησαν να μην εμπορευονται με τους Έλληνες **Αντώνη Σεπάχη**; τα αδέρφια του, τα εγγόνια τους και τους φίλους τους, για πέντε χρόνια, διότι συμπεριφέρθηκαν άσχημα στους Εβραίους της πόλης. Μάλιστα όρισαν, ότι το δικαστήριο των τεσσάρων **kahal**, θα επιβάλει πρόστιμο εκατό φλουριών σε όποιον παραβεί αυτόν τον κανόνα (**Ιακώβ Σιμπή: Η Έννοια της Κοινότητας ... σσ. 154-155**).

Κατά το 18ο αιώνα, οι Εβραίοι ήσαν από τα πιο δραστήρια στοιχεία στο εμπόριο της Πελοποννήσου και η συμβολή τους, στην οικονομική πρόοδο, θα ήταν μεγάλη, αν οι εμπορικές τους δραστηριότητες, δεν ήσαν, κατά βάση, αντιπαραγωγικές. Τα εβραϊκά κεφάλαια επενδύονταν σε χρηματιστικές δραστηριότητες και οι Γάλλοι χρηματιστές ήσαν σε συνεχή αντιπαράθεση με τους Εβραίους εμποροτραπεζίτες της Τριπολιτσάς, για τα τεράστια κέρδη που αποκόμιζαν από την τοκογλυφία, διότι, ως ντόπιοι και υπήκοοι του Σουλτάνου, είχαν σαφή υπεροχή, στο δανεισμό χρημάτων, έναντι των Γάλλων. Τότε εισήγαγαν για πρώτη φορά τη συναλλαγματική, ως μέσον πληρωμής και η γενίκευση της χρήσης της, έδωσε μεγάλη ώθηση στις χρηματιστικές εργασίες τους, με τις προεξοφλήσεις, τον έντοκο δανεισμό και τις αγοραπωλησίες ξένων νομισμάτων. Ένας άλλος τομέας της εμπορικής δραστηριότητας των Εβραίων της Πελοποννήσου, ήταν το εμπόριο τσόχινων υφασμάτων.

Στην Πάτρα, σύμφωνα με γαλλική προξενική έκθεση του Μαρτίου 1751, όλο το εισαγωγικό εμπόριο από το λιμάνι, στα μέσα του 18ου αιώνα, το διεξήγαγε ένας εβραϊκός εμπορικός οίκος, ο μόνος που υπήρχε στην πόλη. Όταν έφθαναν στο λιμάνι τα ξένα εμπορεύματα, οι Εβραίοι έμποροι τα παραλάμβαναν, για να τα

διοχετεύσουν στην εσωτερική αγορά. Αντίθετα, το εμπόριο των σιτηρών, ήταν στα χέρια του Τούρκου Βοεβόδα και των Αγάδων, που ήταν οι ιδιοκτήτες της παραγωγής. Στις αρχές του 18ου αιώνα, η Πάτρα ήλεγχε όλο το εμπόριο του κορινθιακού κόλπου και ήταν το κυριότερο εισαγωγικό και εξαγωγικό κέντρο της περιοχής. Προς το τέλος του αιώνα και όσο ο ρόλος του λιμανιού της αναβαθμιζόταν, ο αριθμός των Εβραίων που ασχολούνταν με εμπορομεσιτικές εργασίες αυξανόταν, ενώ δεν υπάρχουν μαρτυρίες για εβραϊκούς εμπορικούς οίκους, που ασχολούνταν με τις εξαγωγές εμπορευμάτων (**Βασ. Κρεμμυδά: Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792), (Με βάση τα γαλλικά αρχεία), (Αθήνα 1972), σ.σ. 20-21 και 294-297).**

Κατά τον **Βασ. Κρεμμυδά (Το εμπόριο ... σ. 323)**, έμποροι, με την πραγματική έννοια του όρου, δηλαδή όχι απλώς εμπορευόμενοι, ήταν το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, μόνο οι Εβραίοι. Ήσαν εγκατεστημένοι στην Τρίπολη, το Μυστρά, το Ναυαρίνο και την Πάτρα, διεκπεραίωναν ένα μεγάλο μέρος του εσωτερικού εμπορίου και συμμετείχαν και στο εξωτερικό εμπόριο. Καθώς στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ανατολής (Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη κ.λπ.), υπήρχαν Εβραϊκές Κοινότητες, που άκμαζαν εμπορικά, οι Εβραίοι της Πελοποννήσου, είχαν τη δυνατότητα να εισάγουν από αυτές τις σκάλες, απευθείας εμπορεύματα, στην πελοποννησιακή αγορά. Η εισαγωγή στο Ναύπλιο τσόχινων υφασμάτων, αγγλικής και βενετικής κατασκευής, που προέρχονταν από τη Σμύρνη, ήταν μία από τις τακτικές εμπορικές δραστηριότητές τους, το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Στον τομέα του εμπορίου των τσόχινων υφασμάτων, στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, της Ρούμελης και της Θεσσαλίας, οι Εβραίοι της Πελοποννήσου είχαν μακρόχρονη παράδοση. Γύρω στα μέσα του αιώνα, είχαν σχεδόν την αποκλειστικότητα σ' αυτό το είδος εμπορίου.

Το 1740 πέρασε από την Πάτρα ο Άγγλος περιηγητής **Richard Pococke**, κατά τον οποίο, ο πληθυσμός της πόλης ήταν

1.000 περίπου ελληνικές οικογένειες, 250 τουρκικές και 10 εβραϊκές. Το κλίμα ήταν πολύ ανθυγιεινό και όπως γράφει στο «*Οδοιπορικό*» του, κανένας εργάτης δεν έμενε το καλοκαίρι στην Πάτρα. Το λιμάνι παρουσίαζε ζωηρή κίνηση και υπήρχαν τέσσερες ελληνικές εκκλησίες και 12 παπάδες.

Το 1756 έπληξε την Πάτρα επιδημία πανώλης, κατά την οποία έχασαν τη ζωή τους πολλοί κάτοικοι και ο εβραϊκός πληθυσμός αποδεκατίστηκε. Μόλις εκδηλώθηκε η επιδημία, οι Τούρκοι έσπευσαν να τους περιορίσουν στην περικλειστή ρυπαρή συνοικία τους, με συνέπεια να εξολοθρευθούν οι περισσότεροι από το μίasma και την πείνα. Για να ελέγχονται αποτελεσματικότερα, κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, ήσαν υποχρεωμένοι να διαβιούν σε ξεχωριστή συνοικία. Η υποχρέωση αυτή αργότερα μετατράπηκε σε απαγόρευση, ακόμα και να παραβιάζουν τις πύλες των οριοθετημένων συνοικιών τους, που ονομάστηκαν **Ghetto** (χυτήριο), από την ομώνυμη τοποθεσία της Βενετίας, όπου το 1516, ιδρύθηκε η πρώτη περιτοχισμένη εβραϊκή συνοικία. Βέβαια οι Εβραίοι των Πατρών, όπως μαρτυρείται, κατοικούσαν σε περικλειστή συνοικία στο τέρμα της οδού Παντοκράτορος, από την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Επιδημία πανώλης, που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, εκδηλώθηκε στην περιοχή των Πατρών και το 1728, η οποία επεκτάθηκε στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και την Αττική.

Από αυτούς που επέζησαν, από την επιδημία του 1756, οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στη Ναύπακτο. Αργότερα διελύθη και η Συναγωγή και έκτοτε η Κοινότητα ακολούθησε φθίνουσα πορεία. Απέμειναν στην Πάτρα μόνο 1.000 χριστιανικές οικογένειες, 250 τουρκικές και 20 εβραϊκές. Μεγάλο πλήγμα για τον πληθυσμό των Πατρών ήταν και ο σεισμός του 1785.

Ο εγκατεστημένος στην Πάτρα με την οικογένειά του **Ιωάννης Σποντής**, από τα Χανιά της Κρήτης, συνέθεσε το 1767 μία έμμετρη αφήγηση (ριμάδα), επηρεασμένος από τη χρησιμολογία και τους οραματισμούς της εποχής, με την οποία καλούσε

τα πλήθη, σε πιο ενεργό πίστη. Ο τίτλος της είναι «*Διήγησις διὰ στίχων ωραίων περι τοῦ βοσκοῦ ὁποῦ ἐφανερώθη εἰς τὸν Μωρέα, κατὰ τὸ 1767*» και αποτελείται από 792 στίχους, οι περισσότεροι από τους οποίους αφορούν το διωγμό των Εβραίων των Πατρών, λόγω της επιμονής τους να μη γίνεται παζάρι το Σάββατο, αλλά την Κυριακή. Ο ήρωας της ριμάδας είναι ένας 22ετής εμπνευσμένος βοσκός, αγράμματος αλλά εξηγητής του Ευαγγελίου, ο **Πανάγος**, ο οποίος φέρεται να γεννήθηκε στο Καστρίτσι Πατρών και ανετράφη στα βουνά των Καλαβρύτων. Εκτός από τις θρησκευτικές προκαταλήψεις, το στιχούργημα αντικατοπτρίζει και τον εμπορικό ανταγωνισμό, μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, γι' αυτό και προκάλεσε αναταραχή στην Πάτρα και τη Ναύπακτο, όπου κατοικούσαν πολλοί Εβραίοι.

Παραθέτουμε μερικούς στίχους που αφορούν την Πάτρα:

*Ὁ νοῦς μου μὲ παρακινεῖ κι ὁ λογισμὸς μὲ φέρνει ...
 νὰ γράψω τὴν διήγησιν νὰ σᾶς τὴν παραστήσω,
 νὰ πῶ τὸ τί συνέβηκεν εἰς κάθε πολιτεία,
 εἰς Πάτρα καὶ εἰς Ναύπακτον κ' εἰς ὅλα τα χωρία.*

.....

*Στὴν Πάτρα φανερώθηκε (ὁ Πανάγος) εἰκοστὴ σεπτεμβρίου
 καὶ ἄρχισε τὴ διδαχὴ μὲ χάρι τοῦ Κυρίου,
 καὶ πῆγε περισσὸς λαὸς στὸν Ἅγιον Ἄνδρέα,
 εἰς τὸν προστάτην μας ἐδῶ πρῶτον ἀρχιερέα
 ἦτον λαὸς ἀρίθμητος ὡς δύο χιλιάδες
 χωρὶς γυναῖκες καὶ παιδιὰ καὶ χωρὶς τοὺς παπάδες*

.....

*Τὴν κυριακὴν ποὺ περασεν, ὄντες στὴ λειτουργία,
 εὕρισκετο καὶ ὁ βοσκὸς διδάσκων παρρησία*

.....

*νά, βλέπουσι μὲ ἔκστασι στὴ μέση καὶ προβαίνει
 μπουλούκπασης μὲ ἄρματα, ὅλοι ἄρματωμένοι*

*κ' έμβαινουν με αυθάδειαν μέσα στην εκκλησία
 κι έγινε μια ταραχή ...
 ρωτούσι τον μπουλούκπαση τί είναι ή δουλειά τους
 και ήλθαν με αυθάδειαν εις τὸ προσκύνημά τους;
 ... Τότε σὰν ἀποφάσισαν, ἄρχισαν νὰ ὑβρίζουν
 ... τοὺς λὲν νὰ φύγουν παρευθὺς ἀπὸ τὴν ἐκκλησία,
 γιὰ νὰ μὴ λάχη καὶ γενοῦν ὄλοι αὐτοὶ θυσία.
 Κατόπι τους οἱ χριστιανοὶ ἔτρεχαν καὶ φωνάζαν,
 τὸ ἄδικον ποὺ τοὺς ἔγινεν ὄλον αὐτὸ ἐκράζαν
 κι ἀνεβαίνουν στὸ τσαρσί, σμίγουν κοντὰ στὴ βρύση
 ... ὅπου ἐπίασαν τὰ τσαρσιά κ' ὄλους τους μαχαλάδες,
 τοὺς ἐβραίους γυρεύοντας πούφεραν τοὺς μπελάδες.
 Στὸ συναγωγή ἔφτασαν χαλώντας τὰ καλύβια
 ... καντήλια τοὺς ἐτσάκισαν, ἐρήμαξαν τὴ χάβρα
 ... καὶ τὸν ραμπίνον ἐπίασαν στοῦ Μέδρου τὸ κονάκι
 ... γιὰτί τοῦ ἔδωκαν γροθιαῖς κλοτζιαῖς ὅσας μποροῦσαν
 ... γιὰτί αὐτὸς ἐπίστευσαν πὼς ἦτον ἡ αἰτία
 ... Τοῦρκοι νὰ ἔμβουν ἔξαφνα μέσα στην ἐκκλησία...
 Ἔνας ἀράπης ἤρχετο καὶ σμίγει με τὸ κόλι

 Ἄπ' ἔξω ἀπ' τὴν Παντάνασσαν ἔπεσε πληγωμένος
*

Από ανέκδοτο έγγραφο εκ Πατρών, που δημοσίευσε μαζί με άλλα ο **Λεων. Χ. Ζώης** (ΑΧΑΪΚΑ, τχ. 10 (Ιούλιος 1939), σ. 59), προκύπτει ότι το 1783 πέθανε στην Πάτρα ο εκ Ζακύνθου Εβραίος **Αβραάμ δε Μόρδος**, Διερμηνέας στα Προξενία της Μεγάλης Βρεταννίας και της Ολλανδίας. Το έγγραφο υπογράφεται από οκτώ πατρινοὺς, οι οποίοι βεβαιώνουν τον θάνατό του, για να χρησιμοποιηθεί οπουδήποτε η βεβαίωση αυτή.

Κατά τον **Pouqueville**, το 1816, επί πληθυσμού 12.000 Χριστιανών και 4.000 Τούρκων, κατοικούσαν στην Πάτρα 17 εβραϊκές οικογένειες (73 Εβραίοι), οι οποίες, με την Επανάσταση του

1821, κατέφυγαν σε διάφορα τουρκοκρατούμενα μέρη. Όπως γράφει, αποτελούσαν φτωχά λείψανα της εποχής της μετοικεσίας, επί Σελεύκου του Νικάνωρος και πολλά εβραϊόπουλα ήσαν ραχιτικά. Βρήκε μία Συναγωγή και διάβασε στο υπέρθυρο την εξής ελληνική επιγραφή:

**ΑΨΚΕ ... ΔΕΚ ΙΔΑΝΙΗΛΟΥ ... ΤΙΜΟ ... ΤΛΕΦΑΗ
ΠΗΙΩΤΕΝ ... ΩΝΣΡΙΑΣ.**

Η επιγραφή αυτή χρονολογείται ανάμεσα στο 2ο και τον 7ο αιώνα και αποτελεί την πιο σημαντική ένδειξη, για την παρουσία Εβραίων στην Πάτρα, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (P. J. B. Frey: *Corpus Inscriptionum Judaicarum Città del Vaticano*, 1936, αρ. 716, σ. 517, Robert, *Hellenica*, III (1946), 102. Και Στεφ. Θωμόπουλου: *Ιστορία ... σ. 433 σημ. 2*).

Στο πρώτο όμως ταξίδι του (1798-9), γράφει ότι βρήκε στην Πάτρα πολλούς Εβραίους, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμα του μεσίτη και του διερμηνέα, ιδίως κοντά στο Γάλλο πρόξενο και κέρδιζαν πολλά χρήματα, διότι όλες οι συναλλαγές γίνονταν μέσω αυτών. Για τα γαλλικά τους, γράφει ότι ήσαν γεμάτα βαρβαρισμούς (F. Pouqueville: *Voyage dans la Grèce, comprenant la description ancienne et moderne de l'Épire, de l'Illyrie grecque, de la Macédoine Cisaxienne, d'une partie de la Triballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Étolie ancienne et Épictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride et du Péloponèse ...* (Paris 1820), III σ. 509. Και F. Pouqueville: *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801...* (Paris 1805), I σ. 98 επ.).

Κατά τον Τριανταφύλλου (Ιστορικό Λεξικό ... στηλ. 1372), χωρίς να μνημονεύεται η πηγή, προς τα τέλη του 18ου αιώνα, όσοι λίγοι Εβραίοι είχαν απομείνει στην Πάτρα, μετοίκησαν, κατά το πλείστον, στη Ναύπακτο. Όμως η Ναύπακτος, μετά την

επανάσταση του Ορλώφ (1770) και τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), περιέπεσε σε οικονομικό μαρασμό και απομόνωση, ενώ αναδείχθηκαν ως εμπορικά και ναυτικά κέντρα το Αιτωλικό, το Μεσολόγγι και το Γαλαξείδι (**Παν. Χριστόπουλου: Η Εβραϊκή Κοινότης Ναυπάκτου ... σ. 292**).

Η παρουσία Εβραίων στην Αιτωλία και τη Ναύπακτο, που ήταν η πλέον σημαντική πόλη της περιοχής, ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Η εγκατάστασή τους έκτοτε δεν ήταν συνεχής και η οριστική φυγή τους πρέπει να έγινε την περίοδο 1800-1817. Ίχνη εβραϊκής παρουσίας απαντώνται και στην ενδοχώρα της Ναυπακτίας, στο χωριό Περίστα της Επαρχίας Κραβάρων και νοτιότερα στο Ριγάνι. Για τη μετοίκησή τους υποστηρίζεται ότι οφείλεται σε προστριβές με τους χριστιανούς (**Χρ. Σιαμαντά: Οι Εβραίοι στην Ναύπακτο, εφημ. «Εμπρός» (Ναυπάκτου), φ. 9.6.2000**).

Το 1805 πέρασε από την Πάτρα ο **Martin Leake (Travels in Northern Greece, London 1835)**, κατά τον οποίο, επί πληθυσμού 10.000 κατοίκων, οι Εβραίοι ήσαν ελάχιστοι. Ενώ ο **Dodwell** που επισκέφθηκε την Πάτρα στις αρχές του 19ου αιώνα, διαπίστωσε την ύπαρξη έντονου αντισημιτικού κλίματος, το οποίο εντάθηκε κατά την Επανάσταση και οδήγησε στον αφανισμό της Κοινότητας. Το 1818 καταγράφονται από τον **John Bransen** 17 εβραϊκές οικογένειες και Συναγωγή.

Σε εκθέσεις του, ο βρετανός Πρόξενος στην Πάτρα, έκανε λόγο για σφαγές εκατοντάδων Εβραίων, που είχαν συρρεύσει στην πόλη, κατά τη διάρκεια του Αγώνα, τις οποίες μάλιστα χαρακτήριζε σκόπιμες. Ανάλογες σφαγές έγιναν και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την Τριπολιτσά, όπου αφανίστηκε όλο το εβραϊκό στοιχείο.

2.

Νεώτεροι χρόνοι

Με την ενσωμάτωση των Επτανήσων (1864), της Θεσσαλίας και της Αρτας (1881) στην Ελλάδα, ενισχύθηκε σημαντικά η εβραϊκή παρουσία στη χώρα, αλλά οι μαρτυρίες για Έλληνες ή αλλοεθνείς Εβραίους, που διέμεναν στην Πάτρα προσωρινά, για επαγγελματικούς κυρίως λόγους (έμποροι, εμποροτραπεζίτες κ.λπ.) ή μετοίκησαν στην πόλη, κατά το 19ο αιώνα, είναι λιγοστές.

Κατά το “Φορολογούμενο” (φ. 199/7.7.1878), το 1878 υπήρχαν στην Πάτρα Εβραίοι, οι οποίοι είχαν μετοικήσει από την Κέρκυρα. Αφορμή για το δημοσίευμα αποτέλεσε το ρήγμα που προκλήθηκε στην Ισραηλιτική Κοινότητα της Κέρκυρας, λόγω του φόρου που επέβαλε αυθαίρετα και παράνομα ο Αρχιραββίνος στα μέλη της, απειλώντας όσους θα αρνούνταν να συμμορφωθούν, με καθυστέρηση στην ικανοποίηση των θρησκευτικών τους δικαιωμάτων (περιτομής κ.λπ.). Εκείνοι που αντέδρασαν, εκδιώχθηκαν, ίδρυσαν δική τους Συναγωγή και εξέλεξαν νέο Αρχιραββίνο. Η ρήξη που προκλήθηκε χαρακτηρίζεται στο δημοσίευμα «σχίσμα» και παρομοιάζεται με το σχίσμα των Λουθηρανών από την Παπική Εκκλησία, ενώ ο απόηχός του έφθασε μέχρι την Πάτρα και προκάλεσε σοβαρές αναταράξεις στην τοπική Κοινότητα. Εν τέλει επισημαίνεται ότι δεν είναι ορθό να οδηγηθούν τα πράγματα στα άκρα και στην Πάτρα και ότι ως Έλληνες πολίτες που είναι

οι Εβραίοι, έχουν δικαίωμα και καθήκον, να απευθύνονται στις αρμόδιες Αρχές, διότι μόνο η Κυβέρνηση, διά της Βουλής, επιτρέπεται να επιβαρύνει τους πολίτες με φόρους.

Την 1η Απριλίου 1891 ο Εβραίος ράφτης **Χαΐμ Σαρδάς**, κατήγγειλε στην Αστυνομία της Κέρκυρας την εξαφάνιση της οκτάχρονης θυγατέρας του **Ρουμπίνας**. Την επομένη βρέθηκε ένας σάκος πεταμένος στο ισόγειο μίας κατοικίας, απέναντι από την Συναγωγή «*Μιντράς*», στον οποίο υπήρχε ένα κατακρεουργημένο πτώμα μικρής κοπέλας, που έφερε στον τράχηλο τραύματα από μαχαίρι και χτυπήματα στο κεφάλι. Το γεγονός διαδόθηκε αστραπιαία στην πόλη και έλεγαν ότι το πτώμα ανήκε σε κάποια Μαρία, που τη δολοφόνησαν Εβραίοι, σε τελετουργία, για να πάρουν το αίμα της και να το χρησιμοποιήσουν για την παραγωγή αζύμων, καθώς πλησίαζε το Πάσχα τους. Οι Αρχές συνέλαβαν ως ύποπτο τον **Χαΐμ Σαρδά** και τον αδελφό του **Σολομών** και έθεσαν σε περιορισμό την οικογένειά του, παρά τις διαμαρτυρίες τους ότι είναι αθώοι. Η υπόθεση συγκλόνησε την κοινή γνώμη και ανέδειξε τον κυοφορούμενο αντισημιτισμό των Κερκυραίων, οι οποίοι προχώρησαν σε βίαιες εκδηλώσεις κατά των Εβραίων, σε αποδοκimasίες, χλευασμούς και απειλές και σε λιθοβολισμούς εβραϊκών κατοικιών. Έφθασαν μέχρι την κατοικία του Αρχираββίνου **Σολομών Λεβή**, την οποία λιθοβόλησαν αγρίως. Στα τέλη του 1891 αρχές 1892, έγινε στο Κακουργοδικείο Πατρών η δίκη των **Χαΐμ** και **Σολομών Σαρδά**, οι οποίοι αθωώθηκαν και το έγκλημα έμεινε ανεξιχνίαστο. Κατ' ουσία, ο αντισημιτισμός των Κερκυραίων, πέραν του θρησκευτικού φανατισμού και των προκαταλήψεων, είχε οικονομικά και πολιτικά κίνητρα, διότι πολλές επαγγελματικές δραστηριότητες ήσαν στα χέρια των Εβραίων και τις εποφθαλιμούσαν οι ντόπιοι. Επίσης, οι περισσότεροι Εβραίοι, στους οποίους συγκαταλέγετο και η οικογένεια **Σαρδά**, δεν ανήκαν στην παράταξη του υπουργού και μετέπειτα πρωθυπουργού (1899) **Γεωργ. Θεοτόκη**, που κυριαρχούσε πολιτικά στο νησί. Στην αντισημιτική εκστρατεία πρωτοστάτησε η εφημερίδα

«Ρήγας Φεραίος» του **Ιάκωβου Πολυλά**. Αναίτιο θύμα του παροξυσμού κατά των Εβραίων έπεσε ο **Μωϋσής Βελλέλης**, ο οποίος δολοφονήθηκε στην εβραϊκή συνοικία από κάποιο κακούργο ονόματι **Στένη**. Τα γεγονότα του Απριλίου 1891 έχουν καταγραφεί ως **Chezera del Novanta**. Εξαπλώθηκαν δε στη Λευκάδα και τη Ζάκυνθο, όπου κακοποιήθηκαν πολλοί Εβραίοι και είχαν ως αποτέλεσμα να μεταναστεύσει ο μισός πληθυσμός της Κοινότητας της Κέρκυρας (2.500 – 3.000 άτομα) στην Ιταλία, κυρίως στην Τεργέστη, στο Κάιρο, στην Αμερική και στην Αγγλία (**Ραφ. Φρεζή: Ψηφίδες ... σσ. 227-229**).

Το 1891 εκδόθηκε στην Πάτρα, από το τυπογραφείο «Ο Φοινίξ» του Π. Ευμορφόπουλου, μία μελέτη 80 περίπου σελίδων, με τον τίτλο, «*Ανατροπή τής Θρησκείας τών Εβραίων ήτοι όλίγα τινά εκ τοῦ χρυσοῦ πονήματος Σαμουήλ Ραββί. Μετά τοῦ παραρτήματος τών εκ τοῦ Παύλου Μεδίκων γραφέντων περι Εβραίων. Ανατυπωθεῖσα ὑπό Γεωργίου Ζ. Δημακοπούλου μετά εἰσαγωγῆς καί τινων ἀνεκδότων*» (**Νότη Καραβία: Αχαϊκή Βιβλιογραφία (Αθήναι 1972), σ. 47, αριθ. 347**).

Όταν ξέσπασε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος (1897), 200 Εβραίοι (κυρίως ρωμανιώτες), από την Πάτρα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, το Βόλο, την Αθήνα και τη Χαλκίδα, κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό και συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, Εβραίοι από τη Ζάκυνθο, την Κεφαλλονιά, την Άρτα, την Πρέβεζα, τα Ιωάννινα και την Κέρκυρα, όπου το 1891 έγιναν μεγάλες αντισημιτικές ταραχές, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα, να εγκαταλείψει το νησί, σημαντικός αριθμός Εβραίων, που κατοικούσαν εκεί, εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα και το 1905 επανασυγκροτήθηκε η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών, η οποία είχε διαλυθεί κατά την Επανάσταση. Από τους ιδρυτές της ήταν ο Μάρκος Ηλ. Βελλέλης, αργυραμοιβός, ο οποίος πέθανε στην Πάτρα στις 18.8.1951.

Στην πλειοψηφία τους, οι Εβραίοι που μετοίκησαν στην Πά-

τρα, ήσαν απόγονοι ελληνόφωνων Ισπανοεβραίων Σεφαραδιτών και Ιταλιωτών από την Απουλία. Σύμφωνα με μαρτυρία του **Βίκτορα Βιτάλ**, εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923) και Εβραίοι από τη Σμύρνη. Οι μετοικήσεις εβραϊκών οικογενειών από άλλα μέρη της χώρας, στην Πάτρα, συνεχίστηκαν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Η σύσταση Ισραηλιτικών Κοινοτήτων θεσμοθετήθηκε με το Ν. 2456/1920 (Ε.τ.Κ. 173Α'/2.8.1920), με τον οποίο ορίστηκε ότι στις πόλεις του Ελληνικού Βασιλείου, που κατοικούσαν περισσότερες από 20 Ισραηλιτικές οικογένειες και λειτουργούσε Συναγωγή, μπορούσε να ιδρυθεί, με Βασιλικό Διάταγμα, Ισραηλιτική Κοινότητα, που θα ήταν Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (άρθρο 1).

Σε κάθε πόλη, κωμόπολη ή χωριό επετράπη η λειτουργία μόνο μιας Ισραηλιτικής Κοινότητας, στην οποία ορίστηκε να υπάγονται θρησκευτικώς οι Ισραηλίται της περιοχής και η οποία, για τη συντήρηση και επίτευξη των φιλανθρωπικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών προορισμών της, μπορούσε να αποδέχεται δωρεές, να δέχεται εκούσιες προσφορές, να εισπράττει δικαιώματα για ιεροτελεστίες, κοινοτικές εισφορές κ.λπ. (άρθρα 2, 3 και 4).

Επίσης παραχωρήθηκε στις Κοινότητες το δικαίωμα να ιδρύουν εκπαιδευτήρια, για τους «*Ισραηλιτοπαίδας*», τα οποία τελούσαν υπό τον έλεγχο του Κράτους, όσον αφορά το πρόγραμμα διδασκαλίας κ.λπ. και τα απολυτήριά τους ήσαν ισότιμα με των δημοσίων σχολείων (άρθρο 5).

Η διαχείριση των υποθέσεων της Κοινότητας ανατέθηκε στο Κοινοτικό Συμβούλιο και ορίστηκαν και οι αρμοδιότητές του (άρθρα 6, 7 και 8). Η εκπροσώπηση της Κοινότητας ανατέθηκε στον Αρχираββίνο, για τις αρμοδιότητες και τα δικαιώματα του οποίου θεσμοθετήθηκε σειρά διατάξεων (άρθρα 9-15). Ύπατη αρχή ορίστηκε η Κοινοτική Συνέλευσις, ενώπιον της οποίας προβλέπετο να λογοδοτεί ο Αρχираββίνος και το Κοινοτικό Συμβούλιο (άρθρο 16).

Ακολουθεί σειρά διατάξεων για τις σχέσεις των Κοινοτήτων με το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών κ.λπ., τον ιδιαίτερο Κανονισμό κάθε Κοινότητας και τις ποινικές κυρώσεις, σε περίπτωση παράβασης των διατάξεων του Νόμου, οι οποίες παραβάσεις ορίζονται ρητά. Τέλος ρυθμίστηκε το ζήτημα των τελωνειακών ατελειών των διαφόρων ειδών, που θα εισήγαγε κάθε Κοινότητα, για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών της (άζυμα κ.λπ.) και για είδη χρήσιμα στα κοινοτικά σχολεία και ρυθμίστηκε το θέμα των επιχορηγήσεων προς τις Ισραηλιτικές Κοινότητες, από το Κράτος και τους Δήμους.

Αξιοσημείωτη είναι η διάταξη του προτελευταίου άρθρου του Νόμου (αριθ. 26), που αφορούσε την αργία του Σαββάτου, την οποία επιτρεπόταν, όποιος το επιθυμούσε, να μην την τηρήσει και να αργήσει την Κυριακή, αρκεί να ειδοποιούσε σχετικά την Αστυνομική Αρχή. Με τη δεύτερη και τελευταία παράγραφο του άρθρου, εντέλονταν οι διοικητικές Αρχές και οι ανακριτικοί υπάλληλοι, να μην καλούν τους Ισραηλίτες ενώπιόν τους, τα Σάββατα, εκτός αν συνέτρεχε εξαιρετικώς επείγουσα περίπτωση.

Πρώτος ραββίνος (ιεροδιδάσκαλος) της νεοσυσταθείσας Κοινότητας ήταν ο **Ιεδιδοίας Κοέν**, ο οποίος πέθανε στην Πάτρα στις 18 Δεκεμβρίου 1926 και ετάφη στο κοιμητήριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Ως ραββίνοι αναφέρονται επίσης οι, **Ιεσουά Μοσέ Ματαθία** και **Χαχάμ Ισαάκ Χιζίκγια Σακκής**. Από το 1948 μέχρι το θάνατό του, ραββίνος ήταν ο **Σαμουήλ Αλμπάλα** και μετά το θάνατό του, καθήκοντα ραββίνου άσκησε ο πρόεδρος της Κοινότητας **Ισαάκ Ιωχανάς (Ζακίνος)**. Ο **Σαμουήλ Αλμπάλα** δίδασκε και στο σχολείο της Κοινότητας και μέρος της αμοιβής του καλύπτετο από χορηγία του Ζαχαρία Βιτάλ, ο οποίος ήταν μεγάλεμπορος στην Αθήνα, είχε ζήσει πολλά χρόνια στην Πάτρα και είχε διατελέσει επανειλημμένα, πριν τον πόλεμο, πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών.

Με το υπ' αριθ. 10400/15.7.1920 πωλητήριο συμβόλαιο του πρώην Σφου Πατρών Γεωργ. Λεχουρίτου (Μ 298/62813), η Ισρα-

ηλιτική Κοινότητα Πατρών αγόρασε από το Μωϋσή Μ. Ασσέρ, μία ανώγειο οικία, μετά του υπ' αυτήν οικοπέδου, επιφανείας 300 περίπου τετραγωνικών τεκτονικών πήχων, που βρίσκεται επί της οδού Παντανάσσης 34. Την εν λόγω οικία είχε αγοράσει ο Μωϋσής Μ. Ασσέρ, με το υπ' αριθ. 10076/28.4.1920 πωλητήριο συμβόλαιο του πρώην Σφου Πατρών Γεωργ. Λεχουρίτου (Μ 297/62464), από τους κληρονόμους Νικολάου Ανδρέου κ.λπ. Επί του εν λόγω οικοπέδου κτίστηκε διόροφη οικοδομή, για την εγκατάσταση της Συναγωγής και του Εβραϊκού Σχολείου, η οποία αποπερατώθηκε το 1921.

Η Συναγωγή ήταν ένα μικρό μονόροφο κτίριο, με δύο δωμάτια στον α' όροφο, στο ένα από τα οποία λειτούργησε το Σχολείο α' βαθμίδας και στο άλλο η Συναγωγή. Τηρώντας μία συνήθεια που έχει την αφετηρία της στο Μεσαίωνα, η Συναγωγή (Μπετ – Ακενέσετ) βρισκόταν στον α' όροφο, για να θυμίζει την εποχή που οι Εβραίοι δεν ήταν πάντα ασφαλείς να προσεύχονται στο ίδιο επίπεδο με το δρόμο. Διέθετε ευρύχωρο γυναικωνίτη, που χωριζόταν με “καφασωτό” (κιγκλιδωμα) από το Ιερό Βήμα και σε κάθε πλευρά είχε διαδρόμους και τα καθίσματα των πιστών. Η διάταξη των καθισμάτων επέτρεπε στους παρισταμένους να βλέπουν ο ένας τον άλλον, κατά μήκος του κυρίου διαδρόμου και μπορούσαν να στρέφονται τότε προς το «Αρών» και τότε προς το «Βήμα», κατά τη διάρκεια των διαφόρων τελετουργιών. Στη μέση βρισκόταν το Ιερό Βήμα και ανατολικά η «Κιβωτός» (Αρών Ακόδες), ορατή από κάθε πλευρά, κατά τη Σεφαραδίτικη παράδοση. Τα έπιπλα της Συναγωγής έφεραν περίτεχνες νεοκλασικές διακοσμήσεις βενετσιάνικης τεχνοτροπίας και οι έξι ιεροί Κύλινδροι του Νόμου (Σεφαρίμ), φυλάσσονταν σε μεγάλες περίτεχνες ξύλινες θήκες (ΤΙΚΚΙΜ). Ένας από αυτούς ήταν δωρεά της Εβραίας Ελχάϊ, από το Ηράκλειο της Κρήτης (**Kahal Kanτός Κάντια**) και έφερε χρονολογία 15 Νισσάν 5673 (Μάρτιος 1913). Πρόκειται για το μοναδικό γνωστό θρησκευτικό αντικείμενο από την αρχαία Κοινότητα του Ηρακλείου Κρήτης, κα-

τά το Νικ. Σταυρουλάκη. Λεπτομερείς περιγραφές των ΤΙΚΚΙΜ, που εκτίθενται στο Εβραϊκό Μουσείο στην Αθήνα, περιέχονται στο άρθρο του Νικ. Σταυρουλάκη: **Τα Σεφαρίμ της Συναγωγής Πατρών (Χρονικά, τχ. 22 (Σεπτέμβριος 1979), σσ. 3-5)**. Για την προέλευση των ΤΙΚΚΙΜ δεν αναφέρει κάτι συγκεκριμένο, συμπεραίνει όμως, για δύο από αυτά, ότι πρέπει να είναι του 16ου αιώνα ή των αρχών του 17ου και ότι προέρχονται από την Κρήτη, όταν ήταν υπό βενετική κατοχή και οι Εβραίοι του νησιού είχαν καλές σχέσεις με τις ομόθρησκες Κοινότητες των Ιονίων Νήσων και της Βενετίας. *«Αν η πνευματική καρδιά του Ιουδαϊσμού είναι η Τορά και τα σχόλια που έχουν γραφεί γι' αυτή μέσα στους αιώνες, μπορούμε να πούμε ότι η «υλική καρδιά» μιας Ισραηλιτικής Κοινότητας βρίσκεται στα Σεφαρίμ, που παρέχουν τον πυρήνα της αναγνώσεως του Σαββάτου και της υποχρεωτικής αναγνώσεως κάθε Δευτέρας και Πέμπτης. Επί αιώνες οι Εβραίοι διακινδύνευαν όχι μόνο τις περιουσίες τους αλλά και τη ζωή τους, για να διαφυλάξουν τους Κυλίνδρους του Νόμου, οι οποίοι είναι τόσο ιεροί, που οι Καββαλιστές διδάσκουν ότι ολόκληρο το μυστικό της δημιουργίας του Σύμπαντος βρίσκεται μέσα σ' αυτά τα γράμματα του Νόμου»,* επισημαίνει, για να καταδείξει τη σπουδαιότητα των Σεφαρίμ, για την Ιουδαϊκή θρησκεία.

Το **Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος** στεγαάζεται σήμερα επί της οδού Νίκης 39 στην Αθήνα, προηγουμένως στεγαζόταν επί της λεωφόρου Αμαλίας 36 και έχει χαρακτηριστεί από τους New York Times, ως ένα από τα έξι καλύτερα μουσεία της χώρας μας. Εκεί εκτίθεται και η Συναγωγή της Κοινότητας Πατρών, η οποία μεταφέρθηκε αυτούσια και αναστηλώθηκε σε ειδικό χώρο. Πρόκειται για κλασσικού τύπου Σεφαραδίτικη Ιουδαϊκή Συναγωγή, όπως αυτές που ιδρύθηκαν κατά την Ενετοκρατία. Σύμφωνα με την περιγραφή της αρχαιολόγου **Κάλλης Πλαϊνίου (ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ 1992 (43), σσ. 88-89)**, είναι ολόκληρη κατασκευασμένη από ξύλο και περιλαμβάνει το Βήμα, το Ιερό (Εχάλ), όπου τοποθετούνται τα ιερά βιβλία, τα καθίσματα και το γυναικωνίτη. Μπροστά

από το ξύλινο Ιερό είναι κρεμασμένη η «παρόχετ», ένα βελούδινο κεντητό πανί, που συμβολίζει το αντίστοιχο πανί το οποίο υπήρχε στο ναό του Σολομώντος. Υπάρχει επίσης ένα καντήλι που πρέπει να καίει συνεχώς. Στα καθίσματα κάθονταν οι άντρες, ενώ για τις γυναίκες υπήρχε ειδικός χώρος, στο γυναικωνίτη. Στον Εβραϊσμό, η μεγάλη προσευχή της γυναίκας είναι να φροντίζει τα παιδιά και να κάνει το σπίτι της ναό.

Όλα τα παιδιά των εβραϊκών οικογενειών φοιτούσαν σε δημόσια ή ιδιωτικά ελληνικά σχολεία. Το σχολείο της Κοινότητας λειτουργούσε τις Κυριακές, τις ελληνικές αργίες και μερικά απογεύματα, κατά τα οποία, τα εβραιόπουλα μαζωνόντουσαν εκεί και ο ραββίνος τους μάθαινε προσευχές και τους δίδασκε στοιχεία Ιουδαϊκής Ιστορίας. Το Σχολείο έκλεισε με την κήρυξη του πολέμου και επαναλειτούργησε από το 1946 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1950.

Η Κοινότητα χορηγούσε, σε οικονομικά αδύναμα μέλη της, τακτικά και έκτακτα χρηματικά βοηθήματα, για την κάλυψη των αναγκών τους και για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Στο **Αρχείο** της, που σώζεται στο **Εβραϊκό Μουσείο**, υπάρχουν πολλές αποδείξεις και άλλα τεκμήρια, που επιβεβαιώνουν την έμπρακτη αλληλεγγύη τους, προς αναξιοπαθούντες ομοεθνείς τους που ζούσαν στην Πάτρα.

Για την ταφή των νεκρών, παραχωρήθηκε το 1880 από το Δήμο Πατρέων, στην Ισραηλιτική Κοινότητα, ένα μέρος στο Α΄ Κοιμητήριο Πατρέων, το οποίο εκτείνεται κάτω από την πλαγιά του λόφου, που φέρει το όνομα «Γερμανικά», μέχρι το παλιό οστεοφυλάκιο. Όμως το τμήμα αυτό καταστράφηκε και οι τάφοι μεταφέρθηκαν σε ιδιόκτητο χώρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας, που βρίσκεται έξω από το Α΄ Κοιμητήριο, στην ανατολική πλευρά, με ανεξάρτητη είσοδο από την οδό Φλωρίνης. Ίσως γι' αυτό δεν υπάρχουν στοιχεία για θανάτους πριν το έτος 1910, κατά το οποίο φέρεται να έγινε η παλαιότερη γνωστή ταφή Εβραίου (Ναούμ Σ. Δόστις 8.5.1910).

Η **Γιώτα Καΐκα – Μαντανίκα**, στο βιβλίο της, **Το πτερόν εις τον πύλον (Πάτρα 2009)**, (σσ. 597-601, 603 και 789-798), κατέγραψε τριάντα τέσσερες εβραϊκές επιγραφές, που υπάρχουν σε ισάριθμους τάφους Εβραίων, στο Κοιμητήριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας και παραθέτει και φωτογραφίες των επιταφίων πλακών. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι οι μόνοι Εβραίοι που πέθαναν στην Πάτρα, διότι πρέπει να έγιναν ταφές και αλλού και επίσης αρκετές παλαιές ταφικές πλάκες κατεστράφησαν.

Οι τάφοι είναι απλοί, μονοί, φέρουν στο άνω μέρος της πλάκας την πεντάλφα και από κάτω τα στοιχεία του νεκρού στα ελληνικά ή στα εβραϊκά και ένα ρητό. Τα ρητά που κυριαρχούν είναι: «*Ας είναι η ψυχή του φυλαγμένη στο θησαυροφυλάκιο της ζωής*», «*Ευλογητός ο κριτής της αληθείας*», «*Ας είναι το θέλημά του και η πολύτιμη ψυχή του φυλαγμένη στο θησαυροφυλάκιο της ζωής*», «*Ας αναπαύεται η ψυχή του στον Παράδεισο*» και «*Ο άνθρωπος είναι ματαιότητα και οι ημέρες του περνούν σαν σκιά*».

Σύμφωνα με την αλφαβητική καταγραφή των σωζόμενων εβραϊκών επιγραφών, που δημοσίευσε η **Γιώτα Καΐκα – Μαντανίκα**, είναι θαμμένοι στο κοιμητήριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας οι εξής:

- 1.- **Εμμανουήλ Ααρών** (†2.12.1962).
- 2.- **Αμπά Ασέρ** (†1918).
- 3.- **Εμανουέλ Ασέρ** (†4.8.1922).
- 4.- **Σαμουήλ Ασέρ**.
- 5.- **Ρεγγίνα Ασέρ** (†3.12.1925).
- 6.- **Ραχήλ Ασέρ** (†1929).
- 7.- **Άστρο Ις Βαρούχ** (†16.1.1951).
- 8.- **Ιωσηφίνα Μάρκου Βελλέλη** (†11.1.1955).
- 9.- **Μάρκος Ηλ. Βελλέλης** (†18.8.1951).
- 10.- **Ιωσήφ Μάρκου Βιτάλ** (†9.3.1965).
- 11.- **Μάρκος Βιτάλ** (†31.10.1912).
- 12.- **Σαμουήλ Μορδ. Βιτάλ** (†31.10.1939).

- 13.- Εσθήρ Μορδοχαΐ Βιτάλ (†Ιούλιος 1941).
- 14.- Ναούμ Σ. Δόστις (†8.5.1910).
- 15.- Αστρέα Ισαάκ Ιωχανά.
- 16.- Δανιήλ Ιωχανά (†31.3.1955).
- 17.- Ισαάκ Ιωχανά Ιωχανάς (†9.9.1968).
- 18.- Ιωσήφ Ι. Ιωχανάς (†16.8.1921).
- 19.- Ιωχανάς Ιωσήφ Ιωχανάς (†8.1.1939).
- 20.- Σάρρα Δανιήλ Ιωχανά (†19.6.1957).
- 21.- Ραφαήλ Ι. Ιωχανάς (†2.4.1935).
- 22.- Σαλώμ Ραφαήλ Ιωχανάς (†10.10.1954).
- 23.- Ιεδιδοΐας Κοέν (†18.12.1926) (ραββίνος).
- 24.- Ντεβόρα Κοέν.
- 25.- Ιωσήφ Α (;) Μάτσας (†19.1.1937).
- 26.- Ιεσουά Μοσέ Ματαθία (†14.10.1918) (ραββίνος).
- 27.- Μποχόρ Μπαρζιλιάϊ Μιτερανή (†12.3.1942).
- 28.- Αβραάμ Μπατίνος (†20.6.193);).
- 29.- Κονσόλα Ηλία Μπατίνου (†31.5.1942).
- 30.- Ραφαήλ Μωϋσής (†28.12.1936).
- 31.- Ιωσήφ Ουριέλ Νεγρίν (†6.12.1948).
- 32.- Ιωσήφ Ρούσσο (†1936).
- 33.- Ιωσήφ Δαυίδ Σαρφάτης (†15.4.1937).
- 34.- Χαχάμ Ισαάκ Χιζίκγια Σακκής (†7.12.1953) (ραββίνος).

Από τα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Πατρέων προκύπτει ότι τον Φεβρουάριο 1942, απεβίωσε στην Πάτρα, ο Ισαάκ Αζάρ, κάτοικος εν ζωή Πατρών (Κορίνθου 411), ο οποίος, σύμφωνα με τη ληξιαρχική πράξη θανάτου του, που συντάχθηκε κατόπιν σχετικής δήλωσης του προέδρου της Κοινότητας Ισαάκ Ιωχανά, γεννήθηκε στη Σμύρνη, ήταν γιος του εμπόρου Δαυίδ Αζάρ και της Νούκα και σύζυγος της Τζόγιας το γένος Χαΐμ Ααρών. Ήταν 66 ετών και εργάτης το επάγγελμα, είχε οθωμανική υπηκοότητα και ως αιτία θανάτου αναφέρεται «πνευμονία εξ υποσιτισμού» (Λ.Π.Θ. 455/13.2.1942). Ο Ισαάκ Αζάρ δεν φέρεται να ετάφη στο κοιμητή-

ριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Η χήρα του Ισαάκ Αζάρ, Τζόγια και ο αδελφός της Ηλίας Χαΐμ Ααρών, ήσαν από τους πλέον ενδεείς Εβραίους των Πατρών και η Κοινότητα τους συμπαραστεκόταν, χορηγώντας τους ανελλιπώς χρηματικά βοηθήματα.

Όλες οι δηλώσεις στο Ληξιαρχείο, για τη σύνταξη ληξιαρχικών πράξεων που αφορούσαν Εβραίους, γινόντουσαν συνήθως από τον εκάστοτε πρόεδρο της Κοινότητας.

Η Κοινότητα διοικείται από επταμελές συμβούλιο, το οποίο εκλέγετο από τους άρρενες Εβραίους που κατοικούσαν στην Πάτρα, ηλικίας 20 ετών και άνω. Κατά τις αρχαιρεσίες που έγιναν στις 25 Μαΐου 1920, εξελέγησαν, πρόεδρος ο Ζαχαρίας Μ. Βιτάλ, γραμματέας ο Ιωσήφ Ι. Ιωχανάς, ταμίας ο Ισαάκ Ι. Μάτσας και σύμβουλοι οι, Ιεσοιά Μπατίνος, Μάρκος Βελλέλης, Εμμανουήλ Ασσέρ και Ααρών Βεχοράκης (εφ. «*Νεολόγος*» φ. 13.6.1920). Δύο χρόνια αργότερα έγιναν νέες αρχαιρεσίες, κατά τις οποίες εξελέγησαν παμψηφεί, πρόεδρος ο Ζαχαρίας Μ. Βιτάλ, γραμματέας ο Ισαάκ Ι. Μάτσας, ταμίας ο Ιάκωβος Όσμος και σύμβουλοι οι Εμμανουήλ Ασσέρ, Ηλίας Ματαθίας, Ααρών Βεχοράκης και Δανιήλ Ζακάρ (εφ. «*Νεολόγος*» φ. 93/12.4.1922). Κατά κανόνα, τα μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου, εκλέγονταν με βάση την οικονομική τους επιφάνεια.

Σε άλλο φύλλο της ίδιας εφημερίδας (φ. 214/6.8.1921), δημοσιεύθηκε εγκάρδιο ευχαριστήριο του **Βασιληά Κωνσταντίνου Β'** προς το Ζαχαρία Μ. Βιτάλ, πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών. Στο ίδιο φύλλο ο **Δημ. Γούναρης** ευχαριστούσε δημόσια τον πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, για τις συγχαρητήριες ευχές που του έστειλε, προφανώς όταν ανέλαβε πρωθυπουργός.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, κύματα προσφύγων από τη Σμύρνη και την περιοχή της Ιωνίας, κατέφυγαν στην Ελλάδα, για να σωθούν από τις τουρκικές θηριωδίες. Για λόγους καλύτερης αποκατάστασης και στέγασής τους, προωθήθηκαν σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Μεταξύ των πόλεων αυτών ήταν και

η Πάτρα, η οποία, το Σεπτέμβριο 1922, είχε πληθυσμό περίπου 65.000 κατοίκους και δέχτηκε περίπου 7.000 πρόσφυγες. Ανάλογες υποδομές δεν υπήρχαν για τη στέγάσή τους και γενικά την υποδοχή και ανακούφισή τους και με τη βοήθεια του Τύπου, ξεκίνησε μία προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων και άλλων ειδών. Η πατράϊκή κοινωνία ανταποκρίθηκε με μεγάλη προθυμία και στις εφημερίδες της εποχής δημοσιεύθηκαν τα ονόματα όσων προσέφεραν και το ποσόν που προσέφερε καθένας, σε χρήμα και σε είδος και πολλές άλλες πράξεις φιλαλληλίας και φιλανθρωπίας υπέρ των προσφύγων. Κάνοντας απολογισμό του πρώτου εικοσαήμερου ο «*Νεολόγος*» (φ. 25.9.1922), αναφέρει μεταξύ άλλων ότι εισέφεραν οι Ζ. Βιτάλ και Σια 4.000 δραχμές, ο Σαμουήλ Μ. Βιτάλ 150 δραχμές και ο Ιωσήφ Μ. Βιτάλ 100 δραχμές. Επίσης η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών προσέφερε 1.000 δραχμές και οι αδελφοί Μάτσα και ο Μάρκος Βελλέλης, ανά 200 δραχμές καθένας (εφ. «*Νεολόγος*» φ. 27.9.1922).

Οι αναφορές του τοπικού Τύπου στους Εβραίους των Πατρών και την Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης, είναι πολύ λίγες. Εκτός από τις παραπάνω, στο φύλλο 236/2.9.1936 του «*Νεολόγου*», δημοσιεύθηκε άρθρο του **Χρ. Αγγελουμάτη**, με τον τίτλο «*Οί Έβραίοι καί ή Λιτανεία*» και υπέρτιτλο «*Χρονικά τών Πατρών*», όπου ο συγγραφέας αναφέρεται σ' ένα γεγονός που συνέβη στην Πάτρα το 1809. Για πολλούς μήνες υπήρξε ανομβρία, σε σημείο ώστε να καταστραφεί κάθε συγκομιδή και να κινδυνεύουν οι κάτοικοι να πεθάνουν από τη δίψα και την πείνα. Προκειμένου να αντιμετωπίσει την κατάσταση ο Βοεβόδας, ζήτησε από όλους τους θρησκευτικούς αρχηγούς των Πατρών, να τελέσουν τριήμερες λιτανείες. Οι Εβραίοι αξίωσαν να είναι πρώτοι στη λιτανεία, αλλά ο Ιεχωβά δεν άκουσε τις δεήσεις τους. Ακολούθησαν οι μουσουλμάνοι Άραβες, οι οποίοι επίσης δεν εισακούστηκαν. Κατόπιν λιτάνευσαν οι Τούρκοι, χωρίς όμως αποτέλεσμα και μαινόμενοι επιτέθηκαν στους Εβραίους, οι οποίοι έτρεξαν να κρυφτούν στα σπίτια τους ή στα προξενεία, όπου ήσαν διερμηνείς

και όσοι δεν μπόρεσαν να κρυφτούν, κακοποιήθηκαν. Τελευταίοι λιτάνευσαν οι Έλληνες Χριστιανοί, με επικεφαλής το **Μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό Δ'** και τον υπόλοιπο κλήρο και ενώ κατευθύνονταν προς το ναό του Αγίου Αθανασίου, πριν φθάσουν, διασκορπίστηκαν από χειμαρρώδη βροχή (**Στεφ. Θωμόπουλου: Ιστορία της πόλεως Πατρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821, Εν Αθήναις 1888, σ. 408**). Την παράδοση αυτή αναφέρει και ο **Δημ. Καμπούρογλου (Μελέτη περί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού Δ', Εν Αθήναις 1916, σ. 23)**, με παραπομπή στο **Στεφ. Θωμόπουλο**.

Μία άλλη αναφορά υπάρχει στο φύλλο 128/15.5.1937 της ίδιας εφημερίδας, όπου είναι καταχωρημένη πρόσκληση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, προς τα μέλη της, για Έκτακτη Γενική Συνέλευση, με σκοπό την τροποποίηση του καταστατικού της.

Επίσης, στο φύλλο 21920/25.5.1949 της ίδιας εφημερίδας, δημοσιεύθηκε συλλυπητήριο τηλεγράφημα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών προς τον **Βασιλέα Παύλο**, τον **Πρωθυπουργό** και την **Ιερά Σύνοδο**, για το θάνατο του **Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού**, το οποίο υπέγραφε ο πρόεδρος της Κοινότητας Ισαάκ Ιωχανάς. Μεταξύ άλλων εκφράζεται η βαθειά οδύνη της Κοινότητας, «*διὰ τὴν ἀπώλειαν Μεγάλου Πατριώτου καὶ εὐεργέτου Ἑλληνικοῦ Ἑβραϊκοῦ στοιχείου*».

Το αρτισύστατο ελληνικό Κράτος δεν θεσμοθέτησε ειδικές ρυθμίσεις για τους Ισραηλίτες ή τις άλλες μειονότητες, διότι κατά το 19ο αιώνα, ο αριθμός των Εβραίων δεν ήταν μεγάλος και δεν υπήρχε στην ουσία μουσουλμανική θρησκευτική μειονότητα. Έτσι διατηρήθηκε εθμικά καθεστώς δικαιοϊκής αυτονομίας, ως αυτονομία «*Γενική Αρχή*».

Με την προσάρτηση των Νέων Χωρών (Βόρεια Ελλάδα), όπου υπήρχε σημαντικός αριθμός θρησκευτικών μειονοτήτων, εκδόθηκε ο Ν. 147/1914, εις εκτέλεση του άρθρου 11 της από 4/14 Νοεμβρίου 1913 Συνθήκης των Αθηνών, με την οποία η Ελλάδα

ανέλαβε την υποχρέωση σεβασμού της θρησκείας και των εθίμων των κατοίκων των Νέων Χωρών.

Το 1920 εκδόθηκε ο Ν. 2456, για τις Ισραηλιτικές Κοινότητες, ο οποίος ρύθμιζε και ενοποιήσε το εξαιρετικό Δίκαιο των Ισραηλιτών. Ο νόμος αυτός τροποποιήθηκε με τους Ν. 4837/30, 5420/32, το Ν.Δ. 23/26.2.1926 για τα γαμικά σύμφωνα και τον Α.Ν. 1029/46 και ισχύει μέχρι σήμερα.

Με το άρθρο 11 Ν. 2456 θεσμοθετήθηκε η ίδρυση και λειτουργία, σε κάθε Κοινότητα, ραββινικού συμβουλίου, το οποίο προεδρεύεται από τον αρχираββίνο ή ραββίνο και έχει αρμοδιότητα για κάθε θρησκευτικό ζήτημα.

Ο Ν. 2456 περιέλαβε ειδικές διατάξεις για τις οικογενειακές σχέσεις, με σκοπό τη διατήρηση της εφαρμογής του Ιερού Εβραϊκού Νόμου, στο πεδίο του ουσιαστικού δικαίου. Ειδικότερα συνέστησε τα θρησκευτικά Δικαστήρια Μπεθ-Ντιν, στα οποία ανατέθηκε η εκδίκαση των οικογενειακών διαφορών των Εβραίων, που αναφέρονταν στο Νόμο, οι οποίες με το Ν. 147/1914, υπάγονταν στα κοινά Δικαστήρια. Η δικαιοδοσία των θρησκευτικών Δικαστηρίων έληξε με την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα (Φεβρουάριος 1946). Με το άρθρο 6 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού Κώδικα καταργήθηκε η δικαιοδοσία των θρησκευτικών Αρχών και Δικαστηρίων στις οικογενειακές υποθέσεις και με τα άρθρα 1416 και 1446 Α.Κ. ορίστηκε αντίστοιχα, ότι οι διατάξεις του, για τις σχέσεις των συζύγων και για τη λύση του γάμου με διαζύγιο, έχουν εφαρμογή, εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά, ανεξάρτητα από την Θρησκεία, το δόγμα των συζύγων και τον τύπο του γάμου (πολιτικό ή θρησκευτικό).

Με την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα επιδιώχθηκε, μεταξύ άλλων και η δικαιοσύνη εξομοίωση όλων των Ελλήνων πολιτών. Όσον αφορά τους Έλληνες Ισραηλίτες, η εξομοίωση αυτή σηματοδότησε τη μετάβασή τους από το δίκαιο του Ιερού Εβραϊκού Νόμου, στο κοινό Αστικό Δίκαιο και τον Αστικό Κώδικα, με μεταβατική περίοδο το Μεσοπόλεμο, κατά την οποία, όσον αφορά

τους Εβραίους, μόνο ό,τι αφορούσε τη σύσταση, τη λύση του γάμου και τις σχέσεις των συζύγων, ρυθμιζόταν από τον Ιερό Εβραϊκό Νόμο, ενώ όλα τα άλλα ρυθμιζόνταν από τους Αστικούς Νόμους, που ίσχυαν τότε και το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο.

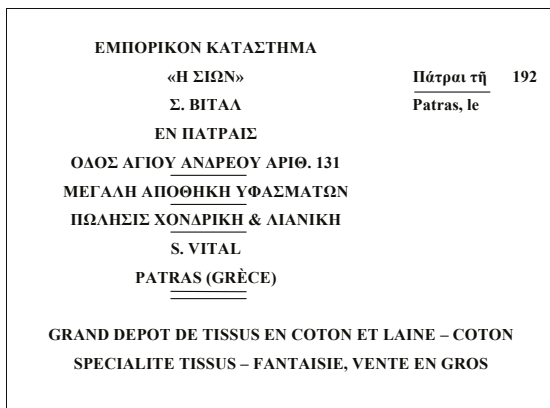
Αρκετοί Εβραίοι των Πατρών, χρησιμοποιούσαν, προ του πολέμου, τη διάλεκτο «λαντίνο» (ladino), που ήταν εξέλιξη της ισπανο-εβραϊκής, προσαρμοσμένη στο πολιτισμικό περιβάλλον του ελλαδικού χώρου, ως γλώσσα οικειότητας, αναγνώρισης και συναισθημάτων και μέσο επικοινωνίας στο σπίτι και στην εβραϊκή μικροκοινωνία, η οποία όμως δεν επιβίωσε ως στοιχείο ταυτότητας. Στους χώρους εργασίας και με τους συμπολίτες τους, επικοινωνούσαν στα ελληνικά. Μετά τον πόλεμο, τα εβραϊκά έπαυσαν να χρησιμοποιούνται, εκτός από κάποιες προσευχές.

Πολλά βαπτιστικά ονόματα Εβραίων και των δύο φύλων, λόγω του καθημερινού συγχρωτισμού με άλλες κοινωνικές ομάδες, έλαβαν εξελληνισμένη ή εξευρωπαϊσμένη μορφή ή οι κάτοχοί τους ήσαν γνωστοί με υποκοριστικά (χαϊδευτικά) (Ισαάκ-Ζακίνο, Ιωσήφ-Πέπος, Σολομών-Σόλων, Μωϋσής-Σάκης, Ιωχανάς-Νούλης, Σεραφίνα-Φίνα, Ματίλντα-Τιτίνα κ.α.).

Στον «*Οδηγό τών Πατρών*» των Αλεξ. Π. Ευμορφόπουλου και Πάνου Σβέτσου (Μάρτιος 1910), στον «*Ελληνικό Οδηγό*» των Κιριέρη – Γιαννόπουλου (1920), στο «*Ημερολόγιο μετά πλήρους Οδηγοῦ τών Πατρών. Περιληπτικός Ὁδηγός Πελοποννήσου*» (1927) και στον «*Οδηγό τών Πατρών*» (1930) του Κ. Αλμπανόπουλου, καταγράφονται οι παρακάτω εβραίοι έμποροι. Το 1910 αναφέρονται ως έμποροι υφασμάτων οι, Βιτάλ και Ασέρ (Ρήγα Φερραίου 70) και ως αργυραμοιβοί οι, Ηλ. Μπατίνος (Αγ. Ανδρέου 54) και Ιεσουά Μπατίνος (Αγ. Ανδρέου 69). Το 1920 αναφέρονται ως αργυραμοιβοί οι Μάρκος Βελλέλης (Αγ. Ανδρέου 54β') και Ιεσουά Κ. Μπατίνος, στην ίδια διεύθυνση. Επίσης αναφέρονται ως έμποροι γυναικείων ενδυμάτων οι Βιτάλ και Ασέρ (Αγ. Ανδρέου 94) και Σαμούηλ Μ. Βιτάλ (Αγ. Ανδρέου 131) και ως έμποροι ψιλικών οι Βιτάλ και Ματαθίας (Αγ. Ανδρέου 94). Ο Ζαχαρίας Μ.

Βιτάλ και ο Μωϋσής Ασσέρ είναι οι μόνοι Εβραίοι που φέρονται συνδρομηταί του τηλεφωνικού κέντρου Πατρών, από το 1920, αρχικά στο κατάστημά τους και από το 1927 και στις κατοικίες τους. Το 1920 το τηλεφωνικό κέντρο Πατρών αριθμούσε περίπου 300 συνδρομητάς.

Σε επιστολόχαρτο με έντυπο το λογότυπο της επιχείρησης Σαμουήλ Βιτάλ, αναγράφεται

Στο μηνιαίο Σιωνιστικό περιοδικό «ΙΣΡΑΗΛ», που εξέδιδαν από τον Οκτώβριο 1917 οι Σιωνιστικοί Σύλλογοι Τρικάλων, Λαρίσης και Βόλου, στο τεύχος 8 (Ιούνιος 1918), στο οπισθόφυλλο, είναι καταχωρημένη διαφήμιση, με το εξής περιεχόμενο, «ΒΙΤΑΛ & ΑΣΣΕΡ – μεγάλοι αποθήκαι ύφασμάτων – ελεύθερα και Τράνζιτ. Τιμαί άσυναγώνιστοι διά τήν χονδρικήν πώλησιν. Όδος Αγ. Ανδρέου 94 – Πάτραι».

Το 1927 αναφέρεται ως αργυραμοιβός ο Ιεσουά Μπατίνοσ, ως έμποροι υφασμάτων οι, Αδελφοί Ααρών, Βιτάλ – Ασσέρ, Σ. Βιτάλ και Μάτσας Ι. και αδελφός και ως έμποροι ψιλικών οι, Ματαθίας και Σία, χωρίς αναγραφή διεύθυνσης καταστήματος.

Στον Οδηγό του 1930, η Ισραηλιτική Κοινότητα περιλαμ-

βάνεται στα 217 αναγνωρισμένα σωματεία των Πατρών και η Ισραηλιτική Συναγωγή στους ναούς της πόλης, ενώ δεν υπάρχει αναφορά για το Εβραϊκό Σχολείο. Το 1930, ο πληθυσμός των Πατρών, με βάση με την τελευταία απογραφή, έφθανε τους 61.278 κατοίκους, στην πραγματικότητα όμως πρέπει να ήταν περίπου 80.000, αλλά δεν προσδιορίζεται πόσοι από αυτούς ήσαν Εβραίοι. Στους επαγγελματίες της πόλης αναφέρονται οι Εβραίοι, Ισαάκ Ιωχανάς (Πατρέως 5), βιοτέχνης κεντημάτων, δαντελών και πλισέδων, ως έμποροι υφασμάτων οι αδελφοί Ααρών (Μαιζώνος 84), ο Ζαχαρίας Μ. Βιτάλ (Αγ. Ανδρέου 94), ο Ιωσήφ Βιτάλ (Πατρέως 4), ο Ισαάκ Μάτσας και αδελφός (Ρήγα Φερραίου 119) και ο Μωϋσής Ραφαήλ (Ρήγα Φερραίου 117), ως έμπορος υφασμάτων και ψιλικών ο Ηλίας Ματαθίας (Ρήγα Φερραίου 103) και ως αργυραμοιβός ο Μάρκος Βελλέλης (Αγ. Ανδρέου 54). Το επάγγελμα του αργυραμοιβού ασκούσε και ο Ναθάν Ασσέρ, ο οποίος, σύμφωνα με μαρτυρία του **Δαβίδ Βαρούχ**, έφυγε από την Πάτρα, για να μην διωχθεί, διότι δεν είχε άδεια.

Στο Υποθηκοφυλακείο Πατρών είναι μεταγεγραμμένα πάνω από εκατό συμβόλαια, κυρίως αγοραπωλησίες, με συμβαλλόμενους Εβραίους των Πατρών. Ενδεικτικά, με το υπ' αριθ. 17458/14.3.1927 (Μ 320/73997) συμβόλαιο αγοραπωλησίας με σύμφωνο εξωνήσεως του πρώην Σφου Πατρών Γ. Λεχουρίτου, ο Μωϋσής Μιχαήλ Ασσέρ, παραγγελιοδόχος κατά δήλωσή του και κάτοικος Μιλάνου Ιταλίας, ενεργών ως εκπρόσωπος της εμπορικής εταιρείας «*Ασσέρ και Μπατίνο*», με έδρα το Μιλάνο, αγόρασε από τον Κων. Κασσόλα, ένα οικόπεδο, μετά των επ' αυτού μικρών χαμογείων οικιών, επί της οδού Παρθενάκου πρώην Στράτη. Έξι χρόνια αργότερα το ακίνητο αυτό πουλήθηκε (67/11.4.1933 Ν. Ανδριακόπουλου) (Μ 339/82990) στο Σπυρίδωνα Βερναρδάκη. Για την πωλήτρια εταιρεία συνεβλήθη στο συμβόλαιο, ως ειδικός πληρεξούσιος, ο εμποροϋπάλληλος Μάρκος Ιακώβ Όσμο (αναφέρεται Όσμαν στο συμβόλαιο) και το τίμημα ήταν μικρότερο απ' ό,τι αγοράστηκε από την «*Ασσέρ και Μπατίνο*». Σ' ένα

άλλο αγοραπωλητήριο συμβόλαιο (2280/2.10.1921 Ανδρ. Αντωνόπουλου) (Μ 303/65172), ο αγοραστής Μπενσιάν Ιησού Μπατίνας, δήλωσε επάγγελμα «έμποροῦπάλληλος καὶ νῦν χωροφύλαξ». Είναι ένας από τους δύο Πατρινοὺς Εβραίους δημοσίους υπαλλήλους, που συναντήσαμε. Ο άλλος είναι ο Ιωσήφ Ουριέλ Νεγρίν, με καταγωγή από τα Ιωάννινα, ο οποίος ήταν νομομηχανικός Αχαΐας το 1941 και πέθανε στην Πάτρα στις 6 Δεκεμβρίου 1948 (**Βασ. Λάζαρη: Η Αχαΐα στην Κατοχή 1941-1944, Πάτρα 2014, σ. 70 σημ. 12**).

Η οικονομική επιτυχία των Εβραίων, στην Πάτρα, αλλά και όπου αλλού εγκαταστάθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά, εκτός από το προσωπικό στοιχείο, τους υλικούς πόρους και τις δεξιότητες, πρέπει να αποδοθεί και σ' ένα πολυδιάστατο πολιτισμικό υπόβαθρο, στο οποίο βασιζόνταν και είχε ως συστατικό στοιχείο, την οικογενειακή δομή των Κοινοτήτων, με την ιδιαίτερη θρησκευτική προσήλωση των μελών τους και την αλληλεγγύη μεταξύ τους (**Μαργ. Δρίτσα: Πολιτισμική Ιδιαιτερότητα και Επιχειρήσεις: Η περίπτωση των εβραϊκών δικτύων, στον τόμο «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (1998), σ. 307**). Εδραία πεποίθησή τους, που είχε αφετηρία την επαγγελματική τους νοοτροπία, ήταν, ότι τα πάντα είναι αντικείμενο διαπραγμάτευσης και ότι θα μπορούσαν να διαπραγματευθούν ακόμα και με τους Γερμανούς. Αλλά σ' αυτό διαψεύστηκαν.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, κατοικούσαν στην Πάτρα 161 Εβραίοι. Το 1940 η Εβραϊκή Κοινότητα Πατρών αριθμούσε 265 μέλη, σύμφωνα με πίνακα που συντάχθηκε από το **Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως**, μετά την Απελευθέρωση και μαρτυρία του **Βίκτορα Βιτάλ**. Την περίοδο 1936-1940 η εβραϊκή Κοινότητα Πατρών-Αγρινίου, ενισχύθηκε ιδιαίτερα από το Κράτος και το 1940 είχε 337 μέλη (**Μικ. Μόλχο: In Memoriam (Θεσσαλονίκη 1974), σ. 351**).

Κατά τον **Michael Matsas (The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War, σ. 83)**, ο εβρα-

ϊκός πληθυσμός των Πατρών, πριν αρχίσουν οι διώξεις, ήταν 299 άτομα και κατόπιν έμειναν 209. Έτσι οι απώλειες έφθασαν το 30%. Ο **Matsas** τις προσδιορίζει σε 33%. Πάντως από το **Αρχείο της Κοινότητας** προκύπτουν άλλα στοιχεία.

Με το από 30 Ιανουαρίου 1939 Β.Δ. (Φ.Ε.Κ. 81Α'/28.2.39), επικυρώθηκε ο **Κανονισμός της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών**, από 101 άρθρα και η ισχύς του άρχισε από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Τον Αύγουστο 1941, η αστυνομία των Πατρών συνέλαβε και παρέδωσε στους Ιταλούς κατακτητές, ως επικίνδυνους κομμουνιστές, αρκετούς κατοίκους της πόλης. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Εβραίος Αβραάμ Ιωσήφ Μάτσας (**Βασ. Λάζαρη: Η Αχαΐα ... σ. 92**), γυρολόγος, αδελφός του εμπόρου Ισαάκ Μάτσα, που διατηρούσε κατάστημα Ερμού και Κορίνθου. Ο Αβραάμ Μάτσας εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ. και το 1949 έφυγε οριστικά από την Πάτρα, για το Ισραήλ.

Η Ομάδα Δράσης της ναζιστικής Αστυνομίας Ασφάλειας και της SD στην Ελλάδα, έπρεπε, όπως και εκείνη στη Γιουγκοσλαβία, να καταδιώξει, κατά τη συμφωνία Χαϊντριχ – Βάγκνερ της 2ας Απριλίου 1941, μαζί με τους κομμουνιστές και τους άλλους εχθρούς του Ράϊχ και τους Εβραίους. Από τις 6 Απριλίου 1941 ειδικό απόσπασμα του Διευθυντή του Ράϊχ Ρόζενμπεργκ, με την υποστήριξη της Βέρμαχτ, συγκέντρωσε, χρησιμοποιώντας συχνά ωμή βία, σημαντικά στοιχεία και ντοκουμέντα για τη ζωή των Εβραίων στην Ελλάδα και λεηλάτησε βιβλιοθήκες, αφαιρώντας περίπου 100.000 τόμους. Όπως στη Γιουγκοσλαβία, έτσι και στην Ελλάδα, ο βαθμός διώξεων στις ζώνες κατοχής, ήταν διαφορετικός, παρότι οι Ναζί πίεζαν για μία γρήγορη πανελληνια «*Τελική Λύση*». Στη ζώνη Θεσσαλονίκης – Αιγαίου, που είχε τους περισσότερους Εβραίους, καθιερώθηκε, τον Ιούλιο 1942, η καταναγκαστική εργασία, η οποία είχε τα χαρακτηριστικά της εξόντωσης, μέσω της δουλειάς. Από το Μάρτιο 1943 άρχισαν οι μεταφορές Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη στα στρατόπεδα συ-

γκέντρωσης του Άουσβιτς και της Τρεμπλίνκα, όπου σχεδόν όλοι εξοντώθηκαν αμέσως, ενώ από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1943, η «Τελική Λύση» επεκτάθηκε και στην πρώην ιταλική ζώνη κατοχής, άρχισε η καταγραφή των Εβραίων και οι συλλήψεις και μέχρι τα τέλη Ιουνίου 1944 είχαν ολοκληρωθεί οι μεταφορές στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, για να θανατωθούν με αέρια.

Στις αρχές του 1942, ο Έλληνας Πρωθυπουργός στρατηγός **Γεώργιος Τσολάκογλου**, μιλώντας στον ανταποκριτή ξένης εφημερίδας, δήλωσε κατηγορηματικά, «*ὅτι δὲν ὑφίσταται ἐβραϊκὸν ζήτημα στὴν Ἑλλάδα, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι τῶν ὁποίων ἐξετίμησε τὸν πατριωτισμὸ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις μὲ τὴν Ἰταλία θὰ τύχουν τῆς αὐτῆς μεταχειρίσεως, ὅπως οἱ συμπολίται τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, καὶ ὅτι, τέλος, ἡ τύχη τῶν Ἑβραίων τῆς Ἑλλάδος, θὰ ἀποφασισθῆ μετὰ τὸν πόλεμο καὶ στὸ πλαίσιο τῆς νέας τάξεως πραγμάτων πού θὰ δημιουργηθῆ στὴν Εὐρώπη*» (**Μικ. Μόλχο: ο.π., ... σ. 56**). Η δήλωση αυτή, ενός αρχηγού Κράτους αποδεκτού από τους Γερμανούς, λειτούργησε καθησυχαστικά και αναπτέρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων Εβραίων, που αισθάνθηκαν προς στιγμή ότι ο κίνδυνος εξέλιπε.

Την άνοιξη του 1942 ο **Τσολάκογλου** επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, η οποία αποκαλείτο «*Ιερουσαλήμ τῶν Βαλκανίων*», διότι ήταν η ελληνική πόλη με τους περισσότερους Εβραίους. Εκεί συναντήθηκε με αντιπροσωπεΐα της Εβραϊκής Κοινότητας, η οποία τον ευχαρίστησε για τις δηλώσεις του. Εις απάντηση τους υποσχέθηκε, «*Δὲν θὰ πάθετε τίποτε, εἴστε Ἕλληνες, εἶμαστε ὅλοι ἀδελφία, ἐσεῖς εἴστε τὰ τέκνα τῆς ἀγαπημένης μας πατρίδας, πολλοὶ ἀπὸ ἐσὰς πεθάνατε καὶ πληγωθήκατε πολεμώντας τὸν ἐχθρό*» (**Steven Bowman: Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα, μετάφραση Ισαάκ Μπενμαγιόρ, έκδοση Κ.Ι.Σ.Ε. (Αθήνα 2012), σσ. 121-122**).

Υποστηρίζεται, ότι στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, έλαβαν μέρος περίπου 13.000 Έλληνες Εβραίοι, κάποιοι από τους οποίους, κατά την υποχώρηση του ελληνικού στρατού, παρέμειναν στα

βουνά και εντάχθηκαν στην Αντίσταση (**Καρίνας Λάμψα – Ιακώβ Σιμπή: Η Διάσωση. Η σιωπή του κόσμου, η αντίσταση στα γκέτο και τα στρατόπεδα, οι Έλληνες Εβραίοι στα χρόνια της Κατοχής (Αθήνα 2012), σ. 80**). Σύμφωνα με στοιχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού, έλαβαν μέρος στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, 12.898 Εβραίοι, εκ των οποίων, 513 έχασαν τη ζωή τους και 3.743 τραυματίστηκαν.

Όμως, περίπου ενάμιση χρόνο μετά τις δηλώσεις **Τσολάκογλου**, τα πράγματα άλλαξαν και άρχισε να τίθεται σε εφαρμογή το σχέδιο για την «*Τελική Λύση του εβραϊκού ζητήματος στην Ελλάδα*». Ο όρος «*Τελική Λύση*» συναντάται σε ναζιστικά κείμενα από το 1939 και εξέφραζε την ψύχωση τους να απαλλαγούν από τους Εβραίους και να καταστήσουν το Ράϊχ, Judenrein (καθαρό από Εβραίους) ή Judenfrei (απαλλαγμένο από Εβραίους). Με την κατάλληλη δε προπαγάνδα, την ψύχωση αυτή την ενστερνίστηκε η πλειοψηφία του γερμανικού λαού, διότι οι μάζες συσπειρώνονται πιο εύκολα μ' ένα κοινό μίσος, παρά με μία ιδεολογία.

Η απόφαση για την ολοκληρωτική εξόντωση των Εβραίων (*Τελική Λύση*), ελήφθη σε μία Σύσκεψη που συγκάλεσε στις 20 Ιανουαρίου 1942, στο προάστιο Βάνζεε του Βερολίνου, ο **Ράϊνχαρντ Χάϊντριχ**. Τη Σύσκεψη των Υφυπουργών, όπως την ονόμασαν οι Ναζί ή Σύσκεψη της Βάνζεε, όπως έμεινε στην Ιστορία. Συμμετείχαν δεκαπέντε ανώτερα στελέχη του Γ' Ράϊχ και ο στόχος τους ήταν ο καλύτερος συντονισμός της «*Τελικής Λύσης*», με τη χρήση θαλάμων αερίων και κρεματορίων, σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ανατολή, όπου οι Γερμανοί θα έστελναν με τρένα τους Εβραίους όλης της Ευρώπης. Η Σύσκεψη διήρκεσε 1-1 1/2 ώρα και όπως κατέθεσε ο **Άϊχμαν** στη δίκη του στο Ισραήλ, είδε με τα μάτια του και άκουσε με τ' αυτιά του, την αφρόκρεμα του παλιού καλού δημόσιου τομέα της Γερμανίας, να ανταγωνίζεται για το ποιός θα έχει την τιμή να αναλάβει, ως υπεύθυνος, την «*αιματηρή*» αυτή επιχείρηση (**Χάννα Άρεντ: Ο Άϊχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού, μετ. Βασ.**

Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες (Θεσσαλονίκη 2009), σσ. 93 επ.). Προηγούμενως, η εξόντωση των Εβραίων γινόταν σε κινητούς θαλάμους αερίων, δηλαδή σε αεροστεγείς θαλάμους, που ήσαν πάνω σε αυτοκίνητα, εν κινήσει. Μ' αυτό τον τρόπο εξοντώθηκαν περίπου 100.000 Εβραίοι, από το Δεκέμβριο 1941 μέχρι τις αρχές Ιουνίου 1942.

Έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι ίσως οι Ναζί να μην ήθελαν την ολοκληρωτική εξολόθρευση των Εβραίων, αλλά την απομάκρυνσή τους από την ηπειρωτική Ευρώπη (**Δημοσθένη Κούκουνα: Τα ένοχα μυστικά της Κατοχής, Αθήνα 2014, σ. 143**). Αυτό δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλιώς δεν δικαιολογείται η εξόντωση περίπου 6.000.000 Εβραίων. Αρχικά, μπορεί ο στόχος τους να ήταν να ιδιοποιηθούν τις περιουσίες τους. Εν συνεχεία όμως μεθόδευαν και τη συστηματική εξόντωσή τους, χωρίς να πάψουν να εποφθαλιούν και τις περιουσίες τους, τις οποίες και άρπαξαν.

Με την κρίση που σημειώθηκε στην Ευρώπη, μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου, το κακό ενδυναμώθηκε στη ζωή των κρατών και των κοινωνιών και ενισχύθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου, λόγω της απολυτοποίησης των εννοιών του έθνους, της φυλής, της κοινωνίας και της τάξης. Στερεότυπα και ιδεολογικές διαμάχες αιώνων, σε θρησκευτικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, (φλογερός εθνικισμός, λυσσαλέος αντιμαρξισμός και αντισημιτισμός) λειτούργησαν υπέρ της άμβλυνσης των συνειδήσεων και η ιδεολογική πόλωση που προκάλεσαν, οδήγησε στον ολοκληρωτισμό και την καταστροφή λαών και χωρών. Οι Εβραίοι υπήρξαν, ανά τους αιώνες, θύματα προκαταλήψεων, αρνητικών δοξασιών, καταδικαστικών στερεοτύπων, δογματικών εικασιών και ανεξέλεγκτων διαδόσεων, δηλαδή πρόσφορο υλικό, χωρίς να είναι το μοναδικό, για διώξεις και «Γενοκτονία». Κατά τον **Saul Friedlander (Η Ναζιστική Γερμανία και οι Εβραίοι, 2013)**, η αντισημιτική εμμονή βρισκόταν στην καρδιά του ναζιστικού ιδεολογικού σύμπαντος, ως ενοποιητικός κώδικας της

φυλετικής κοινότητας και ως μέσο διαρκούς κινητοποίησης του καθεστώτος. Εξηγεί δε τα εγκλήματα που έγιναν, χαρακτηρίζοντας το ναζισμό «πολιτική θρησκεία», που απαιτούσε την απόλυτη αφοσίωση, η οποία χαρακτηρίζει τη θρησκευτική πίστη.

Στις αρχές Οκτωβρίου 1943, δημοσιεύθηκε στις ελληνικές εφημερίδες, η παρακάτω Διαταγή:

ΔΙΑΤΑΓΗ

1) Όλοι οι Έβραίοι οι εύρισκόμενοι στην γερμανική περιοχή, οφείλουν άνευ άναβολής, να επιστρέψουν εις τὰς μόνιμους κατοικίας των, όπου διέμεναν τὴν 1ην Ιουνίου 1943.

2) Απαγορεύεται εις τοὺς Έβραίους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν μόνιμον κατοικία των ἢ ν' ἀλλάξουν κατοικίαν.

3) Οἱ Έβραῖοι οἱ εύρισκόμενοι εις Ἀθήνας καὶ τὰ προάστια, οφείλουν νὰ παρουσιασθοὺν ἐντὸς πέντε ἡμερῶν εις τὴν ἰσραηλιτικὴν κοινότητα τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἐγγραφοῦν εις τὰ μητρώα της. Κατὰ τὴν ἐγγραφὴν των οφείλουν νὰ δηλώσουν τὴν μόνιμον κατοικία των. Εἰς τὰς ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν περιοχὰς ἡ δήλωσις αὕτη πρέπει νὰ γίνῃ εις τὰ ἀρμόδια ἑλληνικὰ γραφεῖα.

4) Οἱ Έβραῖοι οἵτινες δὲν θὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὴν παροῦσαν διαταγὴν, θὰ τυφεκισθοῦν. Οἱ μὴ Έβραῖοι, οἱ κρύπτοντες Έβραίους, οἱ παρέχοντες καταφύγιον ἢ βοηθοῦντες εις τὴν δραπέτευσίν των, θὰ ἐγκλειώνται εις στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ τοὺς ἔχη ἐπιβληθῆ βαρύτερα ποινή.

5) Οἱ Έβραῖοι ξένης ὑπηκοότητος οφείλουν νὰ παρουσιασθοὺν τὴν 18ην Ὀκτωβρίου 1943, εις τὰς 8 τὸ πρωί, εις τὴν Ἰσραηλιτικὴν Κοινότητα Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἐγγραφοῦν, ὑποβάλλοντες τὰ πιστοποιητικὰ της ἐθνικότητός των. Εἰς τὰς ἐκτὸς των Ἀθηνῶν περιοχὰς, ἡ δήλωσις αὕτη θὰ γίνῃ εις τὰς ὡς ἄνω μνημονευθείσας ἑλληνικὰς ἀρχὰς.

6) Ἡ Έβραϊκὴ Κοινότης Ἀθηνῶν θεωρεῖται ὡς ἡ μόνη ἐνδεδειγμένη νὰ ἐκπροσωπήσῃ τὰ συμφέροντα ὄλων των Ἰσραηλιτῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὅφείλει, ἀμελητί, νὰ καταρτίσῃ ἕνα «Συμβούλιον

των Παλαιῶν», τὸ ὁποῖον θὰ ἀναλάβῃ ἀμέσως τὰ καθήκοντά του. Λεπτομερεῖς ὁδηγίαι θὰ δοθοῦν ἐν καιρῷ εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Παλαιῶν.

7) Μετὰ τὴν ἐγγραφὴν των, ὅλοι οἱ ἄρρενες Ἑβραῖοι ἄνω των δεκατεσσάρων ἐτῶν, ὀφείλουν νὰ παρουσιασθοῦν ἡμέραν παρὰ ἡμέραν εἰς τὰς προαναφερθεῖσας ὑπηρεσίας.

8) Ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς Ἑβραῖους νὰ διέρχωνται διὰ τῶν ὁδῶν καὶ τῶν πλατειῶν, ἀπὸ τῆς 17ης ὥρας μέχρι τῆς 7ης πρω-ἰνῆς τῆς ἐπομένης.

9) Ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τῶν ἐλληνικῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν ὥστε νὰ ἐλέγχεται λιαν αὐστηρῶς ἡ ἐκτέλεσις τῆς παρούσης δια-ταγῆς καὶ νὰ συλλαμβάνεται ἀμέσως κάθε Ἑβραῖος, ὅστις θὰ τὴν παρέβαινε ἢ κάθε ἄτομον ὅπερ θὰ βοηθοῦσε τοὺς Ἑβραῖους νὰ τὴν παραβοῦν.

10) Κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς παρούσης διαταγῆς, θεωρεῖται Ἑβραῖος, κάθε ἄτομον προερχόμενον ἐκ τριῶν τουλάχιστον Ἑβραί-ων προγόνων, ἀνεξαρτήτως τῆς θρησκείας εἰς ἣν ἀνήκει σήμερα.

Ἀθῆναι 3 Ὀκτωβρίου 1943

Ὁ Ἀνώτερος Διοικητὴς Ἀσφαλείας καὶ Ἀστυνομίας Ἑλλάδος

Υπογραφή ΣΤΡΟΟΠ

Διοικητὴς Μονάδος Ἀσφαλείας

καὶ Στρατηγὸς Μονάδος Ἀστυνομίας

(Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 204-205).

Με τὸ ἴδιο περιεχόμενο ἐκδόθηκε Διαταγή, με ἡμερομηνία 9 Ὀκτωβρίου 1943, ἀπὸ τὴν Περιφερειακὴ Διοίκηση τῆς Γερμανι-κῆς Στρατιωτικῆς Διοίκησης Ἑλλάδος στὴν Πάτρα, τὴν ὁποία υπέ-γραφε ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητικὸς Σύμβουλος δόκτωρ **von Bock**. Μεταξὺ ἄλλων υποχρεώνονταν οἱ Ἑβραῖοι νὰ ἐγγραφοῦν στα μη-τρῶα τῆς Γερμανικῆς Διοίκησης, μέχρι τὶς 14 Ὀκτωβρίου καὶ νὰ δηλώσουν τὴ μόνιμη κατοικία τους. Ἀπαγορευόταν νὰ διέρχονται

από τις οδούς και τις πλατείες της πόλης, από 17.00 μέχρι 07.00 και όφειλαν, όσοι ήταν άνω των 14 ετών, να παρουσιάζονται κάθε δεύτερη ημέρα, στις Αστυνομικές Αρχές ή στην Εβραϊκή Κοινότητα Πατρών. Η Διαταγή τοιχοκολλήθηκε σε διάφορα σημεία της πόλης και εστάλη στους εφημέριους των εκκλησιών, με την εντολή να την αναρτήσουν, υπ' ευθύνη τους, στην είσοδο των ναών ή σε άλλο εμφανές μέρος, ώστε να γίνει ευρέως γνωστή και να υποβάλουν αποδεικτικό θυροκόλλησης. Μ' αυτό τον τρόπο επεδίωκαν οι Ναζί να καταγράψουν τους Εβραίους που κατοικούσαν στην Πάτρα, ώστε να μπορούν εν συνεχεία να τους αναζητήσουν και να τους συλλάβουν (**Χρήστου Α. Δημακόπουλου: Η πρώτη μας εκκλησία. Τα διακόσια χρόνια του Ιερού Ναού της Μεταμορφώσεως Μπεγυλακίου 1810-2010, σσ. 316-322**).

Η Διαταγή της 9ης Οκτωβρίου 1943, διαβιβάστηκε αυθημερόν στην Αστυνομική Διεύθυνση Πατρών, όπου υπηρετούσε ο Αστυνόμος και μετέπειτα Αστυνομικός Διευθυντής **Δημ. Μαρινάκης**, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με πολλές εβραϊκές οικογένειες. Αμέσως μόλις πληροφορήθηκε το περιεχόμενό της, έσπευσε στο κατάστημα των αδελφών Ισαάκ και Ηλία Μάτσα, επί της οδού Ρήγα Φεραίου 119 και στα καταστήματα και άλλων Εβραίων εμπόρων και σε εβραϊκά σπίτια και τους ενημέρωσε ότι πρέπει να φύγουν εσπευσμένα από την Πάτρα, για να μη συλληφθούν και να ειδοποιήσουν και τις υπόλοιπες εβραϊκές οικογένειες της πόλης. Οι Εβραίοι των Πατρών ήταν ενήμεροι για το τι είχε γίνει στη Θεσσαλονίκη, διότι παρακολούθουν με ανησυχία τα γεγονότα, σε καθημερινή βάση και επικοινωνούσαν και με ομοεθνείς τους άλλων Κοινοτήτων και είχαν προετοιμάσει τα κρησφύγετά τους, ώστε να μπορούν να καταφύγουν εκεί αμέσως. Κάθε οικογένεια προετοίμασε το δικό της κρησφύγετο, το οποίο κρατήθηκε μυστικό από όλους, ακόμα και από τις άλλες εβραϊκές οικογένειες. Επίσης φρόντισαν για την έκδοση πλαστών ταυτοτήτων. Μόλις ειδοποιήθηκαν, εξαφανίστηκαν οι περισσότεροι και κατέφυγαν στα βουνά, σε διάφορα χωριά γύρω

από την πόλη ή και πιο μακριά, όπως επιβεβαιώνεται και από την από 23 Οκτωβρίου 1943 αναφορά του Γερμανού προξένου στην Πάτρα **Χάουπτ**, προς τον πρέσβη της χώρας του στην Αθήνα **Άλτενμπουργκ (Πολυχρ. Ενεπεκίδη: Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944, Αθήναι 1969, σ. 126)**. Αρκετοί μάλιστα, για να γλιτώσουν, εντάχθηκαν στον Ε.Λ.Α.Σ.

Ο **Δημ. Μαρινάκης** διατήρησε κοινωνικές σχέσεις με πολλούς Εβραίους των Πατρών και μετά την Απελευθέρωση, ιδίως με την οικογένεια Σόλωνα Νταν Ιωχανά. Στις φωτογραφίες του βιβλίου υπάρχει και μία του ζεύγους Μαρινάκη με το ζεύγος Ιωχανά, από χορό της «*Παναχαϊκής*», στο Δημοτικό Θέατρο «*Απόλλων*», τη δεκαετία 1950, η οποία δεν είναι η μοναδική, από κοινή δημόσια συναναστροφή τους.

Στο «*Νεολόγο*» (φ. 289/25.11.1943), δημοσιεύθηκε ανταπόκριση από την Αθήνα, κατά την οποία, σύμφωνα με Διαταγή του Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος, κηρύσσονταν κατασχεθείσες, από 6.10.43, οι περιουσίες των ελληνικής υπηκοότητας Εβραίων, οι οποίοι δεν ανταποκρίθηκαν στην υποχρέωσή τους, να προβούν σε δήλωση περί του ατόμου τους. Στο δημοσίευμα διευκρινίζεται ότι υπό την έννοια «*περιουσία*», εννοούνται όλα τα πράγματα και τα δικαιώματα τα εκπροσωπούνται χρηματική αξία (κινητά και ακίνητα, δικαιώματα επικαρπίας από συμβάσεις μισθώσεως, αγροτικές ρυθμίσεις και εταιρικές συμβάσεις, από παντός είδους απαιτήσεις, μετοχές και λοιπά χρεόγραφα κ.λπ.) και ότι οι περιουσίες που θα κατασχεθούν, θα παραδοθούν στο Ελληνικό Κράτος προς διοίκηση.

Κάθε εβραϊκή οικογένεια είχε, ανεξάρτητα από την ακίνητη περιουσία της και αξιόλογη κινητή, στατικής φύσης (κοσμήματα, χρυσά νομίσματα, χρυσό κ.λπ.), που δημιουργείτο με πολλές θυσίες και συνεχώς αυξάνετο, εφόσον το επέτρεπαν οι συγκυρίες. Η οικογενειακή αυτή περιουσία ήταν ιερή, την έκρυβαν επιμελώς και δεν την προόριζαν για τις παραγωγικές τους δραστηριότητες, αλλά μόνο για την αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών,

μέσα στην ανησυχία που ζούσαν, αισθανόμενοι ότι απειλούνταν και περιμένοντας πάντα το χειρότερο. Οι Ναζί και οι συνεργάτες τους γνώριζαν για τις οικογενειακές αυτές περιουσίες των Εβραίων και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να τις ιδιοποιηθούν. Αυτές οι κινητές περιουσίες βοήθησαν να σωθούν πολλές εβραϊκές οικογένειες, την περίοδο των ναζιστικών διώξεων. Παρά το ανατριχιαστικό ιδεολογικό περίβλημα, υπό το οποίο επιχείρησαν οι Ναζί να εμφανίσουν τις διώξεις κατά των Εβραίων, στην προσπάθειά τους να παραπλανήσουν τον κόσμο, κατ' ουσία ο στόχος τους ήταν να αρπάξουν, με κάθε τρόπο, τις εβραϊκές περιουσίες. Μάλιστα ο **Χίμμελρ** έστειλε στη Βουδαπέστη έναν έμπιστό του, για να ρυθμίσει ζητήματα σχετικά με τη μετακίνηση των Εβραίων και η μετακίνηση αυτή εξελίχθηκε, για τους Ναζί, σε επικερδή επιχείρηση, διότι οι Εβραίοι πλήρωναν πολύ μεγάλα ποσά, για να εξαγοράσουν τη φυγή τους.

Τα ορεινά χωριά της Αχαΐας παρείχαν ασφάλεια στους φυγάδες Εβραίους και ο πληθυσμός της υπαίθρου τους βοήθησε να επιβιώσουν, όσο διήρκεσε η γερμανική κατοχή, διότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν ή δεν τολμούσαν να πλησιάσουν. Και όταν οι γερμανικές περιπολίες ή οι συνεργάτες τους, κινούνταν σε περιοχή που υπήρχαν Εβραίοι, οι χωρικοί τους έκρυβαν, με κίνδυνο να πληρώσουν ακόμα και με τη ζωή τους, διότι παραβίασαν τις εντολές του κατακτητή και αντί να τους καταδίδουν, τους προστάτευαν. Σπάνια τα αποσπάσματα των Γερμανών και των συνεργατών τους, πέτυχαν να συλλάβουν κάποιον, διότι οι χωρικοί είχαν τον τρόπο να ενημερώνονται έγκαιρα και τους πρώτους που ειδοποιούσαν ήσαν οι Εβραίοι. Τότε, αν δεν ήταν δυνατόν να κρυφτούν σε υπόγεια ή αποθήκες, άρχιζε η φυγή προς απρόσιτες κορυφές, κοιλώματα, σπήλαια, βάραθρα, χαράδρες και γενικά σε εδαφικές πτυχώσεις, που τους εξασφάλιζαν από τους διώκτες τους. Πολλές φορές η παραμονή στους κρυψώνες διαρκούσε μήνες ολόκληρους. Στη διάσωσή τους βοήθησαν σημαντικά και οι αντιστασιακές ομάδες, που δρούσαν στην ύπαιθρο.

Άλλοι πάλι, κυρίως στην Αθήνα, που τα περίχωρά της φυλάσσονταν αυστηρά από γερμανικές περιπολίες, για να αποφύγουν τους ελέγχους, παρουσιάζονταν μεταμφιεσμένοι σε μαυραγορίτες, με τη διασκεδαστική εμφάνιση που συνήθως είχαν αυτοί οι ύποπτοι τύποι, η οποία ξεγελούσε τους Γερμανούς. Αρκετοί, για να σωθούν, κατέφυγαν, μέσω Εύβοιας, στην ασιατική ακτή του Αιγαίου, σε τουρκικό έδαφος. Από τον απότομο Χάρκα, το Γιαννίτσι, τους Τσακαίους, ένα χωριό 80 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Χαλκίδας, που έχει ένα μικρό όρμο πλαισιωμένο από μεγάλα βράχια, με πολύ δύσκολη πρόσβαση, τις Πετριές, τον Κάλαμο, τις θάλασσες της Οκτωνιάς και της Αχλαδερής, τη Χιλιαδού και το Τσίλαρο, διεκπεραιώνονταν στο τουρκικό λιμάνι του Τσεσμέ. Κάποιοι μάλιστα έφθασαν στο σημείο, ακόμα και να αγοράσουν το πλεούμενο που θα τους μετέφερε και να συμφωνήσουν με τον κυβερνήτη του, ότι για την υπηρεσία που θα τους προσέφερε, θα γινόταν δικό του, μόλις θα έφθαναν στον προορισμό τους και θα αποβιβάζονταν. Πολλές φορές τα ναύλα έφθαναν στο ύψος μιας μικρής περιουσίας, ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις εξαπάτησης, με τους υποψήφιους φυγάδες να περιμένουν μάταια το πλοίο της σωτηρίας και να είναι αναγκασμένοι να περιπλανώνται πολλές μέρες σε ερημικές ακτές, μέχρι να εμφανισθεί κάποιο άλλο πλοίο, σταλμένο από τη Θεία Πρόνοια, το «*Εβραϊκό Πρακτορείο*» ή το Ε.Α.Μ (**Λάμψα-Σιμπή: Η Διάσωση ... σ. 352**). Οι απεσταλμένοι του «*Εβραϊκού Πρακτορείου*», αρχικά ανέπτυξαν σχέσεις με την ελληνική Αντίσταση, μέσω των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών. Κατόπιν όμως συνεργάστηκαν απευθείας με τους αντάρτες και αυτό προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια των Άγγλων.

Οι συμφωνίες του «*Εβραϊκού Πρακτορείου*» με τους Άγγλους και το Ε.Α.Μ. ήσαν ιδιαίτερα περίπλοκες. Απαιτούνταν μεγάλα χρηματικά ποσά για τους ναυτικούς, την Αντίσταση και άλλους παράγοντες στην Ελλάδα και την Τουρκία, όπως και για τη διαμονή και τη διατροφή των προσφύγων, μέχρι να φθάσουν

στην Παλαιστίνη. Ένα μέρος της χρηματοδότησης καλύφθηκε από ευκατάστατους Έλληνες Εβραίους, ένα άλλο το ανέλαβε η Εβραϊκή Κοινότητα της Σμύρνης και κατά ένα μέρος συμμετείχε και το Αμερικανικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες Πολέμου. Το μεγαλύτερο βάρος είχε αναλάβει η «*Εβραϊκή Εγκατάσταση*», η οποία, κατ' απαίτηση της ελληνικής Αντίστασης, ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει σε χρυσό (**Λάμψα-Σιμπή: Η Διάσωση ... σ. 172**). Παρότι οι Σύμμαχοι απαγόρευαν τη μεταβίβαση χρημάτων στις κατεχόμενες χώρες, από φόβο μήπως πέσουν στα χέρια των Γερμανών, οι υπηρεσίες πληροφοριών τους, βοήθησαν πολλές φορές τους απεσταλμένους της «*Εβραϊκής Εγκατάστασης*», να εφοδιαστούν με χρυσό, που προοριζόταν για την κατεχόμενη Ευρώπη. Από το καλοκαίρι του 1943, άρχισε στενή συνεργασία για τη διάσωση Ελλήνων Εβραίων, η οποία αναπτύχθηκε τον επόμενο χρόνο, μεταξύ του «*Εβραϊκού Πρακτορείου*», της ελληνικής Κυβέρνησης του Καΐρου και της ελληνικής Αντίστασης. Μάλιστα το «*Εβραϊκό Πρακτορείο*» βοήθησε επανειλημμένα την ελληνική Αντίσταση και έστειλε φάρμακα, αρβύλες και άλλα είδη, επιδιώκοντας τη διατήρηση καλών σχέσεων, που θα εξασφάλιζαν, την οργανωμένη διάσωση όσων Εβραίων είχαν απομείνει στην Ελλάδα και τη φυγάδευσή τους στην Παλαιστίνη.

Μαζί με τους κυνηγημένους Εβραίους, ταξίδευαν προς την ελευθερία και Έλληνες πατριώτες, σαμποτέρ, Έλληνες και Άγγλοι στρατιωτικοί, πολιτικά πρόσωπα, νέοι που ήθελαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Συμμάχων και άτομα που διώκονταν από τους κατακτητές. Μέσω Τουρκίας, μετανάστευσαν στην Παλαιστίνη, τη διετία 1943-44, 969 Έλληνες Εβραίοι. Εξ αυτών, 842 μετανάστευσαν μέσω του «*Ιδρύματος Μετανάστευσης Β*», από τους οποίους 273 μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη με καΐκια (**Λάμψα - Σιμπή: Η Διάσωση ... σ. 128**). Αρκετοί υπηρέτησαν στις ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις ή στρατολογήθηκαν στην Παλαιστινιακή Λεγεώνα, που πολέμησε στο πλευρό των Συμμάχων (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 212-216**).

Η Τουρκία προέβαλε εμπόδια στη διάσωση των Εβραίων, λόγω των σχέσεών της με τη Γερμανία. Γι' αυτό και τα διάφορα καϊκία που τους μετέφεραν στο Τσεσμέ, έδεναν στην αμερικανική ή τη βρετανική Βάση. Ολόκληρη η χερσόνησος του Τσεσμέ είχε γίνει βρετανικό έδαφος, καθώς είχε εκμισθωθεί από την Τουρκία στη Μεγάλη Βρετανία αντί 1.000.000 χρυσών λιρών, για όλη τη διάρκεια του πολέμου και είχε κηρυχθεί απαγορευμένη στρατιωτική ζώνη.

Αντίθετα από τους Αμερικανούς, οι Βρετανοί δεν ήσαν ευχαριστημένοι από τη διαφυγή μεγάλου αριθμού Εβραίων από την Ελλάδα και τη διεκπεραίωσή τους στην Παλαιστίνη, διότι η κατάσταση αυτή προκαλούσε παράπονα από την πλευρά των αραβικών κρατών, τα οποία ασκούσαν πιέσεις για την εφαρμογή του Λευκού Χάρτη του 1939, με τον οποίο είχε συμφωνηθεί ο περιορισμός του εποικισμού της Παλαιστίνης από Εβραίους. Από τις αρχές Αυγούστου 1944, οι δυσκολίες με τους Τούρκους έπαψαν, διότι η τουρκική κυβέρνηση διέκοψε τις σχέσεις με τη Γερμανία. Έκτοτε συνεργάστηκε ανοιχτά με τους Συμμάχους και αντιμετωπίστηκαν ευνοϊκά οι Εβραίοι πρόσφυγες.

Οι Βρετανοί, η εξόριστη ελληνική Κυβέρνηση του Καΐρου, η ελληνική Αντίσταση και το «*Εβραϊκό Πρακτορείο*» στην Παλαιστίνη, λειτούργησαν, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ως συγκοινωνούντα δοχεία. Μαζί με τους Βρετανούς και τους Έλληνες στρατιωτικούς που φυγαδεύονταν, ήσαν και Εβραίοι, από μία εποχή και ύστερα με ένα είδος ποσόστωσης. Το φθινόπωρο του 1943, με την επικράτηση του Ε.Α.Μ. στην Εύβοια και τη συμφωνία που έκανε μαζί του η «*Επιτροπή Διάσωσης*» της Κωνσταντινούπολης, η επιχείρηση φυγάδευσης Βρετανών και Ελλήνων στρατιωτικών και Εβραίων, πήρε οργανωμένη μορφή. Πολλοί Εβραίοι, χωρίς ίσως να το γνωρίζουν, σώθηκαν χάρις στο βρετανικό δίκτυο διάσωσης, παρότι η Βρετανία ήταν ιδιαίτερα φειδωλή στη χορήγηση αδειών μετανάστευσης στην Παλαιστίνη. Αυτό οφείλεται στο ότι οι βρετανικές μυστικές υπηρεσίες στη Μέση

Ανατολή και τα Βαλκάνια, έδρασαν πολλές φορές ανεξάρτητα από το Φόρειν Όφισ και ήρθαν σε αντιπαράθεση με την πολιτική του (Λάμψα-Σιμπή: **Η Διάσωση ... σσ. 265 και 269**).

Στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του, **Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα (σ. 18)**, ο **Bowman** αναφέρεται στον εσωτερικό διχασμό που προέκυψε στους κόλπους λαών που αντιτάχθηκαν στους κατακτητές, δηλαδή στο διαχωρισμό σε Δεξιούς και Αριστερούς και υποστηρίζει ότι η Αριστερά αποδέχθηκε τους Εβραίους, ως μαχητάς, ενώ η Δεξιά αρνήθηκε να τους συνδράμει. Δεν διευκρινίζει όμως αν αυτό ισχύει και για την Ελλάδα. Πιο κάτω βέβαια (σ. 19), παραδέχεται ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις, από την Απελευθέρωση και εντεύθεν, δεν χαρακτηρίζονταν από αντιεβραϊκές προκαταλήψεις και ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν συμπεριφέρθηκε στους Εβραίους όπως η Καθολική, δηλαδή δεν άσκησε αντιουδαϊκή πολιτική. Αυτό είναι αληθές και επιβεβαιώνεται και από τη στάση της απέναντί τους, κατά τη διάρκεια του πολέμου, τους οποίους συνέδραμε με κάθε μέσο.

Ο **Bowman (Jews in War-time Greece, Jewish Social Studies, vol. 1 (1986), σ. 56)**, υπολογίζει τους Εβραίους που κατέφυγαν στα βουνά και πολέμησαν, στη συντριπτική πλειοψηφία τους με τον Ε.Λ.Α.Σ., στους 450–500 από τη Θεσσαλονίκη και γύρω στους 300 από την υπόλοιπη Ελλάδα. Όμως, στο βιβλίο του **Η Αντίσταση ... (σ. 26)**, επικαλούμενος τον Ιωσήφ Μάτσα, υπολογίζει τους Εβραίους μαχητάς της Αντίστασης σε 650, επί συνόλου περίπου 30.000 ανταρτών, χωρίς τους εφεδρικούς. Εν συνεχεία, προσμετρώντας τους Έλληνες Εβραίους, που δεν αναφέρονται ονομαστικά στην καταγραφή του Μάτσα, καθώς και αλλοδαπούς Εβραίους από την Αυστρία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία, την Πολωνία και την Παλαιστίνη, που συμμετείχαν στην Αντίσταση, καταλήγει ότι πρέπει να ήσαν περίπου 1.000, οι Εβραίοι που εντάχθηκαν σε ανταρτικές ομάδες. Δηλαδή ξεπέρασαν το 3%, που ήταν, όπως διαπιστώνει, σημαντικά υψηλότερο, από το πο-

σοστό των Εβραίων στο γενικό πληθυσμό. Ο **Yosef Ben** στο βιβλίο του **Έλληνες Εβραίοι στο Ολοκαύτωμα και την Αντίσταση 1941 - 1944 (εβραϊκά - Tel Aviv 1985), (σ. 125)**, υπολογίζει τουλάχιστον σε 800 με 1.000 όσους συμμετείχαν, από τους οποίους περίπου 300 σκοτώθηκαν σε μάχες. Οι περισσότεροι εντάχθηκαν στον Ε.Λ.Α.Σ., ενώ στον Ε.Δ.Ε.Σ. το πολύ να εντάχθηκαν 10 – 12, όλοι με χριστιανικά ψευδώνυμα (**Bowman: Η Αντίσταση ... σ. 41 και σημ. 31 σ. 49**). Μέσω της Ε.Π.Ο.Ν., το Ε.Α.Μ. οργάνωσε τη στήριξη των οικογενειών, όσων Εβραίων είχαν ενταχθεί στον Ε.Λ.Α.Σ. (**Bowman: Η Αντίσταση ... σ. 47 σημ. 7**).

Κατά τον **Ισαάκ Μωσέ (Καπετάν Κίτσος)**, ο στρατός της Αντίστασης αριθμούσε 60.000 – 80.000 τακτικούς και άλλους 200.000 σε εφεδρεία. Ο Ισαάκ Μωσέ πολέμησε στο αλβανικό μέτωπο, μετά τη συνθηκολόγηση εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ., συμμετείχε σε δολιοφθορές και σε πολλές μάχες και διετέλεσε πολιτικός σύμβουλος σε επίπεδο λόχου (**Bowman: Η Αντίσταση ... σσ. 32 – 33 και 62**).

Η λύση της ένταξης στον Ε.Λ.Α.Σ., για να αποφύγουν τις ναζιστικές διώξεις, αφορούσε μόνο τους μάχιμους και είχε ως συνέπεια τη διάσπαση των οικογενειών και την αδυναμία παροχής προστασίας στα άμαχα μέλη τους. Μπροστά σ' αυτό το δίλημμα, οι περισσότεροι επέλεξαν να μην αποχωριστούν τους δικούς τους και να μοιραστούν μαζί τους την τύχη τους. Εξ άλλου, πολλοί νεαροί Εβραίοι ήσαν απρόθυμοι να εγκαταλείψουν τους γονείς τους, για τους οποίους πίστευαν ότι θα πήγαιναν σε μία νέα και ξένη πατρίδα, στο βασίλειο της Κρακοβίας, όπως παραπλανητικά διέδιδαν οι Ναζί. Τέλος, ήταν δύσκολο, για νέους μεγαλωμένους σε πόλεις, να προσαρμοστούν στη δύσκολη ζωή του βουνού και αυτό λειτούργησε ανασταλτικά να ενταχθούν στην Αντίσταση.

Οι Εβραίοι που εντάχθηκαν στις διάφορες ανταρτικές ομάδες, στην πλειοψηφία τους χρησιμοποίησαν ψεύτικα ονόματα και πολλοί δεν παρουσίαζαν τον εαυτό τους ως Εβραίο, γεγονός που

δυσκολεύει την πλήρη αποτίμηση της συμβολής του εβραϊκού στοιχείου στην Αντίσταση.

Πολλά μέλη του Ε.Α.Μ. διέσωσαν με αυτοθυσία και ανιδιοτέλεια, φυγάδες Εβραίους. Σύντομα όμως η αλυσίδα της διάσωσης εξελίχθηκε σε επιχείρηση, με πολλούς κρίκους. Συνοδοί συγκέντρωναν και καθοδηγούσαν τους φυγάδες, οδηγοί φορτηγών τους περνούσαν από τα γερμανικά μπλόκα, καΐκια περίμεναν να τους διεκπεραιώσουν στην Τουρκία και όλα αυτά έναντι αδρού τιμήματος. Βέβαια η Αντίσταση είχε ανάγκες και όφειλαν να συμβάλουν όσοι μπορούσαν. Υπάρχουν όμως και μαρτυρίες για ελασίτες, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ακόμα και βία, προκειμένου να αποσπάσουν μεγάλα χρηματικά ποσά, από διωκόμενους Εβραίους, που ζήτησαν τη βοήθειά τους (**Steven Bowman: The Agony of Greek Jews, 1940-1945, Stanford University Press, Palo Alto 2009, σσ. 192-193, Πέτρου Στ. Μακρή-Στάϊκου: Ο Άγγλος Πρόξενος (Αθήνα 2011), σ. 396, Καρίνας Λάμψα-Ιακώβ Σιμπή: Η Ζωή απ' την Αρχή, η Μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948), (Αθήνα 2010) σ. 339, Στέλιου Περράκη: Λέλα Καραγιάννη (1898-1944), Χρονικά, τχ. 238 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2012), σσ. 11-12. Και Λάμψα-Σιμπή: Η Διάσωση ... σσ. 339 και 373).**

Από τους Εβραίους που εντάχθηκαν στον Ε.Λ.Α.Σ., εκτός λίγων μεμονωμένων περιπτώσεων, κανένας δεν ήταν συνειδητοποιημένος κομμουνιστής και η απόφασή τους να διαφύγουν στα βουνά, ήταν ζήτημα συγκυρίας, δηλαδή για να γλιτώσουν από τους Ναζί και εξαρτάτο από εκείνον που τους στρατολογούσε. Στις μεμονωμένες περιπτώσεις συνειδητοποιημένων κομμουνιστών, περιλαμβάνονται κάποιοι οργανωτάι ή αξιωματικοί χαμηλής βαθμίδας.

Μετά την Απελευθέρωση, πολλοί ελασίτες Εβραίοι, φοβούμενοι ότι θα διωχθούν ή ότι θα επιστρατεύονταν στις ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις, υπέβαλαν αίτηση να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, όπου πίστευαν ότι θα ήσαν ασφαλείς.

Στους θεωρούμενους πιο επικίνδυνους, έγιναν συστάσεις, λίγο μετά την άφιξή τους στην Παλαιστίνη, να τηρήσουν διακριτική στάση. Γι' αυτό και έγιναν γνωστές, αρκετά καθυστερημένα, οι πολεμικές εμπειρίες πολλών Εβραίων ανταρτών, που συμμετείχαν στην Αντίσταση.

Όπως προαναφέρθηκε, στον Ε.Δ.Ε.Σ. εντάχθηκαν πολλοί λίγοι Εβραίοι, όμως, με πρωτοβουλία του Αθηναίου γιατρού **Πάνου Μαχαίρα**, κατόπιν αιτήματος εκπροσώπων της Εβραϊκής Κοινότητας Αθηνών και μετά από εντολή του Νατ. Ζέρβα, σχηματίστηκε ομάδα, η οποία βοήθησε στην έκδοση πλαστών ταυτοτήτων με χριστιανικά ονόματα, ασχολήθηκε με τη στέγαση και απόκρυψη εβραϊκών οικογενειών, τη διάσωση εβραϊκών περιουσιών, την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και τη διαφυγή τους σε άλλη χώρα, διά θαλάσσης. Σύμφωνα με μαρτυρία του γιατρού **Μαχαίρα**, προστατεύθηκαν, σε μία εβδομάδα, 92 Εβραίοι κάθε ηλικίας. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι η διάσωση ήταν καλά οργανωμένη και αποτελεσματική. Το 1981, ο **Πάνος Μαχαίρας** τιμήθηκε, για τις υπηρεσίες που προσέφερε και ονομάστηκε «**ΔΙΚΑΙΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**» (Λάμψα-Σιμπή: **Η διάσωση ... σσ. 327-329. Και Γερ. Κ. Αποστολάτου: Η Εθνική Αντίσταση και οι Εβραίοι, «Πολιτικά Θέματα», τχ. 7.6.1996, ιδίου: Ο Ε.Δ.Ε.Σ. και η διάσωση Εβραίων της Κατοχής, «Πολιτικά Θέματα», τχ. 14.6.1996**).

Ένας Εβραίος των Πατρών, που αναγκάστηκε να φύγει στα βουνά, ήταν ο **Ερβέρτος Μαξ Βόλφσον**. Ήταν Εβραίος κατά το ήμισυ, γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Γερμανία και εκπαιδεύταν στη Σχολή αξιωματικών, όταν ετοιμαζόταν ο Χίτλερ να καταλάβει την εξουσία. Πρόβλεψε ή ενημερώθηκε, ότι θα απολύετο και θα διώκετο και έφυγε μέσω Ολλανδίας και Γαλλίας, για την Ελλάδα. Γνώριζε αρχαία ελληνικά, εντάχθηκε πολύ γρήγορα στην τοπική κοινωνία και έφερε στην Πάτρα όλη την οικογένειά του (γονείς, αδέρφια), προκειμένου να γλιτώσουν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Εργάστηκε στη χαρτοποιία Λαδό-

πουλου, την περίοδο της κατοχής ήταν διερμηνέας των Γερμανών και μετά τον πόλεμο ήταν εμπορικός αντιπρόσωπος. Ο φίλος του από τον «Ορειβατικό» **Γιάννης Τασσόπουλος**, που ήταν διερμηνέας στη Γερμανική Διοίκηση, τον ειδοποίησε ότι επίκειται η σύλλησή του από τη Γκεστάπο, λόγω της εβραϊκής καταγωγής του, για την οποία είχαν ενημερωθεί οι κατακτητάι και για να σωθεί, έφυγε από την πόλη και εντάχθηκε στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. Η αγάπη του για τα ελληνικά βουνά και την Ελλάδα και γενικά η ζωή του, που ήταν μία διαρκής περιπέτεια, έγιναν μυθιστόρημα, με κάποιες αποκλίσεις από την πραγματικότητα (**Ασημάκη Κων. Παπαδόπουλου: Βόλφγκανγκ Γκούντμαν. Μία απίστευτη περιπέτεια, Πάτρα 2010**). Ποτέ δεν ξέχασε την εβραϊκή καταγωγή του και ήταν συνδεδεμένος με τη μικρή, μετά τον πόλεμο, Εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών.

Από εκείνους που έμειναν στην πόλη, μερικοί συνελήφθησαν, ενώ κάποιοι, περίφοβοι, χρησιμοποιούσαν ελληνικά ονοματεπώνυμα και πλαστές ταυτότητες, για να αποφύγουν τη σύλληψη. Σημαντική ήταν η βοήθεια της Αστυνομίας και των μυστικών οργανώσεων, στην κατασκευή πλαστών ταυτοτήτων, με τη συνδρομή υπαλλήλων των ληξιαρχείων και Ελλήνων πρόθυμων να βεβαιώσουν, ότι αυτός που ζητούσε την έκδοση της ταυτότητας, ήταν γνωστός τους και δεν ήταν Εβραίος. Πλαστές ταυτότητες κατασκευάστηκαν και στην Πάτρα. Αρκετοί τέλος σώθηκαν χάρις στη βοήθεια Χριστιανών συμπολιτών τους, οι οποίοι αφήφησαν τους Γερμανούς κατακτητές και τους έκρυψαν στα σπίτια τους. Έτσι εξηγείται και η καταφυγή στην Πάτρα, Εβραίων από άλλες πόλεις.

Υπήρξαν και περιπτώσεις Εβραίων που έγιναν ορθόδοξοι ή καθολικοί, για να γλιτώσουν. Οι ορθόδοξοι υπολογίζονται στους πεντακόσιους και οι καθολικοί σε μερικές δεκάδες. Παρότι δεν αλλαξοπίστησαν από πεποίθηση και οι ιερείς το γνώριζαν, εκδόθηκαν πολλά πιστοποιητικά βάπτισης, ενώ καθολικές καλόγριες δέχτηκαν να κρύψουν κνηγήμενες οικογένειες, αφήφώντας

τον κίνδυνο. Ένας άλλος τρόπος προστασίας από τους νόμους της Νυρεμβέργης, ήταν η ένωση με τα δεσμά του γάμου, με σύζυγο αρείας φυλής, ο οποίος προστάτευε τον Εβραίο ή την Εβραία. Σε διάφορες εκκλησίες των Αθηνών και των περιχώρων έγιναν πολλοί μικτοί γάμοι (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σ. 209**), αλλά για την Πάτρα δεν υπάρχουν πληροφορίες ότι έγιναν βαπτίσεις ή μικτοί γάμοι.

Σύμφωνα με μαρτυρία της **Φωτεινής χήρας Χαραλ. Ζαριφόπουλου το γένος Ιωάννη Μπούτη**, στο πατρικό σπίτι της, στην Ανδρίτσεινα, οι γονείς της φιλοξένησαν – έκρυσαν, καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής, δύο Εβραίους από την Αθήνα, που κατέφυγαν εκεί για να γλυτώσουν. Ο πατέρας της **Ιωάννης (Γιαννάκος) Μπούτος** (1883-1961), ήταν δικηγόρος στην Ανδρίτσεινα, διετέλεσε βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, εντάχθηκε στο Ε.Α.Μ. και φυλακίστηκε από τους Ιταλούς στον Πύργο Ηλείας.

Κατά τον πίνακα που συνέταξε μετά την Απελευθέρωση το «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως», η Κοινότητα Πατρών αριθμούσε, προ του διωγμού, 265 μέλη και μετά το διωγμό 152, δηλαδή τα θύματά της έφθασαν τα 113 άτομα, ήτοι ποσοστό 43%. Οι αριθμοί αυτοί επιβεβαιώθηκαν και από το **Βίκτορα Βιτάλ**, ο οποίος προσέθεσε, ότι από τους 113 που συνελήφθησαν, μόνο 1 επέστρεψε, ενώ οι υπόλοιποι θανατώθηκαν στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως.

Ο **Μικ. Μόλχο** στο βιβλίο του **In Memoriam (σ. 231)**, σημειώνει ότι οι Εβραίοι των Πατρών, 240 τον αριθμό, κατέφυγαν, στην πλειοψηφία τους, στην ύπαιθρο, γύρω από την Πάτρα, από τον Οκτώβριο 1943 και ότι την ημέρα που έγιναν οι ομαδικές διώξεις, τη νύχτα της 24ης προς 25η Μαρτίου 1944, συνελήφθησαν μόνο 12 οικογένειες στην Πάτρα και 9 στο Αγρίνιο. Για τους Εβραίους του Αγρινίου γνωρίζουμε ότι ήσαν 21 άνδρες και 9 γυναίκες. Σε άλλο σημείο του βιβλίου του (**σ. 335**), αναφέρει ότι τα 6/7 των πατρινών Εβραίων, κατόρθωσαν εγκαίρως να εξαφανισθούν.

Εκτός από τις διώξεις, οι Ναζι προκάλεσαν καταστροφές

στο Σχολείο και το εβραϊκό νεκροταφείο, λεηλάτησαν καταστήματα και κατοικίες Εβραίων και τον Οκτώβριο 1943 έκλεισαν και σφράγισαν τη Συναγωγή.

Με την είσοδο των Γερμανών, τα Ιερά Σκεύη της Συναγωγής δόθηκαν προς φύλαξη στην οικογένεια **Χρήστου και Καλλιόπης Πανίτσα**. Η οικογένεια Πανίτσα κατοικούσε σε ιδιόκτητη οικία, στη διασταύρωση των οδών Γεροκωστοπούλου και Καραϊσκάκη, η οποία καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς και αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν και να μετεγκατασταθούν σε μισθωμένη οικία ιδιοκτησίας Πρωτόπαππα, στη διασταύρωση των οδών Γεωργ. Ολυμπίου και Σταμ. Κουμανιώτη 21. Η θυγατέρα της οικογένειας **Ελένη Πανίτσα**, μετέπειτα σύζυγος Κώστα Σοφή, ήταν συμμαθήτρια και φίλη, στην Ιταλική Σχολή Καλογραιών, επί της οδού Κορίνθου, εκεί που ήταν το παράρτημα του Πανεπιστημίου, με την Κούλα Μάτσα θυγατέρα του Εβραίου πατρινού εμπόρου Ηλία Μάτσα και η τελευταία της ζήτησε, εν όψει του ότι η οικογένειά της θα έφευγε από την Πάτρα, για να σωθούν από τους Ναζί, να φυλάξουν στο σπίτι τους, την οικοσκευή τους. Η οικογένεια **Πανίτσα** δέχτηκε πρόθυμα και μαζί με την οικοσκευή, τους έδωσαν προς φύλαξη και τα ιερά σκεύη της Συναγωγής, τα οποία τους επέστρεψαν όταν αποχώρησαν οι Γερμανοί. Η οικία Πρωτόπαππα είχε αρκετά διαμερίσματα και είχε επιταχθεί, κατά μεγάλο μέρος, για κατοικία Γερμανών αξιωματικών. Πολύ κοντά ήσαν τα γραφεία της Γερμανικής Ναυτικής Διοίκησης (Κουμανιώτη - Αθαν. Διάκου - Μπεν. Ρούφου). (**Κώστα Ν. Τριανταφύλλου: Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών, γ' εκδ. (Πάτραι 1995), τομ. α', στηλ. 574. Και μαρτυρία Μιχ. Μιχαλόπουλου**). Όπως μου είπε επί λέξει η Κούλα Μάτσα, όταν επέστρεψαν, τους παρέδωσαν την οικοσκευή τους «*ανέπαφη*».

Στις 19 Ιουνίου 1944, ο Γερμανός πρόξενος **Χάουπτ**, ενημέρωσε εγγράφως τον πρεσβευτή της χώρας του **Άλτενμπουργκ**, ότι σύμφωνα με αξιόπιστη πηγή, σε οικία επί της οδού Δωδώνης 14, στην Πάτρα, διέμενε Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη, ο οποί-

ος, για να παραπλανήσει τις γερμανικές Αρχές, έφερε ψευδώς το ελληνικό όνομα **Σπύρος Ρεκανάκης**. «*Επί τῆς ὑποθέσεως*», όπως αναφέρεται σε σημείωση επί του προξενικού εγγράφου, «*ἐπεστήθη ἡ προσοχή τοῦ ἀξιωματικοῦ τῶν SS Honscheid*» (**Πολυχρ. Ενεπεκίδης: Οι Διωγμοί ... σ. 126**). Κατά τον **Κούκουνα (Τα ένοχα ... σσ. 137 επ.)**, ο **Ρεκανάκης** ή **Ρεκανάτι** ήταν συνεργάτης της SD και βρισκόταν στην Πάτρα, απεσταλμένος της γερμανικής υπηρεσίας στην οποία ανήκε. Για τη δοσιλογική δράση του, καταδικάστηκε, στις 30 Ιουνίου 1947, από το Δικαστήριο Δοσιλόγων Αθηνών, σε ισόβια δεσμά.

Μεταξύ των θυμάτων ήταν και ο πορτογαλικής υπηκοότητας ιερολόγος της Συναγωγής των Πατρών **Αβραάμ Νασαχών**, ο οποίος κατοικούσε επί της οδού Τσαμαδού 15. Σε δήλωση που υπέγραψε, μετά τη σύλληψή του, ανέφερε ότι το κλειδί του σπιτιού του, το παρέδωσε στους αστυνομικούς που τον συνέλαβαν (**Πολυχρ. Ενεπεκίδης: Οι Διωγμοί ... σσ. 125-126**). Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει, ότι σε κάποιες περιπτώσεις, η Ελληνική Αστυνομία συνεργάστηκε με τους κατακτητές, χωρίς αυτό να είναι ο κανόνας.

Οι Γερμανοί, τη νύχτα της 24ης προς 25η Μαρτίου 1944, ανήμερα του εβραϊκού Πάσχα, συνέλαβαν 172 Εβραίους στην Πρέβεζα και 352 στην Άρτα, τους οποίους μετέφεραν αρχικά στο Αγρίνιο. Αφού τους χώρισαν σε άγαμους και οικογενειάρχες, την επομένη αναχώρησαν ξεχωριστά οι άγαμοι. Μαζί με τους έγγαμους έβαλαν και τις 9 εβραϊκές οικογένειες του Αγρινίου (30 άτομα) και όλους τους οδήγησαν στην Πάτρα, μέσω Κρουνερίου, με την «*Καλυδώνια*», που έκανε τη διαδρομή Πάτρα – Κρουνέρι και μετέφερε οχήματα και βαγόνια του τρένου, όπου τους συγκέντρωσαν σε μία αποθήκη. Ήταν τέτοιος ο φόβος τους, που παρότι η δραπετεύση ήταν πολύ εύκολη, κανένας δεν επιχείρησε. Ο Ερυθρός Σταυρός τους διένειμε τρόφιμα και σαπούνι, από τα παράθυρα της αποθήκης, κρυφά από τους Γερμανούς. Την Τρίτη 28 Μαρτίου 1944, αφού τους στρίμωξαν με τη βία σε φορτηγά τρένα, τους μετέφεραν στην Αθήνα και την επομένη, όταν

έφθασαν, τους έκλεισαν σ' έναν κινηματογράφο στο Ρουφ. Όσοι επέζησαν από τις κακουχίες, οδηγήθηκαν στις 2 Απριλίου 1944, με φορτηγά τρένα, όρθιοι, νηστικοί και εξουθενωμένοι στο Άουσβιτς της Πολωνίας, όπου οι περισσότεροι εξοντώθηκαν, όχι διότι είχαν διαπράξει κάποιο αδίκημα, αλλά επειδή ήσαν Εβραίοι. Οι Εβραίοι της Πρέβεζας είχαν τη θλιβερή μοίρα να αποτελέσουν μία από τις ομάδες **Sonderkommando**, που υπηρέτησαν στα κρεματόρια του Άουσβιτς. Όταν θεωρήθηκε ότι είχαν ζήσει αρκετά, τους θανάτωσαν με αέρια και κάρηκαν κι αυτοί με τη σειρά τους από το **Sonderkommando** που τους διαδέχθηκε (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σ. 231**).

Φθάνοντας στο Αίγιο, η αμαξοστοιχία με τους Εβραίους, δέχτηκε αιφνιδιαστική επίθεση από 14 ένοπλους ελασίτες. Η επιχείρηση είχε επιτυχία και απελευθερώθηκαν 29 άνδρες και γυναίκοί τους από το 5ο και το 6ο βαγόνι του τριφυλίου. Εν συνεχεία διαμοιράστηκαν σε προκαθορισμένα σπίτια και προωθήθηκαν στην ύπαιθρο, όπου διασώθηκαν και επέστρεψαν στα σπίτια τους, μετά την Απελευθέρωση (**Ραφ. Φρεζή: Ψηφίδες ... σ. 305**).

Στις 14 Ιουνίου 1944 μία αποστολή Εβραίων από την Κέρκυρα, η δεύτερη κατά σειρά, που αποτελείτο από άνδρες και όσες γυναίκες είχαν απομείνει, φορτώθηκε σε ζευγαρωτές φορτηγίδες, που τις έσερνε ένα μηχανοκίνητο πλοιάριο και μέσω Λευκάδας και Πατρών, έφθασε στον Πειραιά. Όταν οι αιχμάλωτοι στάματησαν στην Πάτρα, ανάμεσα στο πλήθος που ήταν στο μώλο και παρακολουθούσε το θέαμα, ήταν και ο πατρινός κουρέας **Γεώργιος Μητσιάλης**, συμμαθητής του κερκυραίου Εβραίου και κρατούμενου **Αρμάνδου Ααρών**. Παρότι οι Γερμανοί φρουροί προσπάθησαν να αποκλείσουν την επαφή του πλήθους με τους αιχμαλώτους, μέσα στη σύγχυση που επικρατούσε, ο **Ααρών** κατάφερε να διαφύγει και αφού το βράδυ κρύφτηκε στο σπίτι του **Μητσιάλη**, την επομένη έφυγε για τα βουνά και εντάχθηκε στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Μετά τον πόλεμο επανήλθε στην Κέρκυρα (**Ραφ. Φρεζή: Ψηφίδες ... σ. 246**).

Στη διάσωση του **Αρμάνδου Ααρών** αναφέρεται και ο **Bowman (Η Αντίσταση ... σσ. 44-45 και 50 σημ. 45)**, κατά τον οποίο, ο **Αρμάνδος**, ενώ στεκόταν στη γραμμή, περιμένοντας νεώτερη διαταγή, πήρε την άδεια από έναν Έλληνα φρουρό, να σταθεί στην άκρη, για να μιλήσει μ' έναν παλιό φίλο του. Όντας έξω από τη γραμμή και καθώς η φάλαγγα άρχισε να προχωρεί, τον πλησίασε ο **Γεώργιος Μητζάλης ή Μητσιάλης**, ένας νεαρός πατρινός κουρέας και προσφέρθηκε να τον βοηθήσει. Είναι άγνωστο αν γνώριζε από πριν για την τύχη που περίμενε τον **Αρμάνδο**, αλλά είναι πιθανό να προσφέρθηκε να τον βοηθήσει να δραπέτεύσει, επειδή θεωρούσε άδικη τη σύλληψή του. Ο **Μητσιάλης** τον πήγε στο χωριό Κώμη, της Κοινότητας Μιτόπολης, που απέχει 32 χιλιόμετρα από την Πάτρα, όπου ο **Αρμάνδος** προσχώρησε στον Ε.Λ.Α.Σ. και έμεινε εκεί τους τελευταίους τέσσερις μήνες της Κατοχής. Στα καθήκοντά του ήταν η προμήθεια τροφίμων, διάφορες υπηρεσίες γραφείου, κυρίως λογιστικά και η συμμετοχή σε ένοπλες επιχειρήσεις.

Μία τρίτη και τελευταία αποστολή Εβραίων αιχμαλώτων από την Κέρκυρα, έφυγε από το νησί στις 17 Ιουνίου 1944, ακολουθώντας το ίδιο δρομολόγιο. Οι κρατούμενοι διεκπεραιώθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Χαϊδαρίου, για να καταλήξουν στο Άουσβιτς. Στο ίδιο στρατόπεδο συγκεντρώθηκαν, μαζί με Εβραίους από την Πρέβεζα, την Άρτα και το Αγρίνιο και όσοι Εβραίοι των Πατρών είχαν συλληφθεί εν τω μεταξύ.

Ο Τύπος των Πατρών αγνόησε παντελώς το δράμα των Εβραίων και τις διώξεις που υπέστησαν και δεν υπάρχει στις εφημερίδες της κατοχής η παραμικρή αναφορά γι' αυτούς. Βέβαια υπήρχε αυστηρή λογοκρισία και ήταν αδιανόητη και αδύνατη κάθε αντίδραση. Εκείνο όμως που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί, είναι η δουλοφροσύνη με την οποία αντιμετώπισαν τους κατακτητές. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, έφτασαν στο σημείο να τους επευφημήσουν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «*Νεολόγου*» (φ. 4.11.1941), όπου, σε πρωτοσέλιδο κύριο άρθρο, με

τον τίτλο «*Μὲ εἰλικρινῆ θλίψιν*» - αφού χαρακτηρίζεται «*ἄξεστος χωρικός*» ο τραγικός **Εμμαν. Γιαννούλης**, ο οποίος φόνευσε τον Ιταλό στρατιώτη Μιχαηλάγγελο Ματζέϊ, που πήγε να τον κλέψει στο κτήμα του, όπως συνήθιζαν να κάνουν οι Ιταλοί, καταδικάστηκε σε θάνατο από ιταλικό στρατοδικείο και την επομένη (3.11.1941) εκτελέστηκε στο περίβολο του Κάστρου των Πατρών - εκφράζεται στον Ιταλό διοικητή Α. Νάλντι, η βαθύτατη θλίψη του πατραϊκού λαού, για το θάνατο του ιταλού στρατιώτη και τονίζεται ότι ο άμεσος κολασμός του υπαίτιου, είχε κατευναστική επίδραση στην κοινή γνώμη, η οποία, μόλις πληροφορήθηκε το συμβάν, εξεγέρθηκε. Ανάλογη ήταν και η στάση των άλλων τοπικών εφημερίδων. Ο «*Ταχυδρόμος*» έγραψε ότι δεν είχε «*συναίσθησιν οὔτε ἀνθρωπιστικὴν οὔτε τοιαύτην τῶν περιστάσεων*», ενώ ο «*Τηλέγραφος*» τον χαρακτήρισε, «*ἀνώμαλον κακοήθη πολίτην, ὅστις δικαίως ἐπέσυρε βαρὺν τὸν πέλεκυν τῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τῆς ἀνοήτου κεφαλῆς του*» (Γιώργου Δημ. Μόσχου: **Ἡ Πάτρα στην Κατοχή και στην Αντίσταση** (Πάτρα 2013), σσ. 282, 294 σημ. 4, 299 και 300. Και Βασ. Λάζαρη: **Ἡ Αχαΐα ...** σ. 123).

Ἡ τρέχουσα λογοκριμένη ειδησεογραφία της περιόδου περιλάμβανε ειδήσεις, για τις επιτυχίες των κατακτητῶν, που τις παρουσίαζαν, όπως τους εξυπηρετούσε, λόγους του Χίτλερ και άλλων υψηλόβαθμων Ναζί, άρθρα και ειδήσεις κατά των Συμμάχων, των κομμουνιστῶν και του Ε.Α.Μ.-Ε.Λ.Α.Σ. και ανακοινωθέντα των Αρχῶν κατοχῆς, με απαγορεύσεις και για διώξεις και εκτελέσεις αγωνιστῶν.

Ὅμως, ο ελληνικός λαός και οι περισσότεροι ἀπὸ τους ηγέτες του, είχαν διαφορετικές ἀπόψεις.

Ἡ ἐξόριστη κυβέρνηση του Καΐρου στάθηκε συμπαραστάτης στο δράμα των Εβραίων και στις 14 Οκτωβρίου 1943, ἀπήλυθε ἐκκλήση στον ελληνικό λαό, στην ελληνική ὥρα του Β.Β.Σ., να κάνουν ὅτι είναι δυνατόν, για να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους Εβραίους, οι οποίοι τόσο γενναία ἀγωνίστηκαν δίπλα τους, για την ελευθερία της πατρίδας. Και κατέληγε ἡ ἐκκλή-

ση, ότι ο ελληνικός λαός θα εκπληρώσει το χρέος του προς τους Εβραίους πατριώτες και θα αντιδράσει σε όλα τα αντιεβραϊκά μέτρα των Ναζί.

Προς την αυτή κατεύθυνση ήταν και η στάση των αντιστασιακών ομάδων στην κατεχόμενη Ελλάδα, οι οποίες καθοδηγούσαν τον πληθυσμό να προστατεύει τους Εβραίους στις πόλεις και τα χωριά και να τους παρουσιάζει ως Χριστιανούς.

Στις 29 Μαρτίου 1944 ο Έλληνας πρωθυπουργός **Εμμαν. Τσουδερός**, απήλυσε μήνυμα στον ελληνικό λαό, να λάβει ιδιαίτερα υπ' όψει του, τη σύσταση του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, ότι οι σύμμαχοι βαλκανικοί λαοί, πρέπει να βοηθήσουν στη διάσωση και διαφυγή, σε ουδέτερα ή φιλικά κράτη, των Εβραίων και των λοιπών θυμάτων της ναζιστικής τυραννίας, που σήμερα απειλούνται από έναν νέο και απάνθρωπο διωγμό. Το διάγγελμα-σύσταση για τους Εβραίους, το απήλυσε ο **Ρούσβελτ** στα τέλη Ιανουαρίου 1944 και για ανεξακρίβωτους λόγους, έφθασε στον αμερικανό πρέσβη στο Κάιρο, δύο μήνες αργότερα. Στην ελληνική Κυβέρνηση δόθηκε στις 29 Μαρτίου και ο **Τσουδερός** ενήργησε άμεσα. Στην Ελλάδα μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο στις 31 Μαρτίου 1944, στις 1.15 μ.μ., 7.30 μ.μ. και 10.30 μ.μ.

Επίσης, στις 27 Ιουλίου 1944, ο **Παν. Κανελλόπουλος**, ως υπουργός Οικονομικών και Ανασυγκροτήσεως της εξόριστης Κυβέρνησης Παπανδρέου, συναντήθηκε στο Κάιρο, με τον **Ελίου Επστάιν**, από τα κύρια στελέχη του «*Εβραϊκού Πρακτορείου*». Όπως αναφέρει στο «*Ημερολόγιό*» του, μίλησαν πολύ, του έκαμε καλή εντύπωση, τον χαρακτηρίζει καλά μορφωμένο και γεμάτον καλές διαθέσεις για τους Έλληνες και ελπίζει να πείσθηκε, ότι και οι διαθέσεις των Ελλήνων απέναντι στους Εβραίους, είναι καλές. Και καταλήγει, «*Έλληνες και Έβραιοι μπορούμε να συνεργασθούμε καλά στην ανατολική Μεσόγειο*» (**Παν. Κανελλόπουλου: Ημερολόγιο 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945 (Αθήνα 1977), σσ. 589-590**).

Τις παραμονές του πολέμου, ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδος και της Δωδεκανήσου (Ρόδος) έφθανε τα 80.000 άτομα, που ζούσαν διασκορπισμένα σε 29 πόλεις. Σύμφωνα με άλλη καταγραφή, στην Ελλάδα ζούσαν 72.791 Εβραίοι, που αποτελούσαν το 1,2% του γενικού πληθυσμού. Από αυτούς 56.500 ζούσαν στη Θεσσαλονίκη και μετά τον πόλεμο (1947), ο αριθμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης περιορίστηκε στις 2.000. Οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι σκότωσαν περίπου 65.000 Έλληνες Εβραίους, κατά μία άποψη 67.151 (**Χρονικά, τχ. 239 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1913), σ. 19**), ήτοι το 80% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδος και της Δωδεκανήσου (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 349-351**). Στο τέλος του πολέμου, ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας είχε μειωθεί σε λιγότερο από 10.000 άτομα.

Κατά τους **Καρίνα Λάμψα και Ιακώβ Σιμπή (Η Διάσωση ... σσ. 17, 230 και σημ. 39 σ. 412)**, στην ελληνική επικράτεια ζούσαν 77.377 Εβραίοι, πριν αρχίσει ο διωγμός και επέζησαν 10.226 (ποσοστό μείωσης περίπου 86%). Στην απογραφή του 1928 οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έφθαναν τους 55.250 και αντιστοιχούσαν στο 23,7% του πληθυσμού της πόλης και στο 75,9% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδος.

Από τις αρχές της δεκαετίας 1930, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν διώξεις, που υποκινούνταν από τη φασιστική και αντικομμουνιστικής ιδεολογίας οργάνωση «*Εθνική Ένωση Ελλάς*» (Ε.Ε.Ε.) και πολλοί αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη. Όμως, οι διώξεις και οι ταραχές αυτές δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την άποψη περί αντισημιτικού κινήματος, διότι σχετίζονταν με τις γεωπολιτικές ιδιαιτερότητες της περιοχής και βασίστηκαν στο ιδεολόγημα, ότι το εβραϊκό στοιχείο ήταν εμπόδιο στην εθνική ομογενοποίηση του χώρου. Γι' αυτό και δεν είχαν απήχηση στην υπόλοιπη χώρα, ούτε στην Αθήνα. Είναι αξιοσημείωτο, ότι το Μάιο 1933, 3.000 ένστολα μέλη της Ε.Ε.Ε., οι «*Χαλυβδόκρανοι*» ή «*Άλκιμοι*», όπως αποκαλούνταν, παρήλασαν στην Αθήνα, αλλά άφησαν αδιάφορους

τους κατοίκους της πρωτεύουσας, παρότι το επίσημο κράτος τους στήριξε. Η στάση αυτή του κράτους, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εκδήλωση εθνικής ανασφάλειας, με φυλετικές παραμέτρους, εν όψει του ότι, λίγους μήνες πριν, οι Ναζί είχαν οργανώσει στη Γερμανία, τις πρώτες αντισιμητικές εκδηλώσεις, που συνοδεύτηκαν από κακοποιήσεις Εβραίων. Δεν μπορεί όμως να ερμηνευθεί, ως σιωπηρή στήριξη του αντισιμητισμού, όπως έχει υποστηριχθεί.

Σύμφωνα με την κατάθεση του σφαγέα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης **Ντίτερ Βισλιτσένυ**, στη δίκη της Νυρεμβέργης, έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη, από το Μάρτιο 1944, 24 αποστολές με 2.300 άτομα καθεμία, συνολικά 55.200 άτομα, τα οποία, στη συντριπτική πλειονότητά τους, εξοντώθηκαν και η Κοινότητα αφανίστηκε σε ποσοστό 96%. Επίσης κατέθεσε, ότι εστάλησαν στο Άουσβιτς και εξοντώθηκαν, 60.000 Εβραίοι από την Ελλάδα. Όσον αφορά τον ακριβή αριθμό των Εβραίων που κατοικούσαν στην Ελλάδα, προ του πολέμου και τον αριθμό των Εβραίων που εξοντώθηκαν από τους Ναζί, δεν υπάρχει ομοφωνία. Όμως, οι όποιες αριθμητικές διαφοροποιήσεις, δεν έχουν σημασία και δεν μειώνουν το μέγεθος και τις συνέπειες των απωλειών, από τις ναζιστικές θυριωδίες.

Στην Αθήνα, το 1944 κατοικούσαν 3.500 Εβραίοι και άλλες 4.500 είχαν καταφύγει εκεί, από άλλες πόλεις της χώρας και πολλοί από τη Θεσσαλονίκη, για να γλιτώσουν από τους Ναζί. Στην αρχή συνελήφθησαν περίπου 800-1.000 και ο τελικός αριθμός των εκτοπισμένων έφθασε τους 1.690.

Στο **Αρχείο της Κοινότητας**, που σώζεται στο **Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος**, στην Αθήνα, υπάρχει ονομαστική κατάσταση των μελών της που συνελήφθησαν και θανατώθηκαν από τους Ναζί, συνολικά 78 άτομα. Πρόκειται για τους: **1) Εσθήρ Εμμανουήλ Ζακάρ, 2) Ιακώβ Εμμανουήλ Ζακάρ, 3) Ιεσουά Εμμανουήλ Ζακάρ, 4) Μεναχέμ Εμμανουήλ Ζακάρ, 5) Άννα Μεναχέμ Ζακάρ, 6) Αβραάμ Εμμανουήλ Ζακάρ, 7) Βικτωρία Αβραάμ Ζακάρ, 8) Εσθήρ Αβραάμ Ζακάρ, 9) βρέφος Αβραάμ Ζακάρ, 10)**

Ισαάκ Εμμανουήλ Ζακάρ, 11) Περλίνα Ισαάκ Ζακάρ, 12) Εμμανουήλ Ισαάκ Ζακάρ, 13) Αβραάμ Ισαάκ Ζακάρ, 14) Βαρούχ Ισαάκ Ζακάρ, 15) Εσθήρ Ισαάκ Ζακάρ, 16) Δανιήλ Εμμανουήλ Ζακάρ, 17) Σαρίνα Δανιήλ Ζακάρ, 18) Εμμανουήλ Δανιήλ Ζακάρ, 19) Ιωσήφ Δανιήλ Ζακάρ, 20) Ιακώβ Δαβίδ Ζαδικ, 21) Άννα Ιακώβ Ζαδικ, 22) Ιωχανάς Ραφαήλ Ιωχανάς, 23) Αβραάμ Χαΐμ Κοέν, 24) Σταμέτα Αβραάμ Κοέν, 25) Λουίζα Αβραάμ Κοέν, 26) Βετσάλελ Αβραάμ Κοέν, 27) Χαΐμ Αβραάμ Κοέν, 28) Ζωή Αβραάμ Κοέν, 29) Εσθήρ Αβραάμ Κοέν, 30) βρέφος Αβραάμ Κοέν, 31) Ηλίας Μωϋσή Μάτσας, 32) Αβραάμ Ραφαήλ Μωϋσής, 33) Τσιώνα Αβραάμ Μωϋσή, 34) Λουίζα Αβραάμ Μωϋσή, 35) βρέφος Αβραάμ Μωϋσή, 36) Τούλα Λέων Μωϋσή, 37) Λουίζα Λέων Μωϋσή, 38) Μαλκά Λέων Μωϋσή, 39) Σολομών Ραφαήλ Μωϋσής, 40) Σαμουήλ Ισραήλ Νασαχών, 41) Βικτωρία Σαμουήλ Νασαχών, 42) Ισραήλ Σαμουήλ Νασαχών, 43) Αβραάμ Σαμουήλ Νασαχών, 44) Αβραάμ Ισραήλ Νασαχών, 45) Ρεγγίνα Αβραάμ Νασαχών, 46) Αλτίνα Αβραάμ Νασαχών, 47) Ισραήλ Αβραάμ Νασαχών, 48) Εσθήρ Δανιήλ Τσέρετς, 49) Ανέτα Ιωσήφ Ρούσσου, 50) Σάββας Ιωσήφ Ρούσσος, 51) Ισαάκ Σαμπεθαΐ Ρούσσος, 52) Λουίζα Ισαάκ Ρούσσου, 53) Σάββας Ισαάκ Ρούσσος, 54) Ηλίας Ισαάκ Ρούσσος, 55) Ιωσήφ Ισαάκ Ρούσσος, 56) Ιεουδά Μωϋσή Ρεβή, 57) Ρόζα Ιεουδά Ρεβή, 58) Καλομοίρα Ιεουδά Ρεβή, 59) Χαΐδω Ιεουδά Ρεβή, 60) Σάββας Ιεουδά Ρεβής, 61) Σολομών Ιεουδά Ρεβής, 62) Ασήμω Ιεουδά Ρεβή, 63) Βικτωρία Ιεουδά Ρεβή, 64) Ιωχανάς Γεσουά Σαλώμ, 65) Αριστέα Ιωχανά Σαλώμ, 66) Αβραάμ Ουριέλ Σαμπάς, 67) Εσθήρ Αβραάμ Σαμπά, 68) Ουριέλ Αβραάμ Σαμπάς, 69) Ιακώβ Ουριέλ Σαμπάς, 70) Σαραφίνα Ιακώβ Σαμπά, 71) Ουριέλ Ιακώβ Σαμπάς, 72) βρέφος Ιακώβ Σαμπάς, 73) Ισαάκ Χαΐμ Τοβίλ, 74) Μαΐρη Ισαάκ Τοβίλ, 75) Χαΐμ Ισαάκ Τοβίλ, 76) Σαμουήλ Ισαάκ Τοβίλ, 77) Ραφαήλ Ισαάκ Τοβίλ και 78) Νίνα Ισαάκ Τοβίλ.

Υπήρξαν και κάποιες λίγες περιπτώσεις Εβραίων, που συνηλφθησαν από τους Ναζί, αλλά τελικά γλίτωσαν, όπως της

Ρεντζίνας θυγ. Σαμουέλ Πέρες, της οποίας η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Πάτρα το 1935 και συνελήφθησαν από τους Γερμανούς, στην επί της οδού Τριών Ναυάρχων 85 κατοικία τους (αριθ. πρωτ. 5207 Φ. 5/16 της 6ης Απριλίου 1961 έγγραφο της **Αστυνομικής Διεύθυνσης Πατρών – Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών**).

Άλλη περίπτωση είναι της Μαίρης συζύγου Αβραάμ Μπεναρδούτ το γένος Σαμουήλ Ισραήλ Νασαχών, της οποίας όλη η οικογένεια μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς –Μπιρκενάου, όπου εκτελέστηκε στους θαλάμους αερίων, ενώ η ίδια επέζησε και επέστρεψε στην Πάτρα, τον Ιούλιο 1945.

Πάντως, για τον ακριβή αριθμό των θυμάτων από την Πάτρα, οι απόψεις διίστανται. Σύμφωνα με πηγές που αναφέρουμε πιο πάνω, ήσαν περισσότεροι από αυτούς που είναι καταγεγραμμένοι στην ονομαστική κατάσταση του **Αρχείου της Κοινότητας**.

3.

Μετά την Απελευθέρωση

Συνήθως, η Ιστορία γράφεται από τους νικητές και όσα μαθαίνουμε γι' αυτούς που εξοντώθηκαν, είναι αυτά που θέλησαν να πουν οι νικηταί – διώκτες. Σ' αυτή την περίπτωση οι Γενοκτονίες και τα Ολοκαυτώματα παρουσιάζονται ως σωτήριες ιστορικές πράξεις και οι διώκτες διεκδικούν φόρο τιμής για τα εγκλήματά τους. Έτσι σβήστηκαν από την Παγκόσμια Ιστορία κάποια γεγονότα. Ευτυχώς για τους Εβραίους, ούτε οι Γερμανοί ήσαν οι νικηταί του Β' Παγκοσμίου πολέμου, ούτε εξοντώθηκαν όλοι όσοι οδηγήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα κι έτσι υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για ό,τι έγινε.

Η ύπαρξη των στρατοπέδων και οι διώξεις των Εβραίων, ήσαν γνωστά στους Συμμάχους, στις εξόριστες στο Λονδίνο Κυβερνήσεις και στην Καθολική Εκκλησία, από πολύ νωρίς, όπως επιβεβαιώνεται από πολλά γεγονότα, αλλά ο βομβαρδισμός των στρατοπέδων δεν εξυπηρετούσε τα σχέδιά τους και γι' αυτό αδι-αφόρησαν, χωρίς ίχνος ενοχής.

Ο **Στάλιν** επεδίωξε και κατάφερε τους Εβραίους της Ε.Σ.Σ.Δ., να αναλάβουν από τις τράπεζες τις καταθέσεις τους και ό,τι άλλο είχαν και όλα κατέληξαν στα ταμεία του Σοβιετικού κράτους.

Ο **Τσώρτσιλ** γνώριζε, από πληροφορίες των Μυστικών Υπηρεσιών, από τον Ιούνιο 1941, για τις σφαγές των Εβραίων

που έκανε η γερμανική Einsatzgruppen. Δεν έδειξε ενδιαφέρον, διότι το μόνο που τον απασχολούσε ήταν ο πόλεμος. Εξ άλλου, ο Υπουργός Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας **Άντονυ Ήντεν**, ήταν αντισημίτης και υπέρ των Αράβων και εμπόδιζε με κάθε τρόπο την είσοδο των Εβραίων στην Παλαιστίνη, όπως και τις προσπάθειες του **Jan Karski**, του Πολωνού αντιστασιακού ήρωα του γκέτο της Βαρσοβίας, να συναντήσει τον **Τσώρτσιλ**. Λογόκρινε δε τις δηλώσεις του **Karski**, για τα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Ο **Ντε Γκωλ**, παρότι έγραψε στο ραββίνο **Stephen Wise**, ότι μετά τον πόλεμο, οι Εβραίοι θα αποκτήσουν τα δικαιώματα που είχαν, αρνήθηκε να δεχτεί τον Εβραίο καθηγητή του Δικαίου και μετέπειτα Πρόεδρο του Γαλλικού Συμβουλίου Επικρατείας και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1965) και κύριο συντάκτη της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων **René Cassin** (1887-1976) (Νόμπελ Ειρήνης 1968), ο οποίος ήθελε να του παρουσιάσει ένα πρόγραμμα για τη σωτηρία των Εβραίων της Ευρώπης. Ο **Cassin** ήταν στενός συνεργάτης του **Ντε Γκώλ** και μετά την κατάρρευση της Γαλλίας (1940), ακολούθησε το Στρατηγό στο Λονδίνο, όπου υπηρέτησε ως μόνιμος γραμματέας του Συμβουλίου Άμυνας της Γαλλικής Αυτοκρατορίας και μέλος της Εθνικής Επιτροπής Δικαιοσύνης και Δημόσιας Διαφώτισης.

Τέλος ο **Ρούσβελτ**, είπε όχι στην πρόταση της Ρουμανίας, να δεχθούν οι Η.Π.Α. 70.000 Εβραίους πρόσφυγες, με ανάλογο οικονομικό αντάλλαγμα, όπως επίσης αρνήθηκε να δεχθεί 400 ραββίνους, που είχαν συγκεντρωθεί, για να μεταβούν στις Η.Π.Α. Για να καλύψει δε το σκάνδαλο από τις αρνήσεις του αυτές, δημιούργησε τον Ιανουάριο 1944, την Υπηρεσία «*War Refugee Board*». Επίσης το υπουργείο Πολέμου των Η.Π.Α., αρνήθηκε να βομβαρδίσει το στρατόπεδο του Άουσβιτς, παρότι κατείχε τα σχέδιά του. Η δικαιολογία που προβλήθηκε ήταν ότι οι σιδηροδρομικές γραμμές που έφερναν τους Εβραίους στο στρατόπεδο, θα επισκευάζο-

νταν σύντομα από τους Ναζί, οπότε η καταστροφή από τον βομβαρδισμό θα ήταν πρόσκαιρη (**François – Guillaume Lorrain: Οι «Σύμμαχοι» ... δεν ήξεραν τίποτα για το Ολοκαύτωμα! Χρονικά, τχ. 239 (Ιανουάριος – Μάρτιος 2013), σ. 37).**

Οι πληροφορίες για το διωγμό των Εβραίων και τις θανάτωσεις στα ναζιστικά στρατόπεδα, έφταναν στο Λονδίνο μέσω της πολωνικής Αντίστασης, των ραδιοφωνικών της εκπομπών και αγγελιαφόρων. Από τους κυριότερους αγγελιαφόρους ήταν ο 33χρονος καθολικός διπλωμάτης και ενεργό μέλος της πολωνικής Αντίστασης **Jan Karski**, ο οποίος το Νοέμβριο 1942, πήγε στο Λονδίνο, για να ενημερώσει για ό,τι συνέβαινε στα στρατόπεδα Μπέλτζετς και Τρεμπλίνκα και εν συνέχεια πήγε στις Η.Π.Α., όπου, με τη διαμεσολάβηση του πρέσβη της εξόριστης πολωνικής κυβέρνησης, συνάντησε τον πρόεδρο **Ρούσβελτ**. Στο Λονδίνο συναντήθηκε με το Βρετανό υπουργό Εξωτερικών **Άντονυ Ήντεν**, όχι όμως με τον πρωθυπουργό **Ουίστον Τσώρτσιλ**, όπως ήλπιζε.

Στις 25 Νοεμβρίου 1942, δημοσίευμα των «*New York Times*» έκανε λόγο για 2.000.000 νεκρούς Εβραίους στους θαλάμους αερίων και τα κρεματόρια.

Η παλαιότερη γνωστή αναφορά της πολωνικής Αντίστασης, για συστηματικές θανάτωσεις στο Άουσβιτς, φέρει ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1942 και έφτασε στην εξόριστη πολωνική κυβέρνηση στο Λονδίνο, στις 27 του ίδιου μήνα. Έκτοτε, ακολούθησαν πολλές άλλες, με συγκεκριμένα στοιχεία, για τον αριθμό των θυμάτων και για τις μεθόδους εξόντωσης που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί.

Το βρετανικό τμήμα του Παγκοσμίου Εβραϊκού Συμβουλίου, έδωσε συνέντευξη Τύπου στο Λονδίνο, στις 29 Ιουνίου 1942, κατά την οποία παρουσίασε νέα στοιχεία για μαζικές δολοφονίες, αλλά οι συμμαχικές κυβερνήσεις αδιαφόρησαν. Στις 21 Ιουλίου 1942 το «*Παγκόσμιο Εβραϊκό Συμβούλιο*», η «*Μπενέϊ Μπριτ*», η παλαιότερη εβραϊκή οργάνωση και η «*Εβραϊκή Εργατική Επι-*

τροπή», οργάνωσαν μεγάλη διαδήλωση στη Νέα Υόρκη. Παρότι όμως είχαν επαρκή ενημέρωση και ο **Ρούσβελτ** και ο **Τσώρτσιλ**, περιορίστηκαν μόνο σε μηνύματα προς τη Γερμανία, ότι μετά το τέλος του πολέμου, οι Ναζί θα καλούνταν να λογοδοτήσουν ενώπιον της Δικαιοσύνης, για τα εγκλήματά τους κατά των Εβραίων. Στην πρόσκληση του εξόριστου Πολωνού πρωθυπουργού **Wladislaw Sikorski**, προς τον πρόεδρο Ρούσβελτ, στα μέσα του 1942, να προβούν οι Η.Π.Α. σε αντίποινα, για την καταστροφή του χωρίου Λίντιτσε και να βομβαρδίσουν γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, η απάντηση ήταν ότι οι Σύμμαχοι δεν είχαν τον έλεγχο των ουρανών και ότι η γερμανική αντίδραση θα ήταν ακόμα πιο σκληρή, παρότι είχαν ήδη βομβαρδίσει γερμανικές πόλεις και ο **Γκαίμπελς** είχε απειλήσει με μαζική εξόντωση των Εβραίων, ως αντίποινα. Εξ ίσου μάταιες ήσαν και οι προσπάθειες να πειστεί το Βατικανό, να καταδικάσει δημόσια τη ναζιστική βαρβαρότητα.

Η ηγεσία της «*Εβραϊκής Εγκατάστασης*» στην Παλαιστίνη - όπως αποκαλείτο ο εβραϊκός πληθυσμός της Παλαιστίνης, από την περίοδο της πρώτης μετανάστευσης (1882) μέχρι την ίδρυση του Κράτους του Ισραήλ (1948) και τη λήξη της βρετανικής Εντολής, υπό την οποία τελούσε μέχρι το 1948 η Παλαιστίνη - επικεφαλής της οποίας ήταν ο **Νταβίντ Μπεν Γκουριόν**, δεν θέλησε αρχικά να πιστέψει τις πληροφορίες που έφταναν από την Ευρώπη, θεωρώντας αδιανόητη την οργάνωση σχεδίου μαζικής εξόντωσης των Εβραίων. Άρχισαν να συνειδητοποιούν το μέγεθος της καταστροφής, όταν, στις 14 Νοεμβρίου 1942, έφτασε από την Πολωνία στην Παλαιστίνη, ένα τρένο με 60 Εβραίους, τους οποίους οι Ναζί είχαν ανταλλάξει με Γερμανούς υπηκόους (**Λάμψα - Σιμπή, Η Διάσωση ... σσ. 111 επ.**).

Ενώ ήταν σε εξέλιξη η εφαρμογή της «*Τελικής Λύσης*», υπό την πίεση εβραϊκών οργανώσεων, οι Η.Π.Α. και η Βρετανία διοργάνωσαν τη Διάσκεψη των Βερμούδων (18-29 Απριλίου 1943), με αντικείμενο την τύχη των Εβραίων που δραπέτευσαν από τις κα-

τεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Κατ' ουσία οι Σύμμαχοι δεν ήσαν διατεθειμένοι να τους δεχτούν στις χώρες τους, ούτε να δώσουν λύση στο πρόβλημα, όσο συνεχιζόταν ο πόλεμος και γι' αυτό δεν επέτρεψαν σε εκπροσώπους εβραϊκών οργανώσεων να λάβουν μέρος. Η Διάσκεψη δεν είχε κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, πλην μιας γενικόλογης Διακήρυξης για επαναπατρισμό των προσφύγων, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών και για την ίδρυση ενός στρατοπέδου προσφύγων στη Βόρεια Αφρική, που η οργάνωσή του ολοκληρώθηκε αφού πέρασε πάνω από ένας χρόνος. Οι δε προτάσεις του «Εβραϊκού Πρακτορείου», για διαπραγμάτευση με τον Χίτλερ, αποστολή δεμάτων στους Εβραίους των κατεχομένων χωρών και άρση του βρετανικού περιορισμού, για μετανάστευση στην Παλαιστίνη, αγνοήθηκαν πλήρως. Συμπτωματικά, η έναρξη των εργασιών της Διάσκεψης των Βερμούδων συνέπεσε με την εξέγερση στο γκέτο της Βαρσοβίας, η οποία κατεστάλη στις 16 Μαΐου 1943, όταν οι Γερμανοί ανέκτησαν τον έλεγχο και κατέστρεψαν το γκέτο, εξοντώνοντας όσους Εβραίους είχαν απομείνει εκεί.

Οι επιζήσαντες Εβραίοι ηγέτες της Μπρατισλάβας, οι οποίοι είχαν πλήρη επίγνωση της τύχης που τους επιφυλάσσετο, έστειλαν, τον Μάιο 1944, δύο τηλεγραφήματα, τα οποία, διά του Παγκοσμίου Οργανισμού Ορθοδόξων Εβραίων, που είχε την έδρα του στη Νέα Υόρκη, έφθασαν στο «*War Refugee Board*» στην Ουάσιγκτον, έναν οργανισμό που, κατά το καταστατικό του, είχε σκοπό, να συνδράμει τους Εβραίους. Με τα τηλεγραφήματα αυτά ζητούσαν να παρεμποδίσει η «*Royal Air Force*» τις μεταφορές εκτοπισμένων, να βομβαρδίσει τις σιδηροδρομικές γραμμές που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά των Εβραίων, ώστε να διασωθούν όσοι Εβραίοι δεν είχαν εκτοπισθεί και να υπάρξει ένα απτό δείγμα της αγανάκτησης που προξενούσε η ύπαρξη των βιομηχανιών του θανάτου. Όμως οι αρμόδιοι πρόβαλαν διάφορες δικαιολογίες, για να μη γίνουν οι βομβαρδισμοί και οι Αμερικανοί υπεύθυνοι της διεξαγωγής του πολέμου, ήσαν αμετάκλητα εχθρι-

κοί, στην ιδέα να αποσπάσουν δυνάμεις για βομβαρδισμούς στόχων που συνδέονταν με τη σωτηρία των Εβραίων. Εξάλλου, η κυβέρνηση **Ρούσβελτ** ανησυχούσε μήπως κατηγορηθεί ότι «*κάνει τον πόλεμο για τους Εβραίους*». Ακολούθησαν αιτήματα για βομβαρδισμούς προς την κυβέρνηση του Λονδίνου, η οποία ανέθεσε στη «*Royal Air Force*» να εξετάσει τις δυνατότητες που υπήρχαν. Η απάντηση της «*Royal Air Force*» δεν ήταν τελείως αρνητική, αλλά τόνιζε τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν σε περίπτωση βομβαρδισμού, κατά τη διάρκεια της ημέρας, διότι ο νυχτερινός θεωρήθηκε τεχνικά αδύνατος και κατέληγαν ότι ο βομβαρδισμός είναι της αρμοδιότητας των Αμερικανών. Οι τελευταίοι είχαν φωτογραφήσει επανειλημμένα το Άουσβιτς και το Μπιρκενάου το 1944, με φωτογραφικά αεροσκάφη, αλλά οι αναλυταί των αεροφωτογραφιών δεν είχαν πληροφορίες για τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και δεν ήταν δυνατόν, με τα τεχνικά μέσα της εποχής, να αναγνωρίσουν τις εγκαταστάσεις τους. Έβλεπαν και μπορούσαν να δουν στις αεροφωτογραφίες, μόνο ότι έψαχναν να βρουν. Ένα ζήτημα που συζητείται ακόμα, για το οποίο έχουν διατυπωθεί αντιφατικές απόψεις, είναι κατά πόσο ήταν τεχνικά εφικτός ο βομβαρδισμός του Άουσβιτς. Εκείνο πάντως που έχει σημασία είναι ότι δεν έγινε προσπάθεια να πληγούν οι μηχανισμοί του θανάτου και ότι η σωτηρία των Εβραίων από το ναζισμό, δεν ήταν από τους στόχους του πολέμου (**Annette Wiewiorka: ΑΟΥΣΒΙΤΣ 60 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ, μετάφραση Σάμης Ταμπώχ (Αθήνα 2006), σσ. 182-214**).

Κατά τον **Μικ. Μόλχο (ο.π. σσ. 315-319)**, πολλοί άνθρωποι, ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί και μη, ακόμα και σε χώρες που πολέμησαν κατά των Γερμανών, επιδοκίμαζαν την επιχείρηση φυλετικών εκκαθαρίσεων των Ναζί και η στάση αυτή, επηρέασε την όποια απόφαση, για βομβαρδισμό των ναζιστικών στρατοπέδων.

Από τον Ιούνιο του 1942, ανώτατοι Γερμανοί αξιωματούχοι (**Βισλιτσένυ**), είχαν επαφές με εβραϊκές προσωπικότητες, για την εξαγορά των Εβραίων της Σλοβακίας και της Ουγγαρίας. Ανά-

λογες επαφές έγιναν και με τους Εβραίους της Μπρατισλάβα, κατ'έντολή πάντοτε του αρμόδιου για την εξόντωση των Εβραίων **Άντολφ Αΐχμαν** και με τη σύμφωνη γνώμη του **Χάϊνριχ Χίμμελερ**. Στις διαπραγματεύσεις που έγιναν, ως αντάλλαγμα για τη διάσωση Εβραίων, οι Ναζί απαιτούσαν να τους καταβληθούν σημαντικά χρηματικά ποσά, τα οποία όμως δεν συγκεντρώθηκαν (**Λάμψα – Σιμπή, Η Διάσωση ... σσ. 135-145**).

Εξ άλλου, τον Αύγουστο 1942 ο **Δρ. Ράϊνερ**, εκπρόσωπος της Ελβετίας στο Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο, εξέθεσε με κάθε λεπτομέρεια, στον **Στέφαν Βίτσε**, σε τηλεγράφημα που έστειλε από τη Βέρνη στη Νέα Υόρκη, μέσω του αμερικανού πρέσβη στην ελβετική πρωτεύουσα, τα καταχθόνια σχέδια των Ναζί, για την εξόντωση των Εβραίων.

Τέλος, τα Ηνωμένα Έθνη, στις 17 Δεκεμβρίου 1942, έδωσαν στη δημοσιότητα μία δήλωση, με την οποία κατήγγελεν στον κόσμο, «*τήν κτηνώδη, ψυχρή και εξοντωτική πολιτική τῶν Ναζί, τὶς μαζικὲς ἐκτοπίσεις*» και ανήγγελεν «*τήν ἐπίσημη ἀπόφασή των νὰ λάβουν τὰ ἐπιβαλλόμενα μέτρα γιὰ νὰ θέσουν τέρμα σ' αὐτήν καὶ νὰ τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους*». Ἄρα, καταλήγει ο **Μικ. Μόλχο**, ήταν γνωστό τι γινόταν στα ναζιστικά στρατόπεδα.

Παρά ταύτα δεν έγινε καμμία κίνηση για να σταματήσει το κακό, από φόβο, όπως υποστηρίζει, μήπως αυξηθεί η πολεμική ισχύς των Ναζί και διότι η ενδεχόμενη σωτηρία όλων αυτών των μαζών, που ήσαν καταδικασμένοι σε θάνατο, δημιουργούσε ένα σοβαρό πρόβλημα «*Ποὺ θὰ μπορέσουν ἄραγε νὰ τοὺς βάλουν;*».

Τους τελευταίους μήνες του 1943, το Στাইτ Ντηπάρτμεντ ήταν πλήρως ενήμερο για τη ναζιστική «*βιομηχανία τῶν κρεματορίων*», αλλά καθυστέρησαν σκόπιμα να ενημερώσουν τον **Ρούσβελτ** και προέβαλαν ως δικαιολογία, ότι ο βομβαρδισμός των στρατοπέδων ήταν πολύ δύσκολη έως αδύνατη επιχείρηση. Όμως, η συμμαχική αεροπορία προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στο τεράστιο βιομηχανικό δίκτυο της Γερμανίας, που σημαίνει ότι ήταν προσχηματική η δικαιολογία που πρόβαλαν, για να

μην βομβαρδίσουν τα ναζιστικά στρατόπεδα του θανάτου.

«Τὸ κάθε τι τίθεται (ἐτέθη) σὲ κίνηση, ὥστε ὁ λύχνος νὰ τεθῆ ὑπὸ τὸ μύδιον», ἔγραψε χαρακτηριστικά ο **Μόλχο**, δηλαδή εφευρέθηκαν προσχήματα, για να μην παρέμβουν, διότι οι ανάγκες του ολοκληρωτικού πολέμου, είχαν καταργήσει κάθε ευαισθησία.

Η αλήθεια είναι ότι οι Σύμμαχοι αρνήθηκαν να συνεργαστούν με το «*Εβραϊκό Πρακτορείο*», για τη διάσωση Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης, διότι είχαν εστιάσει τις πολεμικές τους προσπάθειες να νικήσουν τους Γερμανούς και δεν μπορούσαν να διαθέσουν δυνάμεις και πόρους, για άλλους σκοπούς. Επεδίωκαν την άνευ όρων παράδοση της Γερμανίας και ήταν αδιανόητη κάθε κρυφή ή φανερή διαπραγμάτευση με τον εχθρό. Επίσης, αρνούνταν να αναγνωρίσουν την ιδιαιτερότητα της μοίρας των Εβραίων και δεν ήθελαν να παραβιάσουν την απαγόρευση μεταβίβασης χρημάτων σε κατεχόμενες περιοχές, γεγονός που εμπόδιζε την υλοποίηση της διαδικασίας διάσωσης, η οποία σχετιζόταν με οικονομικά ανταλλάγματα.

Αλλά και μετά την Απελευθέρωση, η είσοδος των συμμαχικών και των σοβιετικών στρατευμάτων στα ναζιστικά στρατόπεδα και η διάσωση όσων βρέθηκαν ζωντανοί, δεν ήταν ένα ανδραγάθημα, μία ηρωϊκή πράξη, για τους νικητές και η προβολή της, δεν εξυπηρετούσε τα κυριαρχικά σχέδιά τους. Γι' αυτό και στην αρχή δεν προβλήθηκε ανάλογα, ούτε από τους Συμμάχους, ούτε από τους Σοβιετικούς, παρότι το φωτογραφικό και κινηματογραφικό υλικό που συγκεντρώθηκε, ήταν επαρκές και πειστικό. Μάλιστα για τους τελευταίους, τα «*στρατόπεδα συγκέντρωσης*» ήταν μία ενοχλητική πραγματικότητα, διότι στα δικά τους στρατόπεδα (γκούλαγκ), φυλακίζονταν οι αληθινοί ή οι υποτιθέμενοι αντίπαλοι του καθεστώτος, μαζί με τους κακοποιούς του κοινού ποινικού δικαίου και η ανακίνηση οποιασδήποτε δημόσιας συζήτησης, περί ναζιστικών στρατοπέδων, θα προκαλούσε αρνητικούς συνειρμούς για το καθεστώς του **Στάλιν**.

Στη μεταπολεμική Γερμανία, που απεγνωσμένα, αλλά μά-

ταια, προσπαθεί να μειώσει το βάρος του ναζιστικού παρελθόντος της, το οποίο πολύ εύστοχα χαρακτήρισε ο **Αϊνστάϊν**, «*ψυχική ασθένεια τῶν μαζῶν*», η ανελέητη σκληρότητα την οποία επέδειξαν οι Ναζί κατά των Εβραίων και των άλλων θυμάτων τους, ονομάστηκε «*έλλειψη καλοσύνης*». Όμως, το μοναδικό κακό όλων όσοι ανέλαβαν να υλοποιήσουν την «*Τελική Λύση*», δεν ήταν ότι δεν ενήργησαν με χριστιανικό οίκτο, αλλά ότι επρόκειτο για άτομα, που η «*ανελέητη σκληρότητα*», ήταν βασικό στοιχείο του ψυχισμού τους, προτέρημα κατά τη ναζιστική ιδεολογία και γι' αυτό επελέγησαν.

Αυτό βέβαια δεν αφορά όλους τους Γερμανούς, παρότι στις εβραϊκές διώξεις και γενικά στις διώξεις των θυμάτων των Ναζί, συμμετείχαν ενεργά και απλοί Γερμανοί πολίτες, που είχαν επηρεαστεί από την αδιάκοπη και επίμονη αντιεβραϊκή προπαγάνδα και τα ψυχοπαθητικά ιδεολογήματα του ναζισμού, τα οποία είχαν διαπεράσει όλη την κοινωνία. Επρόκειτο για συνηθισμένους ανθρώπους, που οι στόχοι των πράξεών τους διαμορφώθηκαν από ένα καθεστώς, μία ιδεολογία και έναν πολιτικό πολιτισμό, που κάθε άλλο παρά κοινότοπα ήσαν.

Κατά τον Αυστριακό δραματουργό και ποιητή **Franz Grillparzer** (1791-1872), ο γερμανικός πολιτισμός, ξεκίνησε από τον Ουμανισμό, πέρασε στον Εθνικισμό και κατέληξε στη Θηριωδία, η οποία, σύμφωνα με το φιλόσοφο του Δικαίου **G. Radbruch**, μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο, βρήκε «*τρομερή πραγμάτωση*». Η «*πραγμάτωση*» αυτή, έλαβε τερατώδεις διαστάσεις κατά το β' παγκόσμιο πόλεμο, με τις ναζιστικές θηριωδίες και το γεγονός αυτό, θέτει επί τάπητος, το θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα, της ευθύνης του γερμανικού λαού, για το **Χίτλερ** και τον πόλεμο. Το πρόβλημα αυτό, το προσήγγισε με νηφαλιότητα ο Γερμανός φιλόσοφος **Karl Jaspers** (1883-1969), στο έργο του «*Τὸ πρόβλημα τῆς Γερμανικῆς Εὐθύνης*» (*Die Schuldfrage*, 1946). Κατά τον **Jaspers**, ο Άνθρωπος και ο Πολίτης, έχουν χρέος να συναισθάνονται την Ευθύνη τους, για τις πράξεις τους, ως βασικών

συντελεστικών παραγόντων βλάστησης και ακμής του Πολιτισμού και αποδίδει την αιτία της μαζικής υποταγής της αξιοπρέπειας των Γερμανών, στο ότι δεν κυριάρχησε η παράδοση του Ευπατρίδη, ούτε το υπηρετικό του συνόλου *nobile officium*, αλλά η παράδοση του απολιτικού Μικροαστού, που ενδιαφέρεται μόνο για το σπιτάκι του και αισθάνεται απελευθερωμένος διά της Διαταγής, αφού έτσι μεταθέτει την Ευθύνη του, προ των πραγμάτων, σε Ευθύνη των προϊσταμένων του. Για τις συνέπειες των πράξεων ενός κράτους, υποστηρίζει ότι ευθύνονται όλοι οι πολίτες του, αλλά θεωρεί παράλογο να ενοχοποιείται για εγκλήματα ένας λαός, ως σύνολο ή να κατηγορείται ηθικά ένας λαός, ως σύνολο. Υποστηρίζει ότι οι κρατικές πράξεις είναι ταυτόχρονα και προσωπικές πράξεις, ότι οι άνθρωποι ευθύνονται γι' αυτές, ως άτομα και ότι μπροστά στα εγκλήματα που διαπράχθηκαν, εν ονόματι του γερμανικού κράτους, κάθε Γερμανός γίνεται συνυπεύθυνος, ακόμα κι αν δήλωσε «απολιτικός», διότι κι αυτός ασφάλισε την ύπαρξή του, με την κρατική εξουσία. Κάθε λαός, κατά τον **Jaspers**, ευθύνεται για εκείνον στον οποίο αποφασίζει να υπακούσει και είναι υπεύθυνος, διότι τον άφησε να φθάσει στην κορυφή. Βέβαια, ο γερμανικός αντισημιτισμός δεν ήταν λαϊκή πράξη, ούτε στον εξανδραποδισμό των Εβραίων συμμετείχε όλος ο πληθυσμός. Είναι αλήθεια ότι η λαϊκή μάζα σιώπησε και αποσύρθηκε και γι' αυτό δεν υπήρξαν αυθόρμητες λαϊκές εκδηλώσεις εναντίον των Εβραίων. Όμως και η σιωπή και η απόσυρση, ως στάση ζωής, δεν είναι ικανές, κατά τον **Jaspers**, να αναιρέσουν την ατομική ευθύνη, που προκύπτει, ως αυτόθροος συνέπεια των κρατικών πράξεων (**Karl Jaspers: Το πρόβλημα της γερμανικής ευθύνης**, επιμ. Δ. Α. Κυριαζή-Γουβέλη, Αθήνα 1959).

Ο Αμερικανoeβραίος ιστορικός **Daniel Jonah Goldhagen**, στο βιβλίο του **Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust** (Harvard University Press, 1996), υποστηρίζει, ότι το σχέδιο της «Τελικής Λύσης», πραγματοποιήθηκε, διότι υλοποιούσε τους κρυφούς πόθους της πλειονότητας

του γερμανικού λαού, στον οποίο ενυπάρχει ένας προαιώνιος και έντονα ριζωμένος «εξολοθρευτικός» (eliminationist) αντισημιτισμός. Το βιβλίο του **Goldhagen** έχει κεντρικό ζήτημα ποιοί διέπραξαν τη Γενοκτονία των Εβραίων και η έκδοσή του προκάλεσε παγκόσμιο θόρυβο, με αντιφατικές κρίσεις, από επαινετικές, που το χαρακτήρισαν «εκδοτικό φαινόμενο», μέχρι απαξιωτικές, που το χαρακτήρισαν «πλύση εγκεφάλου», «ανιστορικό» κ.λπ. Παραμένει όμως η απορία, για τη στάση του γερμανικού λαού, αν αναλογισθεί κανείς, ότι τα κόμματα με αντισημιτική ιδεολογία, εκπροσωπούσαν λιγότερο από 10%, στο γερμανικό Κοινοβούλιο, ότι οι Εβραίοι ήταν αποδεκτοί στη μεσαιά τάξη, ότι το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα SPD, αποτελούσε ανάχωμα στον αντισημιτισμό και ότι μέχρι το 1930, τα κόμματα που ήταν αντίθετα στην αντισημιτική ιδεολογία, είχαν την πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο.

Το Ολοκαύτωμα ήταν το πιο τραγικό γεγονός της πρόσφατης Ιστορίας του Εβραϊκού Έθνους και η σιωπή που το επικάλυψε, δεν είναι ιστορικά ανεξήγητη, σε μία εποχή γεμάτη Γενοκτονίες και μαζικά εγκλήματα. Πρώτοι επέστρεψαν στις εστίες τους, μετά τη λήξη της γερμανικής κατοχής, οι Εβραίοι που είχαν συμμετάσχει στην Αντίσταση, οι οποίοι ήταν οι πιο λίγοι και όσοι είχαν καταφέρει να κρυφτούν και να αποφύγουν την εκτόπιση και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Από τις πρώτες ενέργειες που έκαναν ήταν να αναζητήσουν τους συγγενείς τους και τους ομόθρησκους φίλους τους, χωρίς να υποπεύονται τι ακριβώς είχε συμβεί. Κατόπιν επέστρεψαν, ψυχικά εξαθλιωμένοι, οι ελάχιστοι που επέζησαν από τα ναζιστικά εργοστάσια θανάτου, οι οποίοι, στις διηγήσεις τους, μετέφεραν τη φρίκη και τον αποτροπιασμό που έζησαν. Στην αρχή μιλούσαν δειλά για την κόλαση από την οποία γλίτωσαν και ήταν λίγοι εκείνοι που τους πίστεψαν. Οι περισσότεροι που τους άκουγαν, θεωρούσαν ότι είχαν χάσει τα λογικά τους. Φάνταζαν απίστευτα και ανήκουστα όσα διηγούνταν και οι λέξεις ήταν φτωχές, για να αποδώσουν την άρνηση και την εκμηδένιση της ανθρώπινης υπόστασης, που έφθασε μέχρι

τη στέρηση, ακόμα και του ονόματος και την αντικατάστασή του μ' έναν αριθμό. Εξ άλλου, η διάσωσή τους προκαλούσε ερωτηματικά για τυχόν συνεργασία και αντιμετωπιζόταν με καχυποψία. Όλοι αυτοί έπρεπε να συνυπάρξουν στο κλειστό κοινοτικό περιβάλλον τους και η αναγκαιότητα αυτή τους δυσκόλευε να διαχειριστούν τις αναμνήσεις τους, ιδίως όσοι δεν βίωσαν τη φρίκη των στρατοπέδων. Η κατάσταση που προέκυψε προκάλεσε ρήγματα στους κόλπους των Κοινοτήτων, οι οποίες είχαν συρρικνωθεί και είχαν απωλέσει την ευρρωστία τους, με άμεση συνέπεια, πολλές από αυτές, να διαγράψουν έκτοτε, μία φθίνουσα πορεία, όπως συνέβη και με την Κοινότητα των Πατρών.

Η Γενοκτονία των Εβραίων διέκοψε τη γενεαλογική τους συνέχεια, ως ατόμων και ως συλλογικότητας και προκάλεσε έντονα αισθήματα εσωστρέφειας και ανασφάλειας, που πέρασαν και στην επόμενη γενιά, με τη μορφή μιας *«άτυπης σιωπής»*. Οι γονείς δεν μιλούσαν και τα εβραϊόπουλα μεγάλωναν σ' ένα υπεπροστατευτικό περιβάλλον, χωρίς να ρωτάνε.

Προτίμησαν τη σιωπή, εξαιτίας της φρίκης, αλλά και της ντροπής που ένοιωθαν, γι' αυτό που τους συνέβη και προσπαθούσαν μάταια, να καταχωνιάσουν στη μνήμη τους, τις απάνθρωπες αναμνήσεις τους. Οι πιο πολλοί σιωπούσαν από ενοχή, παρότι επέζησαν τυχαία. Η απόφαση να μιλήσουν, όσοιμίλησαν, ήταν μία γενναία λυτρωτική πράξη, διότι άντεξαν να σταθούν απέναντι στους δαίμονες που βασάνισαν τη ζωή τους και εξακολουθούσαν να βασανίζουν τη μνήμη τους. Ο διάλογος αυτός, με τα απάνθρωπα βιώματα του παρελθόντος, που ήταν μία επώδυνη περιγραφή της διαδικασίας του θανάτου, ως πράξη κάθαρσης, συνέδεε τον αφηγητή, πιο δυνατά με τη ζωή και αυτή ήταν η μόνη αισιόδοξη πλευρά του μαρτυρίου τους.

Πολλοί από αυτούς που διασώθηκαν, εκδήλωσαν αντιθηρσκευτικές τάσεις, θεωρώντας υπεύθυνο για τη μεγάλη καταστροφή που τους βρήκε, το Θεό. Αυτό είχε ως συνέπεια να μη μεταφερθεί η θρησκευτικότητα στους απογόνους τους και να

δημιουργηθεί ένα θρησκευτικό χάσμα, με αφομοιωτικές τάσεις.

Η πρώτη ιστορική σύνθεση, που έσπασε τη σιωπή, για την καταστροφή των Εβραίων της Ευρώπης, κυκλοφόρησε το 1961. Πρόκειται για το βιβλίο του **Raoul Hilberg: The Destruction of the European Jews, Yale U.P.**

Ως ιστορικό γεγονός, καθοριστικής σημασίας για τον Εβραϊσμό, αλλά και για την Ευρωπαϊκή Ιστορία, το Ολοκαύτωμα έχει αποτελέσει και συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο έρευνας, από ιστορικούς όλων των χώρων της Ευρώπης, Εβραίους και μη, είτε αυτοτελώς, είτε ως κεφάλαιο ευρύτερων προσεγγίσεων. Εκείνο που αποκομίζει ο μελετητής είναι ότι έχουν διατυπωθεί τόσες πολλές και τόσο διαφορετικές και πολλές φορές και αντιφατικές απόψεις και αιτιάσεις, για ό,τι έγινε, για όσα προηγήθηκαν και για το ψυχολογικό υπόβαθρο των θυτών, ώστε να μη μπορούν να γίνουν ασφαλείς παραδοχές, πέραν του αναμφισβήτητου γεγονότος ότι συνέβη. Το διαθέσιμο υλικό είναι πλούσιο και συνεχώς εμπλουτίζεται και το Ολοκαύτωμα θα συνεχίσει να είναι ένα εκλυστικό, αλλά και περίπλοκο ιστορικό desideratum, με διδακτικές πολιτικές προεκτάσεις, ιδίως σήμερα, που ο Ολοκληρωτισμός, ο γεννήτορας του αντιεβραϊκού μένους, αναδύεται προκλητικά και επικίνδυνα.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι λαοί αντιμετώπιζαν πολλά και δυσεπίλυτα προβλήματα, ζούσαν σε μία καθημερινή αβεβαιότητα, αλλά ταυτόχρονα ελπίζανε και έκαναν όνειρα, για ένα ειρηνικό μέλλον. Οι προσδοκίες, οι δυσκολίες και οι απογοητεύσεις της μεταπολεμικής καθημερινότητας και ο αγώνας επιβίωσης, διαφοροποίησαν σημαντικά το όραμα ενός νέου και καλύτερου μεταπολεμικού κόσμου και άμβλυναν τις οδυνηρές μνήμες. Γι' αυτό και αδιαφόρησαν τον πρώτο καιρό, για όσα συνέβησαν και απέφευγαν να τοποθετηθούν απέναντι στα γεγονότα, απαρνούμενοι, κατ' ουσία, την ίδια την αλήθεια και την πραγματικότητα. Αυτή την κατάσταση ψυχολογικής κόπωσης και απουσίας ήρεμου προβληματισμού, εκμεταλλεύθηκαν όσοι

επεδίωκαν την ασυνείδητη αναπαραγωγή του κακού.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, είχαν απαντηθεί τα ερωτήματα που αφορούσαν τη διαδικασία εξόντωσης των Εβραίων, αλλά δεν είχε κοπάσει η συζήτηση για τα αίτια. Η συζήτηση αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα και δεν θα ολοκληρωθεί, όσο το Βατικανό θα εμποδίζει την πρόσβαση στις πηγές του, προφανώς για να μην επιβεβαιωθούν όσοι υποστηρίζουν ότι ο **Πάπας Πίος ΙΒ΄** είχε σχέσεις με τους Ναζί και να μην αποκαλυφθούν, όλα τα ερρείσματα του καθεστώτος που εμπνεύσθηκε το Ολοκαύτωμα.

Υποστηρίζεται, ότι η σιωπή για τη Γενοκτονία, όσον αφορά τη χώρα μας, οφείλεται στη μακρά παράδοση του (χριστιανικού) αντιεβραϊσμού, στην αντιμετώπιση των Εβραίων ως μη Ελλήνων και στη μη ένταξή τους στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα (**Κερασίας Μαλαγιώργη: Η σιωπή για την εβραϊκή γενοκτονία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Χρονικά, τχ. 234 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2011), σσ. 3-6**). Όμως η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές.

Το ζήτημα της Γενοκτονίας των Εβραίων, ανεξάρτητα από την αίσθηση που προκάλεσε και συνεχίζει να προκαλεί στην παγκόσμια κοινή γνώμη, για την Ελλάδα αφορούσε μία μειοψηφία υπηκόων της και το στοιχείο αυτό συνέβαλε να υποβαθμιστεί προς στιγμή η απήχησή του, σε μία εποχή που τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας ήσαν εξαιρετικά πειστικά και η πληροφόρηση, για το τι ακριβώς συνέβη, ήταν ελλιπής. Ανάλογα αντιμετωπίστηκαν και τα ναζιστικά Ολοκαυτώματα που έγιναν στον ελλαδικό χώρο (**Καλάβρυτα, Δίστομο, Υπάτη, Κάνδανος, Βιάνος, Χορτιάτης, Μουσιώτισσα, Λυγκιάδες, Κομμένο, Κλεισούρα, Νίκαια, Καισαριανή κ.λπ.**). Ουδέποτε όμως οι Εβραίοι που κατοικούσαν στην Ελλάδα, αντιμετωπίστηκαν ως μη Έλληνες, ως «άλλοι» ή εμποδίστηκε η ένταξή τους στο ελληνικό έθνος. Αν κρίνω δε από τις προσωπικές μου μνήμες στην Πάτρα, διότι το εμπορικό κατάστημα του πατέρα μου, επί της οδού Γεροκωστοπούλου 19, γειτνίαζε με καταστήματα Εβραίων εμπόρων, αλλά και από

μαρτυρίες συμπολιτών μου, για τις σχέσεις τους με τους Εβραίους που κατοικούσαν στην Πάτρα, υπήρχε αμοιβαίος σεβασμός και εκτίμηση και αποδοχή της θρησκευτικής διαφορετικότητας. Ειδικά στην Πάτρα, μία πόλη με έντονη θρησκευτικότητα, υπήρξαν Κοινότητες ετεροδόξων από τις πρώτες δεκαετίες μετά την Απελευθέρωση (Καθολικοί, Διαμαρτυρόμενοι), όπως και ετερόθρησκοι και η συνύπαρξή τους με τους χριστιανούς, ήταν αρμονική. Όπως μου είπε ο **Δαυίδ Μπαρούχ ή Βαρούχ**, Εβραίος από την Πάτρα, που ζει στην Αμερική, σε συνέντευξη που μου παραχώρησε στις 9 Ιουλίου 2014, κατά την επίσκεψή του στη γενέτειρά του, οι Πατρινοί είχαν θετική γνώμη για τους Εβραίους που κατοικούσαν στην πόλη τους και τους προστάτευσαν και τους συμπαραστάθηκαν. Την ίδια άποψη εξέφρασαν και άλλοι επιζώντες ομοεθνείς του από την Πάτρα, με τους οποίους συναντήθηκα. Έτσι εξηγείται ότι ελάχιστοι Πατρινοί Εβραίοι συνελήφθησαν από τους Ναζί και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και αφανισμού.

Είναι αλήθεια, ότι η νεοελληνική ταυτότητα βασίστηκε κυρίως στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη και στην ελληνική γλώσσα. Όμως, αυτό δεν σημαίνει, ότι οι αλλόθρησκοι ή οι αλλόγλωσσοι δεν είχαν θέση στο ελληνικό έθνος. Όσον αφορά ειδικά τους Εβραίους, πάντα αντιμετωπίστηκαν ως ομοεθνείς, απόδειξη η βοήθεια που παρασχέθηκε από Έλληνες Χριστιανούς σε πολλές εβραϊκές οικογένειες, κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Είναι μακρύς ο κατάλογος των Ιεραρχών που βοήθησαν στη διάσωση Εβραίων, κατά τη διάρκεια του ναζιστικού διωγμού, μαζί με πολλούς αξιωματικούς της Ελληνικής Αστυνομίας, Αστυνομικούς, Δημάρχους, Πρεσβευτές, Προξένους και διαφόρους φορείς. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον **Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό Παπανδρέου** και τους **Μητροπολίτες, Άρτας Σπυρίδωνα Γκινάκα, Κέρκυρας Μεθόδιο Κοντοστάνο, Χαλκίδας Γρηγόριο Πλειάθο, Θεσσαλονίκης Γεννάδιο Αλεξιάδη, Ζακύνθου Χρυσόστομο Δημητρίου, Ιωαννίνων Σπυρίδωνα Βλάχο**, ο οποίος διέσωσε τα Ιερά Σκεύη της Συναγωγής, **Καστοριάς Νικηφόρο Παπασι-**

δέρη και Δημητριάδος Ιωακείμ Αλεξόπουλο.

Ο **Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός**, όταν τον απείλησε ο γερμανός στρατηγός **Jürgen Stroop**, πρωτεργάτης της καταστροφής του γκέτο της Βαρσοβίας, Διοικητής Ταξιαρχίας των Ταγμάτων Ασφαλείας και υποστράτηγος της Αστυνομίας, ότι θα τον τουφεκίσει, επειδή διαμαρτυρήθηκε εγγράφως, για την τύχη και τους διωγμούς των Ελλήνων Εβραίων, με μία ιστορική Διακήρυξη, την οποία προσυπέγραψαν 29 εκπρόσωποι του πνευματικού, επιστημονικού, εμποροβιομηχανικού και καλλιτεχνικού κόσμου της χώρας, προς τον πρεσβευτή του Γ' Ράιχ στην Ελλάδα του απήντησε: *«Οί ιεράρχες τῆς Ἑλλάδος, στρατηγέ Stroop, δὲν τουφεκίζονται, ἀπαγχονίζονται. Σας παρακαλῶ νὰ σεβαστεῖτε αὐτὴν τὴν παράδοσιν»* (**Χρονικά τχ. 68, σσ. 48-49**). Ο **Δαμασκηνός** ήταν ο μοναδικός ηγέτης Ευρωπαϊκής Εκκλησίας, που αξίωσε επίσημα, από τις γερμανικές Αρχές Κατοχής, να σταματήσουν το διωγμό των Εβραίων.

Επίσης ο Αστυνομικός Διευθυντής Αθηνών **Άγγελος Έβερετ**, έδωσε Διαταγή στα Αστυνομικά Τμήματα, να χορηγούν πλαστές ταυτότητες στους Εβραίους και ο προϊστάμενος του Μητρώου του Δήμου Αθηναίων **Πάνος Χαλδέζος**, φρόντισε, σε συνεργασία με τον **Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό**, να ανοιχτεί ειδικό αρχείο, όπου καταχωρίστηκαν, για να γλιτώσουν, όσοι Εβραίοι βαφτίζονταν Χριστιανοί.

Στη Ζάκυνθο, ο **Μητροπολίτης Χρυσόστομος Δημητρίου** και ο Δήμαρχος του νησιού **Λουκάς Καρρέρ**, αρνήθηκαν, με κίνδυνο της ζωής τους, να παραδώσουν στις γερμανικές Αρχές, κατάλογο με τα ονόματα της τοπικής εβραϊκής Κοινότητας και την έσωσαν στο σύνολό της.

Από τον πολιτικό κόσμο, ξεχωρίζει η περίπτωση του **Γεωργ. Μαύρου**, ο οποίος, στις 9 Νοεμβρίου 1994, δηλαδή περίπου έξι μήνες πριν το θάνατό του (6.5.1995), ονομάστηκε **«ΔΙΚΑΙΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ»**, διότι βοήθησε να σωθούν από τους Ναζί, οι οικογένειες Σαμπεθαί Καμχή και Ρισάρ Ισραέλ. Επίσης, με τη δική του ου-

σιαστική συμβολή, από τη θέση του Υφυπουργού Δικαιοσύνης της Κυβέρνησης **Σοφούλη** (1946), ιδρύθηκε ο Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος (Ο.Π.Α.Ι.Ε.).

Για να διατηρήσει τη μνήμη των 6.000.000 Εβραίων, θυμάτων του Ολοκαυτώματος και να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του κράτους του Ισραήλ και του εβραϊκού λαού στους μη Εβραίους, που με κίνδυνο της ζωής τους, έσωσαν Εβραίους, κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, η Ισραηλινή Βουλή, δημιούργησε στην Ιερουσαλήμ, το Ίδρυμα **Γιάντ Βασέμ – Yad Vashem**. Το Ίδρυμα αυτό του Ολοκαυτώματος, εγκαινίασε το 1963, ένα πρόγραμμα απόδοσης τιμής, σε όσους βοήθησαν Εβραίους να γλιτώσουν από τους Ναζί, σε όλες τις χώρες που κατέκτησαν οι Γερμανοί. Μετά την εξέταση κάθε περίπτωσης ξεχωριστά, μία ειδική Επιτροπή απονέμει τον ανώτατο τιμητικό τίτλο του «**ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**», μετά μεταλλίου. Μέχρι σήμερα έχουν ονομασθεί «**ΔΙΚΑΙΟΙ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**» 23.226 άτομα, από 44 χώρες και εθνικότητες, χωρίς διακρίσεις θρησκείας, φύλου, ηλικίας ή πνευματικού επιπέδου. Στους «**ΔΙΚΑΙΟΥΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**» περιλαμβάνονται και 306 Έλληνες (Ιεράρχες, κληρικοί, αστυνομικοί, δημ. υπάλληλοι κ.λπ.). Σε πολλούς από αυτούς η ανακήρυξη έγινε μετά θάνατο (**The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Yad Vashem, Jerusalem**).

Πολλοί επώνυμοι και ανώνυμοι χριστιανοί διέσωσαν Εβραίους, προσφέροντάς τους, με κίνδυνο της ζωής τους, άσυλο και ασφάλεια, στα σπίτια τους. Επίσης βοήθησαν αφιλοκεδώς στη διάσωση εμπορευμάτων, από τα καταστήματά τους, των επίπλων και των οικιακών σκευών τους και των περιουσιακών τους στοιχείων, τα οποία τους παρέδωσαν μετά την επιστροφή τους.

Ένας πατρινός που ανακηρύχθηκε, μετά θάνατον, «**ΔΙΚΑΙΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**», είναι ο χειρουργός ιατρός **Κων. Αναγνωστόπουλος**, ο οποίος διατηρούσε μέχρι το θάνατό του (1958), χειρουργική-γυναικολογική-ουρολογική κλινική επί της οδού Μεσολογί-

ου 11 (πρώην οδός Τσερτίδου), κοντά στα Ψηλά Αλώνια. Ο **Κων. Αναγνωστόπουλος** έκρυψε, από τον Ιούλιο 1943 μέχρι το Σεπτέμβριο 1944, την τετραμελή εβραϊκή οικογένεια **Μπενρουμπή** από τη Θεσσαλονίκη, για να τους προστατεύσει από τους Γερμανούς. Η οικογένεια αποτελείτο από τον **Σαμ Μπενρουμπή** ηλικίας 18 ετών, τους γονείς του και την αδελφή του. Τον πατέρα **Χαΐμ Μπενρουμπή** τον παρουσίαζε ως ασθενή, τον Σαμ ως ειδικευόμενο στην κλινική του, ενώ η μητέρα και η αδελφή έμεναν μαζί με την οικογένεια Αναγνωστόπουλου. Ο **Χαΐμ Μπενρουμπή** ήταν από τους επιφανείς Εβραίους επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης, ήταν μέλος της οργάνωσης Μπενεΐ – Μπρίτ και η Γκεστάπο, που είχε φωτογραφίες όλης της οικογένειας, τους αναζητούσε, για να αρπάξει τον πλούτο τους. Η διασύνδεση με τον **Κων. Αναγνωστόπουλο** έγινε μέσω του κοινού φίλου τους **Δημητρίου Παχάκη**, δικηγόρου στην Αθήνα, στον οποίο κατέφυγε αρχικά η οικογένεια **Μπενρουμπή** (Μάρτιος 1942). Η ανακήρυξη του **Κων. Αναγνωστόπουλου «ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ»**, έγινε στις 16 Νοεμβρίου 1988. Σχετικό με το γεγονός αυτό είναι το μυθιστόρημα της **Γαλάτειας Τρ. Σαράντη: Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας (Αθήναι 1952)**.

Δύο άλλοι Αχαιοί «**ΔΙΚΑΙΟΙ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**» είναι οι **Ηλίας και Κατερίνα Μιχαλοπούλου** ή **Μίχαλου** από τα «*Μιχαλαΐικα*». Τα «*Μιχαλαΐικα*» είναι ένας οικισμός κοντά στα Δεμέστιχα, που η μοναδική δραστηριότητα των κατοίκων του, ήταν η παραγωγή κρασιού. Υπήρχε εκεί ένα οινοποιείο, το οποίο συνδεόταν με ένα περιφερειακό δίκτυο οινοποιείων, με κέντρο τα Δεμέστιχα. Ο **Ηλίας Μιχαλόπουλος** διηύθυνε το οινοποιείο, το οποίο είχε μεγάλη παραγωγή κρασιού και ο οικισμός κατοικείτο από μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του. Ήταν άνθρωπος με κύρος, εθνική συνείδηση και ανεπτυγμένο το αίσθημα της αλληλεγγύης και συνεργαζόταν με τη Διασυμμαχική (Αγγλική) Αποστολή. Η πρόσβαση στα «*Μιχαλαΐικα*» γινόταν μέσω δύσβατων μονοπατιών και αυτό τα καθιστούσε ιδανικό τόπο για προφύλαξη από τους

Γερμανούς. Ο **Μιχαλόπουλος** έκρυψε δύο Ιταλούς αντιναζί, για να τους προστατεύσει, μετά την κατάρρευση της Ιταλίας και επίσης βοήθησε να γλιτώσουν από τους Ναζί, η οικογένεια Μάρκου Βελλέλη, που αποτελείτο από τον ίδιο, τη σύζυγό του Ιωσηφίνα (Ζοζεφίνα), τα παιδιά του Βίκτωρα (Βιτόριο), Εμμανουήλ, Αλμπέρτο και Ιωσήφ (Πέπο), τη θυγατέρα του Λίνα και τη σύζυγο του Εμμανουήλ, Αιμιλία, αδελφή του Μάρκου Όσμο. Η επαφή με το **Μιχαλόπουλο** έγινε μέσω κάποιου φίλου του Βίκτωρα Βελλέλη, από τον «*Ορειβατικό*», ο οποίος ήταν συγγενής του **Μιχαλόπουλου** και μεσολάβησε, για να τους κρύψει. Τους εγκατέστησε σε μία αγροικία δύο δωματίων, λίγο έξω από τον οικισμό, διότι στα «*Μιχαλαίικα*» είχε την έδρα του, για όλη την Πελοπόννησο, το αρχηγείο της Διασυμμαχικής (Αγγλικής) Αποστολής, υπό το Βρετανό αξιωματικό **Στήβενς** και αυτό το γνώριζαν οι Γερμανοί. Είχαν εγκαταστήσει ασυρμάτους κ.λπ. και επικοινωνούσαν με το Στρατηγείο στη Μ. Ανατολή. Στις αρχές 1944 οι Γερμανοί έκαναν επιδρομή στα «*Μιχαλαίικα*», αλλά οι κάτοικοι και τα μέλη της Διασυμμαχικής Αποστολής είχαν ειδοποιηθεί και έφυγαν. Έκαψαν το σπίτι του **Μιχαλόπουλου**, για να τον εκδικηθούν, διότι αυτός ήταν επικεφαλής του οικισμού και για να φοβηθούν οι υπόλοιποι. Τότε η οικογένεια **Μιχαλόπουλου** μετακόμισε στην αγροικία που έμεναν οι Βελλέλη και συγκατοίκησαν δίπλα-δίπλα, σε ένα δωμάτιο κάθε οικογένεια. Τον Απρίλιο 1944 οι Γερμανοί έπληξαν για δεύτερη φορά τα «*Μιχαλαίικα*» και οι κάτοικοι ειδοποιήθηκαν και εκκένωσαν τον οικισμό. Οι Γερμανοί βρήκαν μία βρετανική αποθήκη πυρομαχικών, που υπήρχε εκεί και με αυτά τα πυρομαχικά κατέστρεψαν όλα τα κτίρια και το οινοποιείο, που αποτελούσε τη βάση της τοπικής οικονομίας. Ο Μάρκος Βελλέλης και η σύζυγός του Ιωσηφίνα δεν μπορούσαν να φύγουν και να πάνε στα βουνά και έμειναν κρυμένοι σ' ένα κελάρι. Εκεί τους βρήκε ένας Αυστριακός στρατιώτης, ο οποίος προφανώς δεν συμεριζόταν τις θυριωδίες των Ναζί και τους είπε να φύγουν, για να γλιτώσουν. Μετά την καταστροφή, η οικογένεια

Μιχαλόπουλου επέστρεψε και αφού μετέτρεψε σε κατοικήσιμο χώρο, ένα κτίσμα που χρησιμοποιείτο για τα πουλερικά, έμειναν εκεί, μαζί με την οικογένεια Βελλέλη, μέχρι την Απελευθέρωση.

Κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στα Δεμέστιχα, η Ιωσηφίνα Βελλέλη και οι εγγονές της Ζοζεφίν και Ρεγγίνα αρρώστησαν από ελονοσία, αλλά δεν ήταν δυνατόν να έχουν ιατρική φροντίδα. Παρά ταύτα αποκαταστάθηκε η υγεία τους.

Ο Μάρκος Βελλέλης απεβίωσε στην Πάτρα στις 18 Αυγούστου 1951 και η σύζυγός του Ιωσηφίνα στις 11 Ιανουαρίου 1955 και ετάφησαν στο κοιμητήριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Ο εγγονός τους Αβραάμ Βελλέλης, γιος του Εμμανουήλ και της Αιμιλίας, σκοτώθηκε στο Ισραήλ το 1948, κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Ο Βίκτωρ (Βιττόριο) (γεννήθηκε το 1904), στα «*Μιχαλαΐικα*» που κατέφυγε, χρησιμοποιήθηκε ως διερμηνέας από τη Διασυμμαχική (Αγγλική) Αποστολή και ως Σύνδεσμος με τις ανταρτικές ομάδες. Τον Φεβρουάριο 1944, μετά το βομβαρδισμό του Πειραιά, πήγε στη Δίβρη, μαζί μ' ένα Γάλλο αξιωματικό, για να βρουν Αμερικανούς αεροπόρους, που είχαν προσγειωθεί αναγκαστικά εκεί. Τον Ιούλιο 1944 σκοτώθηκε από ελασίτες. Την ίδια τύχη είχε και ο αδελφός του Ιωσήφ (Πέπος), που ήταν μικρότερος (γεννήθηκε το 1923). Και οι δύο ήσαν υπάλληλοι της Τράπεζας της Ελλάδος και μέλη του «*Ορειβατικού*». Ο Βίκτωρ, έτσι αναγράφεται στο δελτίο του στον «*Ορειβατικό*», ήταν μέλος από το 1930 και διετέλεσε ταμίας και Σύμβουλος πολλά χρόνια. Είχε συμμετάσχει σε περίπου 110 αναβάσεις, για τελευταία φορά στις 17-18 Αύγουστος 1940. Ο αδελφός του Ιωσήφ (Πέπος) ήταν μέλος της Ομάδας νεαρών ορειβατών και η τελευταία, από τις τρεις ορειβατικές συμμετοχές του, ήταν στις 25 Φεβρουάριος 1940 (**ΤΟ ΒΟΥΝΟ ΠΕΡ. ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΟΡΕΙΒΑΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ (ΑΘΗΝΑ 1946) σ. 3**).

Για τους αδελφούς Βελλέλη και τη συμμετοχή τους στην Αντίσταση, υπάρχει σχετική μνεία και στο βιβλίο του **Bowman, Η Αντίσταση ... (σ. 157)**, αλλά εσφαλμένα αναφέρεται ο Ιωσήφ

ως Αλμπέρτο, δηλαδή με το όνομα του αδελφού του.

Περί τα μέσα Ιανουαρίου 1950, δικάστηκαν στην Πάτρα, από το Ειδικό Δικαστήριο Κυρώσεων, κατηγορούμενοι για συνεργασία με τον εχθρό (Συντ. Πράξη 6/45 όπως συμπληρώθηκε με τον Α.Ν. 533/45), στελέχη του Ε.Α.Μ. και του Ε.Λ.Α.Σ., κάποια εκ των οποίων ήσαν και μέλη του Κ.Κ.Ε. Στους κατηγορούμενους περιλαμβάνονταν, ο ιατρός Θρασ. Κωνσταντίνου, ο αρχιτέκτων Νικ. Τριάντης, ο σμήναρχος Δημ. Μίχου, οι δικηγόροι Χρ. Οικονομόπουλος, Δημ. Γεράνιος και Ιωαν. Σκαλτσάς και πολλοί άλλοι. Κατά το κατηγορητήριο, από το 1942 μέχρι το 1944, προέβησαν, κυρίως στο νομό Αχαΐας, «εις πράξεις βίας εις βάρος Έλλήνων πολιτών και συμμάχων (Άγγλων) διά τινάς τών οποίων, και οΐτινες έν τω κατηγορητηρίω αναγράφονται, επήλθε και θάνατος εκ τοιούτων (πράξεων βίας) συμπεριλαμβανομένης εις αυτάς και τής διαλύσεως Έθνικών ομάδων, ένεκα τής δράσεως τών (ατόμων και ομάδων) κατά τού έχθρου και ότι διά τών τοιούτων ένεργειών και πράξεων βίας παρημπόδισαν τήν Έθνικήν και Συμμαχικήν πολεμικήν ένέργειαν». Τους αποδίδετο ότι εκτέλεσαν, μεταξύ άλλων και άτομα που ανήκαν στην υπηρεσία της Διασυμμαχικής (Αγγλικής) Αποστολής, όπως τους αδελφούς Βιττόριο (Βίκτωρα) και Ιωσήφ (Πέπο) Βελλέλη, των οποίων η οικογένεια καταγόταν από την Κέρκυρα και μετοίκησε στην Πάτρα (**Γιώργου Δημ. Μόσχου: Χρόνια της φωτιάς. Ο εμφύλιος στην Αχαΐο-Ήλιδα (Πάτρα 2001), σσ. 232 και 551 σημ. 53**). Η αλήθεια είναι ότι χαρακτήρισαν τους Βελλέλη συνεργάτες των Άγγλων και προδότες και αφού τους υπέβαλαν σε βασανιστήρια, τους εκτέλεσαν δημόσια, προς παραδειγματισμό.

Η οικογένεια Μάρκου Βελλέλη κατοικούσε επί της οδού Βίλλεμαν (σήμερα Κων. Γκότση), κοντά στη διασταύρωση με την οδό Ρήγα Φερραίου. Όταν επέστρεψαν από τα «Μιχαλαΐικα», μετά την Απελευθέρωση, βρήκαν το σπίτι τους κατεστραμμένο, διότι υπήρχε η φήμη ότι ο Μάρκος Βελλέλης είχε κρύψει χρυσό και άλλα πολύτιμα αντικείμενα επειδή ήταν αργυραμοιβός, με

νόμιμη άδεια και πολύ ευκατάστατος. Κυριολεκτικά το ανέσκαψαν και το λεηλάτησαν. Έτσι η οικογένεια αναγκάστηκε να μείνει, για αρκετό καιρό, στο πατρικό σπίτι της Ιωσηφίνας Βελλέλη. Από τα πέντε παιδιά της οικογένειας, επέστρεψαν τα τρία (Εμμανουήλ, Αλμπέρτο και Λίνα), εκ των οποίων ο Αλμπέρτο έφυγε σχεδόν αμέσως για το Ισραήλ. Ο Εμμανουήλ εργαζόταν προπολεμικά στο μεγάλο κατάστημα εμπορίας υφασμάτων του Ζαχαρία Βιτάλ (Μαιζώνος και Πατρέως) και μετά τον πόλεμο άνοιξε δικό του εμπορικό κατάστημα υφασμάτων, επί της οδού Μαιζώνος (δυτική πλευρά), κοντά στην πλατεία Γεωργίου Α΄. Απέναντι ήταν το κατάστημα του ομοεθνούς του Ισαάκ Ιωχανά. Το 1956, αφού είχε πεθάνει η μητέρα τους Ιωσηφίνα Βελλέλη, έφυγαν για την Αμερική. Σύμφωνα με μαρτυρία της Ιωσηφίνας Εμμανουήλ Βελλέλη, που ζει στη Βαλτιμόρη, την οποία επιβεβαίωσε ο Βασίλειος Σωτ. Παπαχριστόπουλος, πριν φύγει η οικογένεια Βελλέλη για τα «Μιχαλαίικα», ο Μάρκος και η Ζοζεφίνα, εμπιστεύθηκαν διάφορα χρυσασφικά και τιμαλφή, προς φύλαξη, στον πατρινό έμπορο ηλεκτρικών ειδών **Κων. Παπαχριστόπουλο και τη σύζυγό του Μαρία, το γένος Μπουρδοπούλου**, οι οποίοι, όταν επέστρεψαν οι Βελλέλη στην Πάτρα, μετά την Απελευθέρωση, τους τα παρέδωσαν. Οι οικογένειες Βελλέλη και Παπαχριστόπουλου ήσαν γείτονες, οι μεν κατοικούσαν Βίλλελμαν και Ρήγα Φερραίου και οι άλλοι επί της οδού Μαιζώνος, κοντά στο Αρσάκειο και είχαν στενό σύνδεσμο. Ο **Κων. Παπαχριστόπουλος** διατηρούσε μαζί με τον αδελφό του Σωτήριο, κατάστημα εμπορίας ηλεκτρικών ειδών, επί της οδού Ρήγα Φερραίου και μετά τον πόλεμο μετοίκησε στην Αθήνα. Στην Αμερική που ζουν οι απόγονοι της οικογένειας Βελλέλη, διατηρούν στενές σχέσεις με τους απογόνους της οικογένειας **Ηλία Μιχαλόπουλου ή Μίχαλου**, οι οποίοι επίσης ζουν στις Η.Π.Α. Στις 23 Οκτωβρίου 1984, το ζεύγος **Ηλία και Κατερίνας Μιχαλοπούλου ή Μίχαλου**, κατόπιν σχετικού Υπομνήματος που υπέβαλε στο Ίδρυμα **Yad Vashem** η οικογένεια Εμμανουήλ Βελλέλη, ονομάσθηκαν «**ΔΙΚΑΙΟΙ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ**». (Τα στοιχεία

ελήφθησαν από το Υπόμνημα προς το **Yad Vashem** και από χαιρετισμό της **Αιμιλίας Βελλέλη**, στις 23 Ιουνίου 2013 στη Βαλτιμόρη, κατά την 100η επέτειο των γενεθλίων της).

Την εικόνα της ανθρωπιάς και της αλληλεγγύης του ελληνικού λαού, για τη διάσωση των Εβραίων, αμαύρωσαν μερικοί ανθέλληνες προδότες, συνεργάτες των Γερμανών, στην πλειοψηφία τους φυγόποιοι ή φυγόδικοι, οι οποίοι κατέδωσαν Εβραίους και βοήθησαν στη σύλληψή τους και στη διαρπαγή των περιουσιών τους. Αυτοί όμως αποτελούν μικρή μειοψηφία, παρά το κακό που έκαναν και είναι αντιεπισημονική γενίκευση η αναγωγή τους σε κανόνα (**Ημέρα Εθνικής Μνήμης. Αφιέρωμα στη συμβολή των Ελλήνων, για τη διάσωση των Εβραίων συμπολιτών τους στη διάρκεια του ναζιστικού διωγμού. Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου 2011**). Άλλωστε, στους συνεργάτες των Γερμανών περιλαμβάνονταν και Εβραίοι (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 321-332**). Υπολογίζεται, ότι 400 Εβραίοι, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, εντάχθηκαν στην Εβραϊκή Πολιτοφυλακή και συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, αναλαμβάνοντας αξιώματα στις Ισραηλιτικές Κοινότητες Θεσσαλονίκης και Αθηνών ή στρατολογήθηκαν σε υπηρεσίες ασφαλείας και κατασκοπείας. Αρκετοί από αυτούς επέδειξαν ιδιαίτερη σκληρότητα προς τους ομοεθνείς τους, υπηρετώντας τυφλά τους Ναζί (**Δημοσθένη Κούκουνα: Τα ένοχα ... σσ. 152 επ.**).

Συνεπώς, τα περί μακράς παράδοσης του (χριστιανικού) αντιεβραϊσμού στον ελληνόφωνο χώρο και ότι οι Εβραίοι ένοιωθαν προδομένοι από τους χριστιανούς γείτονές τους, δεν έχουν βάση και δεν αποτελούν αξιόπιστα δεδομένα, για μία συγκροτημένη επιστημονική προσέγγιση του συγκλονιστικού γεγονότος του Ολοκαυτώματος. Μπορεί να υπήρχε οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων, που ίσως σε κάποιες περιπτώσεις να οδήγησε και σε αντιπαραθέσεις, όμως από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι στην Πάτρα, ο ανταγωνισμός και οι όποιες τυχόν αντιπαραθέσεις, συνέβαλαν σε διώξεις από τους Ναζί. Άλλωστε στην Πάτρα, τα θύματα ήσαν ελάχιστα και οι περισσότεροι

σώθηκαν χάρις στη βοήθεια και τη συμπαράσταση των Πατρι-
 νών. Ούτε είναι αληθές ότι μετά την επιστροφή τους, οι Εβραΐ-
 οι ήσαν αναγκασμένοι να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα, μέσα σ' ένα
 εχθρικό περιβάλλον. Το ζήτημα δε της διεκδίκησης των περιου-
 σιών τους, αντιμετωπίστηκε άμεσα, με αποτελεσματικές νομο-
 θετικές ρυθμίσεις, για τις οποίες η Ελλάδα επαινέθηκε από την
 παγκόσμια κοινή γνώμη και από πολλές οργανώσεις του εξωτε-
 ρικού, εβραϊκές και μη.

Στα ημιτελή Απομνημονεύματά του, ο **Γιομτώβ Γιακοέλ**,
 εξέχουσα φυσιογνωμία του ελληνικού Εβραϊσμού και επί μία ει-
 κοσαετία νομικός σύμβουλος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσ-
 σαλονίκης, έγραψε ότι η «*χριστιανική κοινωνία παρακολουθούσε
 με συμπόνια την τύχη των συμπολιτών της και συνείχετο από τόν
 φόβον μη ακολουθήση και διά τούς χριστιανούς ή ίδια μεταχειρί-
 σις*». Αναφερόμενος πιο κάτω στις εκδηλώσεις συμπαράστασης
 των χριστιανών κατοίκων της Θεσσαλονίκης, σημειώνει, «*Ούτω
 ἐγνώσθη βραδύτερον ὅτι καί ἡ Ἐκκλησία ὑπέδειξεν, δι' ὀμιλιῶν
 καταλλήλων ἀπό ἄμβωνος πρὸς τὸ ποίμνιόν της, τὸ ἀνθρώπινον
 καθήκον τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν δοκιμαζομένων συμπολιτῶν
 των, ἀλλὰ καί οἱ διδάσκαλοι τῶν ἐλληνικῶν σχολείων προέβησαν
 εἰς τὰς ἀναγκαίας συστάσεις πρὸς τὸν κόσμον τῶν νέων διὰ τὴν
 πρέπουσαν διαγωγὴν των ἔναντι τῶν Ἰσραηλιτῶν συναδέλφων των.
 Ἡ περισσότερον ὁμως συγκινήσασα τὸ ἰσραηλιτικὸν στοιχεῖον στά-
 σις ὑπῆρξε ἡ τῶν ὀργανώσεων τῶν ἀναπήρων, τραυματιῶν καὶ θυ-
 μάτων πολέμου» και ότι «*Ὁ ἰσραηλιτικὸς κόσμος ἐσημείωσεν μὲ
 ἱκανοποιητικὸν αἶσθημα, τὴν εὐπρεπὴ στάσιν του χριστιανικοῦ κοι-
 νοῦ ἔναντι αὐτοῦ, ὅστις ἐδοκιμάζετο τώρα σκληρότερον ἐκ μέρους
 τοῦ κατακτητοῦ, δὲν ἔλειψαν δὲ πλεῖστοι ἐκδηλώσεις συμπόνιας
 καὶ συμπαθείας χριστιανῶν πρὸς τούς Ἰσραηλίτας...*» (**Γιομτώβ
 Γιακοέλ: Απομνημονεύματα 1941-1943. Εισαγωγή- Επιμέλεια
 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου (Θεσσαλονίκη 1993), σσ. 59, 111
 και 114-115).***

Ο Μικ. Μόλχο (ο.π. σσ. 139 επ.), αναφέρει, ότι στην Αθήνα,

η ορμή της αλληλεγγύης υπέρ των Εβραίων εκδηλώθηκε με θαυμαστή καθολικότητα και σαφήνεια και «...θεωρεί σὰν ἓνα ὑψηλὸ ἠθικὸ χρέος του νὰ διαφυλάξῃ στὴ μνήμη τῶν ἐπιζώντων τῆς μεγάλης καταστροφῆς, τὴν τολμηρὴ χειρονομία, τὴν εὐγενῆ καὶ γενναφόφρονα στάση τῶν ἐπιλέκτων τῶν Ἀθηνῶν, σὲ ὥρες φοβεροῦ κινδύνου...». Στη συνέχεια αναφέρεται στις διαφορές επαγγελματικές τάξεις, οι οποίες ανέλαβαν «...τὴν ὑπεράσπιση τῶν Ἑβραίων, ἀψηφώντας τὸν προκλητικὸ φανατισμὸ τοῦ κατακτητοῦ, μὲ κίνδυνο νὰ γίνῃ (καθένας) στόχος τοῦ θυμοῦ του καὶ τῶν ἀντιποίνων τῶν δημίων ποὺ ἐνοχλοῦντο στὸ καταστρεπτικὸ τῶν ἔργου...» και στις δραστηριότητες που ανέπτυξαν, με διαβήματα, διαμαρτυρίες και προτάσεις, για να υπερασπισθούν τους Εβραίους. Στις σχέσεις Χριστιανῶν και Εβραίων και στη συμπαραστάση των πρώτων προς τους δεύτερους, αναφέρεται επανειλημμένα ο **Μικ. Μόλχο** και σε άλλα μέρη του βιβλίου του. Χαρακτηριστικά στις **σσ. 149 επ.** αναφέρει ἐπί λέξει, «...Πρέπει ἐπίσης νὰ τονισθῆ ἡ θαυμασία συμπεριφορὰ χιλιάδων ὀρθοδόξων οἰκογενειῶν τῆς πρωτευούσης, ποῦ, περιφρονώντας τὶς πλέον φοβερὲς κυρώσεις, βοήθησαν, προστάτευσαν καὶ πρόσφεραν ἄσυλο σὲ δύο ἢ τρεῖς χιλιάδες Ἑβραίους, γιὰ πολλοὺς μῆνες, καὶ ἀναφέρονται κατὰ ἑκατοντάδες περιπτώσεις ὅπου πάμπτωχοι ἄνθρωποι, ζῶντες σὲ ὑπόγεια, μοιράσθηκαν γενναφόφρονα τὸ ἐλάχιστον ποῦ εἶχαν μὲ τοὺς δύστυχοις Ἑβραίους ποῦ στέγαζαν κρυφὰ στὰ σπίτια των καὶ ποῦ τοὺς χρωστοῦν τὴ ζωὴ των...». Είναι αξιοσημείωτη η ἀποψη που εκφράζει για τις αντιδράσεις της κοινῆς γνώμης στο δράμα των Εβραίων, στη Θεσσαλονίκη και την Παλαιὰ Ελλάδα (**σσ. 193 επ.**) «...Στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ κοινὴ γνώμη, ἴσως δὲν ἀντετάχθη μὲ σθένος στὰ ναζιστικὰ μέτρα. Ἀντίθετα, στὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, ἦσαν πολὺ λίγο προετοιμασμένοι νὰ δεχθοῦν παθητικὰ ἓνα μαζικὸ ρατσιστικὸ διωγμὸ, τὴ συστηματικὴ ἀπογύμνωση, τὴν προμελετημένη ἐξόντωση μιᾶς ὁλόκληρης κατηγορίας πολιτῶν. Ἦσαν ἀποφασιστικὰ ἐχθρικὰ δι-ατεθειμένοι σὲ θρησκευτικὲς διακρίσεις, σὲ κάθε πολιτικὴ ἀδιαλλαξία. Ἔτσι οἱ Γερμανοὶ ἀναγκάζονται νὰ μετριάσουν τὴν ἀνυπο-

μονησία των, να μὴν ἐφαρμόσουν τὸ πρόγραμμα των παρὰ ἔπειτα ἀπὸ μιὰ σειρά ἀναβολῶν καὶ λοξοδρομιῶν, προορισμένων νὰ πλήξουν μὲ ἀδράνεια τοὺς Ἑβραίους...». Ἀνάλογη διάθεση νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἑβραίους, ἀναγνωρίζει καὶ στοὺς Ἰταλοὺς κατακτητές, τῶν ὁποίων τὴ συνδρομὴ χαρακτηρίζει «γενναιόδωρη», με κίνδυνο κάθε στιγμῆ, «...νὰ ἔλθουν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Γκεστάπο. Ὅμως ἀδιαφοροῦν. Σὲ ὅλα τὰ ἰταλικά γραφεῖα χρησιμοποιοῦν θάρρος, πονηριά, κάθε λογῆς καμουφλάζ, ἀπόκρυψη. Πλάθουν δημοτολογία, καθὼς ἔκαμε τὸ προξενεῖο στὴ Θεσσαλονίκη, ἐκδίδουν τὰ πλέον φανταστικά πιστοποιητικά. Μὲ κάθε εὐκαιρία, πολλαπλασιάζουν κάθε εἶδους εὐκολίες πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ὥστε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καί, γιὰ τοῦτο τὸν σκοπὸ, ἐπιδεικνύουν μεγάλη τόλμη...». Τέλος στὴ σ. 220 ἀναφέρεται στὴ συμπαράσταση τῶν Ἑλλήνων κρατουμένων στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, πρὸς τοὺς Ἑβραίους συκρατουμένους τοὺς, «...Οἱ ὀρθόδοξοι αἰχμάλωτοι δείχνουν πολλὴ στοργὴ καὶ συγκινητικὴ φροντίδα γιὰ τοὺς, ἐν δυστυχίᾳ, Ἑβραίους συντρόφους τῶν. Τοὺς προσφέρουν ἀπὸ τὴ μερίδα τοῦ φαγητοῦ τῶν, ροῦχα, τσιγάρα καὶ τοὺς βοηθοῦν μὲ χίλιους τρόπους γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τῶν φυλάκων...».

Ἀπὸ τὶς πιο δαιμόνιες ἐπινοήσεις τῶν Ναζι, ἦσαν οἱ «ειδικές ομάδες ἐργασίας» (**Sonderkommando**), τῶν ὁποίων τὰ μέλη αποτελοῦσαν τὶς τραγικότερες φιγούρες τῶν ἐγκλείστων τοῦ Ἄουσβιτς. Τὴν ομάδα συγκροτοῦσαν μόνο Ἑβραῖοι καὶ ἦσαν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ἀποτέφρωση τῶν νεκρῶν ἀπὸ τοὺς θαλάμους αερίων ὁμοεθνῶν τοὺς, δηλαδὴ τοῦ 90-95% τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἄουσβιτς. Κατὰ τὴ ναζιστικὴ ἰδεολογία, οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν μιὰ «κατώτερη ράτσα», ἦσαν «υπάνθρωποι», ποὺ ἐσκυβαν τὸ κεφάλι σὲ κάθε ταπείνωση, ἀκόμα καὶ στὴν καταστροφὴ τοὺς. Ἡ ἀνάθεση στα ἴδια τὰ θύματα, τοῦ πιο ἀνόσιου μέρους τῆς ὅλης διαδικασίας, κρατοῦσε τὰ S.S. μακριὰ ἀπὸ τὸ μίasma καὶ καθησύχαζε, κατὰ κάποιον τρόπο, τὶς συνειδήσεις τοὺς. Στὸ Ἄουσβιτς, δούλεψαν διανοητικὰ, δώδεκα τέτοιες ομάδες, καθεμία γιὰ λίγους μῆνες. Κάθε νέα ομάδα ἔκαιγε τὰ πτώματα τῶν μελῶν τῆς προηγούμενης,

διότι κανένας δεν έπρεπε να επιζήσει, ώστε να μπορεί να μιλήσει για το φρικτό μυστικό της εξόντωσης των Εβραίων στα κρεματόρια. Ο **Γιομτώβ Γιακοέλ** ήταν ένας από αυτούς που στρατολογήσαν οι Ναζί για να πλαισιώσουν μία «ειδική ομάδα εργασίας» στο Άουσβιτς. Τον Σεπτέμβριο 1944, οι «ειδικές ομάδες εργασίας» στο Άουσβιτς, αριθμούσαν 663 άνδρες και οι Ναζί αποφάσισαν να μειώσουν τον αριθμό τους. Στις 24 Σεπτεμβρίου έγινε η πρώτη διαλογή και αμέσως 200 μέλη των «ειδικών ομάδων εργασίας», οδηγήθηκαν με τέχνασμα σε θάλαμο αερίων, όπου εξοντώθηκαν και αποτεφρώθηκαν από τους ίδιους τους Γερμανούς. Ανάμεσά τους ήταν και ο **Γιομτώβ Γιακοέλ**.

Τον Ιούλιο 1944, μέλη της «ειδικής ομάδας εργασίας» του Άουσβιτς II – Μπιρκενάου, υπό την καθοδήγηση του **Ιωσήφ Βαρούχ**, μόνιμου αξιωματικού του Ελληνικού Στρατού, που συνελήφθη στα Γιάννενα, άρχισαν να οργανώνουν ένα σχέδιο εξέγερσης, η οποία ορίστηκε να γίνει στις 15 Αυγούστου το μεσημέρι. Όμως, ένα απρόβλεπτο γεγονός ματαιώσε την πραγματοποίησή της. Τελικά η εξέγερση έγινε στις 7 Οκτωβρίου 1944. Οι κρατούμενοι ανατίναξαν με δυναμίτη το Κρεματόριο IV και επιχείρησαν να διαφύγουν στο κοντινότερο δάσος. Οι περισσότεροι έπεσαν ηρωικά, ενώ όσοι παραδόθηκαν, εκτελέστηκαν επί τόπου. Οι νεκροί ξεπέρασαν τους 450. Οι απώλειες των S.S. ήσαν τρεις υπαξιωματικοί νεκροί και δεκατέσσερες τραυματίες, ενώ το Κρεματόριο καταστράφηκε. Σύμφωνα με μαρτυρίες, οι οποίες όμως δεν επιβεβαιώνονται πλήρως, διότι υπάρχουν και αντίθετες αφηγήσεις διασωθέντων, περισσότεροι από 300 Έλληνες Εβραίοι πήραν μέρος στην εξέγερση, αλλά δυστυχώς τα ονόματα των περισσότερων παραμένουν άγνωστα. Από αφήγηση του **Μαρσέλ Νατζαρή**, που διασωθήκε, οι ήρωες της εξέγερσης, «*Έστω και διά ολίγα λεπτά ευρέθησαν ελεύθεροι*», αφού πρώτα είχαν ψάλλει τον Ελληνικό Εθνικό Ύμνο, ανεμίζοντας ένα κομμάτι ριγέ ύφασμα από τις στολές τους, μιμούμενοι την ελληνική σημαία. Μόνο τα ονόματα 59 Εβραίων είναι γνωστά και σ' αυτούς περιλαμβάνεται και ο

Μεναχέμ Εμμανουήλ Ζακάρ, από την Πάτρα (γεν. 1918) (**Φωτεινή Τομαή: Έλληνες στο Άουσβιτς-Μπίρκεναου (Αθήνα 2009), σσ. 147-157. Και Bowman, Η Αντίσταση ... σσ. 135 και 179).**

Οι **Sonderkommando** που βρίσκονταν στο Άουσβιτς κατά την εξέγερση, είχαν φτάσει εκεί με το τρένο που αναχώρησε από την Αθήνα στις 2 Απριλίου 1944 και μετέφερε 1.900 Εβραίους, οι οποίοι είχαν συλληφθεί στην Αθήνα, την Πρέβεζα, την Άρτα, το Αγρίνιο και την Πάτρα. Στη διαδρομή προστέθηκαν 90 Εβραίοι από τη Χαλκίδα και 2.400 από τη Λάρισα, το Βόλο, τα Τρίκαλα και τα Γιάννενα. Στη Θεσσαλονίκη προστέθηκαν άλλοι 900 Εβραίοι από την Καστοριά και τα περίχωρα. Έφτασαν στο Άουσβιτς στις 11 Απριλίου και σύμφωνα με αφηγήσεις διασωθέντων, οι Ελληνοεβραίοι κρατούμενοι ήσαν σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση, λόγω του κρύου που επικρατούσε και της αδυναμίας τους να επικοινωνήσουν, διότι, η μοναδική γλώσσα που μιλούσαν, ήταν η ελληνική. Επίσης βρίσκονταν σε συνεχή διαμάχη με τους Πολωνούς, οι οποίοι, μαζί με τους Σλοβάκους και τους Ρώσους, ήσαν οι πολυπληθέστερες εθνότητες και όλα αυτά τα προβλήματα δυσκόλευαν τις επαφές τους με τις αντιστασιακές ομάδες (**Λάμψα – Σιμπή: Η Διάσωση ... σσ. 60-61).**

Εκτός από τους Εβραίους, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα όσων εξοντώθηκαν στα διάφορα ναζιστικά στρατόπεδα, που ο συνολικός αριθμός τους, για όλη την Ευρώπη, υπολογίζεται σε 6.000.000 άτομα, την ίδια τύχη είχαν και πολλοί Τσιγγάνοι, Πολωνοί, Γερμανοί πολιτικοί κρατούμενοι και κρατούμενοι του κοινού ποινικού δικαίου, ομοφυλόφιλοι, Μάρτυρες του Ιεχωβά και σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου, οι οποίοι έπεσαν θύματα του χιτλερικού ιδεολογήματος, ότι η ιστορία συνοψίζεται στην πάλη των φυλών.

Στο Νταχάου και σε άλλα στρατόπεδα, κρατήθηκαν και διάφορα επιφανή πρόσωπα, όπως στρατηγοί, ναύαρχοι, καθηγηταί Πανεπιστημίων, μητροπολίτες κ.λπ. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των έντε Ελλήνων στρατηγών Αλεξ. Παπάγου, Π. Δέδε,

Γ. Κοσμά, Κ. Μπακόπουλου και Ι. Πιτσικά, οι οποίοι συνελήφθησαν στα τέλη Ιουλίου 1943 και έμειναν έγκλειστοι στο στρατόπεδο Sachsenhausen Oranienburg και σε άλλα στρατόπεδα, μέχρι την απελευθέρωσή τους, το Μάιο 1945 (**Κων. Θ. Μπακοπούλου: Η Ομηρία των πέντε αντιστρατήγων. Η ζωή των – στρατόπεδα συγκεντρώσεως, Αθήναι 1948**).

Μία πτυχή της ναζιστικής θηριωδίας, ελάχιστα γνωστή, αφορά τους Έλληνες Χριστιανούς, που οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, από τους οποίους, οι περισσότερες ήσαν γυναίκες. Τα στοιχεία γι' αυτούς είναι πολύ λίγα και μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες, παρουσίασε η **Φωτεινή Τομαή**, σε ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας **ΤΟ ΒΗΜΑ (27 Ιανουαρίου 2008)**, με τον τίτλο **ΗΜΕΡΑ ΜΝΗΜΗΣ**. Πρόκειται για μία αποκαλυπτική συνέντευξη του **Γιάννη Σταθόπουλου**, από την Πάτρα, ο οποίος ήταν φοιτητής του Μετσοβίου Πολυτεχνείου και τον κατέδωσε στους Γερμανούς, ως επονίτη, γνωστός πατρινός. Ο αριθμός των Ελλήνων Χριστιανών που βρήκαν μαρτυρικό θάνατο στα ναζιστικά στρατόπεδα, υπολογίζεται σε 7.000 και οι περισσότεροι ήσαν στο Άουσβιτς. Ο **Σταθόπουλος** οδηγήθηκε στο **Νταχάου**, όπου παρέμεινε έγκλειστος μέχρι τη λήξη του πολέμου και έπεσε θύμα των ιατρικών πειραμάτων του διαβόητου γιατρού **Μπέκερμαν**, ο οποίος του αφαίρεσε τον ένα νεφρό και έζησε με τον άλλο, μέχρι τις 28 Οκτωβρίου 2007, που πέθανε. Στη συνέντευξή του περιέχονται συγκλονιστικά στοιχεία, με αποκορύφωμα αναφορές για το ρόλο του Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος **Νικ. Ζαχαριάδη**, ο οποίος ήταν κρατούμενος στο Νταχάου και ετύγχανε ειδικής μεταχείρισης από τους Γερμανούς, ως αρχηγός Κομμουνιστικού Κόμματος. Όπως αναφέρει ο **Σταθόπουλος**, ο **Ζαχαριάδης** ήταν υπεύθυνος για την καθημερινή επιλογή κρατουμένων, για τα τάγματα εργασίας και ήταν επικεφαλής, μαζί με αξιωματούχους Ναζί, της μπάντας που συνόδευε τους μελλοθανάτους, διότι με συνοδεία μουσικής, παρατεταγμένοι και με βηματισμό, εν είδει στρατιωτικής παρέλασης, εγκα-

τέλειπαν οι κρατούμενοι, κάθε πρωί στις 06.00, το στρατόπεδο, για να οδηγηθούν στους χώρους καταγκαστικής εργασίας και με συνοδεία μουσικής επέστρεφαν εξαντλημένοι αργά το απόγευμα, όσοι είχαν αντέξει και δεν είχαν πεθάνει. Επειδή ο **Ζαχαριάδης** ήταν άριστος γνώστης της ελληνικής, της γερμανικής, της ρωσικής και της τουρκικής, χρησιμοποιείτο από τη διοίκηση του στρατοπέδου, ως διερμηνέας και εκπρόσωπος των περίπου 300 Ελλήνων κρατουμένων (Κάπο). Οι Κάπο ήσαν επιλεγμένα άτομα, ανάμεσα στους κρατουμένους και είχαν ως αποστολή να επιβλέπουν τους τελευταίους και να φροντίζουν για τη διατήρηση της τάξης (**Μάρκου Βαφειάδη: Απομνημονεύματα (Αθήνα 1985), τομ. γ', σσ. 305 επ., Πάνου Ιωαν. Καλλιδώνη: Γίγαντες και Προδότες της Εθνικής Αντιστάσεως (Αθήνα 1980), σσ. 41-43, ίδιου: Η κόλαση της Μακρονήσου. Ένα τρομερό και ντροπερό ημερολόγιο βασανιστηρίων και εγκλημάτων (Αθήνα 1991), σσ. 173-175, Christoph U. Schminck-Gustavus: Νταχάου. Έλληνες κρατούμενοι και ο Νίκος Ζαχαριάδης (Αθήνα 2004), σσ. 92-107 και 165-197, Δημοσθένη Κούκουνα: Ζαχαριάδης, η άγνωστη ζωή του κομμουνιστή ηγέτη (Αθήνα 2007) σσ. 73 και 75. Και εφ. «Εθνικός Κήρυξ» (Αθηνών), φφ. 81/28.6.1946-94/13.7.1946, «Ο Ν. Ζαχαριάδης εις το Νταχάου», υπό Α. Χατζηναστασίου).**

Η Γερμανία ήταν η μεγάλη ηττημένη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τη δεκαετία 1930, η οικονομική της θέση ήταν δεινή και η κατάσταση αυτή δυσκόλευε κάθε ανορθωτική προσπάθεια και είχε καταρρακώσει το εθνικό φρόνημα του γερμανικού λαού. Η οικονομική κρίση ήταν πανευρωπαϊκό φαινόμενο και καλλιεργούσε αισθήματα αστάθειας και αβεβαιότητας, που προοιωνίζαν ανακατατάξεις και ανατροπές. Το πιο οξύ πρόβλημα ήταν η ανεργία και η γερμανική πολιτική ηγεσία, για να το αντιμετωπίσει, αποφάσισε να δημιουργήσει «στρατόπεδα» φιλοξενίας ανέργων, στα οποία προσέφερε το στοιχειώδες στέγη και σε κάποιες περιπτώσεις και υποτυπώδης μισθός και ο άνεργος έθετε τον εαυτό του στην υπηρεσία του Κράτους. Με την άνοδο του

Χίτλερ στην εξουσία, τα «στρατόπεδα» τέθηκαν υπό τον άμεσο και στενό έλεγχο της κεντρικής διοίκησης και αποτέλεσαν χώρους άσκησης έντονης προπαγάνδας, κατά την οποία, η εργασία είχε αποστολή να υπηρετήσει το λαμπερό όραμα της ανασύστασης μιας μεγάλης και δυνατής Γερμανίας. Το καλοκαίρι του 1935, η «Υπηρεσία Εργασίας του Γ' Ράιχ» επέπτευε τα πολυπληθή εργατικά τάγματα των «στρατοπέδων», ενώ το σύνολο του γερμανικού λαού, ήταν υποχρεωμένο να θητεύσει επί έξη μήνες, σε «στρατόπεδο» εργασίας, συμμετέχοντας στην κατασκευή δημοσίων έργων, ιδίως έργων οδοποιίας.

Λόγω της ύφεσης που έπληττε την αγορά, ο επιχειρηματικός κόσμος άρχισε να περιέρχεται σε αδιέξοδο και να στρέφεται προς πολιτικές λύσεις που συνέτειναν στην αποδόμηση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Την κατάσταση εκμεταλλεύθηκε ο Χίτλερ και προσέφερε, μέσω της «Υπηρεσίας Εργασίας του Γ' Ράιχ», φτηνά εργατικά χέρια, στις διάφορες επιχειρήσεις. Κι έτσι εξασφάλισε την αφοσίωση των βιομηχάνων και των επιχειρηματιών, που ευνοούνταν από αυτή την πρακτική.

Στην Ελλάδα, για να πεισθούν οι πεινασμένοι των αστικών κυρίως κέντρων, να προσέλθουν να δηλώσουν την πρόθεσή τους να εργασθούν στη Γερμανία, έγινε εκτεταμένη προπαγάνδα, «Πανελλήνιος Συναγερμός», όπως έχει χαρακτηριστεί, μέσω των ραδιοφώνων και των εφημερίδων και επιδιώχθηκε η αύξηση του αριθμού των ανέργων, με το κλείσιμο, τις επιτάξεις και τις κατασχέσεις βιοτεχνιών και εργοστασίων. Σε προπαγανδιστικά δημοσιεύματα πρωτοστάτησε το «Ελεύθερο Βήμα» (φφ. 10.10.1942, 22.10.1942, 25.10.1942, 30.10.1942 κ.λπ.), αλλά και η «Πρωία», στην οποία καταχωρήθηκαν πολλές αγγελίες, για εργάτες και τεχνίτες συγκεκριμένων ειδικοτήτων και εκθειάζονταν οι συνθήκες εργασίας που θα αντιμετώπιζαν.

Όμως τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν όπως τα είχαν υπολογίσει οι κατακτηταί, διότι δεν έγινε επιλογή με ποιοτικά κριτήρια, αλλά όσοι ανταποκρίθηκαν, ήσαν εργάτες «κατώτερης αξίας».

Μετά βίας συγκεντρώθηκε το 1/3 του αριθμού που ευελπιστούσαν να προσελκύσουν, το οποίο υπολογίζεται περίπου σε 20.000 άτομα, εργάτες και εργάτριες (**Δημοσθένη Κούκουνα: Τα ένοχα ... σσ. 99 επ.**). Και όταν αυτοί που «πείσθηκαν», έφθασαν στον προορισμό τους, τα προβλήματα που προκάλεσαν στους Ναζί και τις τοπικές κοινωνίες, ούτε καν τα είχαν διανοηθεί οι Γερμανοί (αντιγερμανικά αισθήματα, παρανομίες, απειθαρχία, χαρτοπαιξία, επαιτεία, παρενόχληση των Γερμανίδων, υποκίνηση ξένων εργατών κ.λπ.). Μάλιστα, επειδή η παραγωγικότητά τους ήταν χαμηλή, σύμφωνα με υπηρεσιακές εκθέσεις, προτάθηκε να επανεξετασθεί, αν αξίζει να συνεχιστεί στο μέλλον η μεταφορά εργατών από την Ελλάδα. Επ' αυτού είναι χαρακτηριστικές οι σχετικές εκθέσεις του μυστηριώδους **Περικλή Πέτροβα**, ο οποίος υποκαθιστούσε άτυπα την ελληνική Πρεσβεία του Βερολίνου, που έκλεισε μετά την κήρυξη του πολέμου, ως εργατικός ακόλουθος (**Δημοσθένη Κούκουνα: Τα ένοχα ... σσ. 120 επ.**). Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να υλοποιηθεί, με σχετικό Διάταγμα που εκδόθηκε το Φεβρουάριο 1943 και υποχρέωνε τον αστικό πληθυσμό της χώρας, να εργαστεί για το ναζιστικό καθεστώς, η ιδέα της πολιτικής επιστράτευσης, η οποία όμως δεν ευοδώθηκε, λόγω της έντονης λαϊκής αντίδρασης. Έτσι, ο μόνος τρόπος να αποκτήσουν οι Ναζί εργατικά χέρια από την Ελλάδα, ήταν πλέον η αιχμαλωσία. Από τα μέσα του 1943 και μέχρι την Απελευθέρωση, οι κατακτηταί πραγματοποίησαν πολλά «μπλόκα», σε διάφορες περιοχές και συνέλαβαν εκατοντάδες πολίτες, που τους έστειλαν, ως εργάτες – ομήρους, στα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας (**Ο τελευταίος του Κάϊσλινγκεν. Στα στρατόπεδα εργασίας των Ναζί, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2014, επιμ. Μαρία Σαμπατακάκη**).

Τα ιατρικά πειράματα στα διάφορα στρατόπεδα, γίνονταν για λογαριασμό φαρμακευτικών εταιρειών (Bayer κ.λπ.) ή για να σκοτωθεί η μητρότητα και να αφανισθούν οι αντίπαλοι του ναζισμού (**Μαίρης Παριανού: Μαρτυρίες από την Αντίσταση και τη**

φυλακή (1941-1945), Αθήνα 2007). Οι φαρμακευτικές εταιρείες έστειλαν διάφορα σκευάσματα, τα οποία δοκιμάζονταν στους κρατούμενους, για να διαπιστωθεί η επήρειά τους στον ανθρώπινο οργανισμό. Επίσης στα στρατόπεδα εξυπηρετούνταν, κατά κύριο λόγο, υπό απάνθρωπες συνθήκες, τα συμφέροντα των κολοσσών της γερμανικής βιομηχανίας, I.G. Farben, DAW, Kurrp, Siemens κ.λπ. Χαρακτηριστικά, στο νέο εργοστάσιο της Kurrp, κοντά στο Μπρεσλάου της Γερμανίας, στο Μπέταβερκ, δούλευαν εργάτες από διάφορες χώρες και Εβραίοι, σε συνθήκες χειρότερες και από των στρατοπέδων θανάτου.

Η Πάτρα, αφ' ότου απελευθερώθηκε (1828), ήταν ένα πολυεθνοτικό αστικό κέντρο, μιά πόλη-λιμάνι με ανοιχτό γεωγραφικό και κοινωνικό ορίζοντα, στον οποίο συμβίωναν ειρηνικά ομοεθνείς, αλλοεθνείς, ετερόχθονες, ομόδοξοι, ετερόδοξοι και αλλόθρησκοι, χωρίς συγκρούσεις ή αντιπαραθέσεις. Κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις που γνωρίζουμε, όπως η συμπεριφορά μιας μικρής μειοψηφίας ιταλοπατρινών, όταν κηρύχθηκε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, δεν μπορούν να αναχθούν σε κανόνα, αλλά συνιστούν ακρότητες της μικροϊστορικής καθημερινότητας και οφείλονται σε θρησκευτικές, και ιδεολογικές αγκυλώσεις και προκαταλήψεις.

Αναφορικά με τη θέση που κατέλαβε το ζήτημα της Γενοκτονίας των Εβραίων, στη συνείδηση των νεοελλήνων, πρωτίστως η θέση αυτή εξαρτήθηκε από τη γνώση που υπήρχε για το Ολοκαύτωμα και από το ότι η περίοδος που ακολούθησε, δεν ήταν άμοιρη περιπετειών για τους Έλληνες, που βίωναν, σε μία ατμόσφαιρα φόβου και καχυποψίας, τις συνέπειες της Εμφύλιας Σύρραξης. Να προστεθεί σ' όλα αυτά και ένα πέπλο σιωπής, με το οποίο οι ίδιοι οι Εβραίοι, «σκέπασαν», για μερικές δεκαετίες, το συγκεκριμένο γεγονός, γιατί συνειδητοποίησαν, ότι για να επιβιώσουν, τους ήταν απαραίτητο να το απωθήσουν προς το παρόν και να σιωπήσουν. Η σιωπή αυτή, που ανιστορικά προβάλλεται, για να υποστηριχθεί, ότι οι Εβραίοι εξοβελίστηκαν στην Ελλάδα

από τον εθνικό κορμό, δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο, αλλά πανευρωπαϊκή πραγματικότητα. Σε μία εποχή, αμέσως μετά από έναν αιματηρό πόλεμο, οι λαοί δεν μπορούσαν να αντέξουν άλλη φρίκη και επιζητούσαν πρόσκαιρα τη λήθη, για να μπορέσουν να αφοσιωθούν απερίσπαστοι στο έργο της ανασυγκρότησης των κοινωνιών τους.

Παρά ταύτα, το Ελληνικό Κράτος αντιμετώπισε νωρίς και με ευνοϊκό τρόπο το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών, με πολύ πιο προωθημένες ρυθμίσεις, από ανάλογες άλλων χωρών, ανεξάρτητα αν, κατά την εφαρμογή τους, οι ρυθμίσεις αυτές αντιμετώπισαν προβλήματα, λόγω γραφειοκρατίας και της γνωστής δυσκινησίας της ελληνικής δημόσιας διοίκησης. Η πρώτη πρόβλεψη για τη διαχείριση και την επιστροφή των εβραϊκών περιουσιών έγινε με το Ν. 2/26-28.10.1944 της μετακατοχικής Κυβέρνησης **Γεωργ. Παπανδρέου**. Ο Νόμος αυτός ήταν σε θετική κατεύθυνση, για τη διάσωση των εβραϊκών περιουσιών. Είχε προηγηθεί ο Ν. 1180/44 «*Περί τρόπου διαχείρισεως τῶν κατεχομένων Ἰσραηλιτικῶν περιουσιῶν*», της κατοχικής Κυβέρνησης **Ιωαν. Ράλλη**, με τον οποίο συστήθηκε, στο Υπουργείο Οικονομικών, Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισεως Ἰσραηλιτικῶν Περιουσιῶν (Κ.Υ.Δ.Ι.Π.). Ακολούθησε ο Α.Ν. 846/46 της Κυβέρνησης **Σοφούλη**, «*Περί καταργήσεως τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν ἐκκειμένων Ἰσραηλιτικῶν περιουσιῶν*» (Φ.Ε.Κ. 17 Α/22.1.46), με τον οποίο καταργήθηκε το κληρονομικό δικαίωμα του Κράτους, ἐπὶ των περιουσιῶν θανόντων Ἰσραηλιτῶν και μεταβιβάστηκαν στον υπό ίδρυση Οργανισμό Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ἰσραηλιτῶν Ελλάδος (Ο.Π.Α.Ι.Ε.), οι εγκαταληφθείσες εβραϊκές περιουσίες. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Νόμου, για τα κληρονομικά δικαιώματα των διωχθέντων, δεν θα εφαρμοζόταν πλέον ο Ν. 2310/1920, περί της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής, αλλά οι περιουσίες αυτές θα περιέρχονταν στον Ο.Π.Α.Ι.Ε., με σκοπό την περίθαλψη και την αποκατάσταση των Ελλήνων Ἰσραηλιτῶν.

Για την ίδρυση του συγκεκριμένου Οργανισμού, συνέβαλε ουσιαστικά ο Υφυπουργός Δικαιοσύνης της Κυβέρνησης Σοφούλη **Γεωργ. Μαύρος**, ο οποίος έδειξε ενδιαφέρον για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι Εβραίοι της Ελλάδος, μετά την Απελευθέρωση, με τις περιουσίες τους. Σε δηλώσεις του, στην εφημερίδα «*La Bourse Egyptienne*» (φ. 26.2.1946;), υποστήριξε ότι, «*Είναι θέμα εθνικής τιμής, ή συμφορά που έπληξε τους Έβραίους τής Ελλάδος, να μη γίνει αίτια αύξησης τής περιουσίας του Κράτους*». Και συνέχισε λέγοντας ότι η Ελληνική Κυβέρνηση, παρά το νόμιμο δικαίωμά της, να είναι διάδοχος των περιουσιακών στοιχείων των Ελλήνων Εβραίων, που δεν άφησαν κληρονόμους, το εκχώρησε σ' έναν Οργανισμό, ο οποίος έχει σκοπό να εξασφαλίσει και να αποκαταστήσει τα δικαιώματα των Ελλήνων Εβραίων, που επιβίωσαν (**Αρχείο Γεωργ. Μαύρου**).

Ακολούθησε η υπ' αριθ. 265716/706 Υπουργική Απόφαση της Κυβέρνησης **Σοφούλη**, η οποία εκδόθηκε στις 15 Οκτωβρίου 1947 και όριζε ότι προσωρινός διαχειριστής των εγκαταλελειμμένων εβραϊκών περιουσιών, μέχρι να δημοσιευθεί το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα, θα ήταν το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (Κ.Ι.Σ.), του οποίου οι δραστηριότητες εποπτεύονταν από την Κ.Υ.Δ.Ι.Π.

Τελικά, με το από 29 Μαρτίου 1949 Β.Δ. (Φ.Ε.Κ. 79Α/29.3.49), που εκδόθηκε εις εκτέλεση του Α.Ν. 846/1946, «*Περί ίδρύσεως Όργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος*», ιδρύθηκε ο Ο.Π.Α.Ι.Ε. Στο Ν.Π.Δ.Δ. με την επωνυμία Ο.Π.Α.Ι.Ε. περιήλθαν οι σχολάζουσες (αδιάθετες ή εγκαταλελειμμένες) περιουσίες των Ελλήνων Ισραηλιτών, που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια των φυλετικών διωγμών (1943-44), εφόσον δεν κατέλιπαν κληρονόμους ή συγγενείς μέχρι τετάρτου βαθμού.

Είναι αλήθεια ότι το Β.Δ. για την ίδρυση του Ο.Π.Α.Ι.Ε. εκδόθηκε τέσσερα χρόνια μετά τον Α.Ν. 846/46, αλλά δεν πρέπει να αγνοηθούν οι πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε. Η αποκατάσταση έγινε μεσούντος του Εμφυλίου Πολέμου, σε μία

ιδιαίτερα ασταθή πολιτική περίοδο, κατά την οποία οι κυβερνητικές αλλαγές ήσαν συχνό φαινόμενο. Να προστεθούν σε όλα αυτά, οι προκαταλήψεις σημαντικού αριθμού διοικητικών στελεχών και οι δικαστικές διενέξεις, που ξέσπασαν μετακατοχικά, μεταξύ των Εβραίων ιδιοκτητών ακινήτων και αυτών που τα οικειοποιήθηκαν, κατά τη διάρκεια της κατοχής, οι οποίες λειτούργησαν ανασχετικά στην επίλυση του προβλήματος των Ισραηλιτικών περιουσιών.

Ο Ο.Π.Α.Ι.Ε. παρέλαβε ακίνητα που διαχειριζόταν η Υ.Δ.Ι.Π. και βρίσκονταν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδος, όπου υπήρχαν Ισραηλιτικές Κοινότητες, με σκοπό την αποκατάσταση των Εβραίων που επέζησαν των φυλετικών διωγμών.

Η πρωτοβουλία του Ελληνικού Κράτους να ιδρύσει τον Ο.Π.Α.Ι.Ε., συνιστά εκπλήρωση ηθικής υποχρέωσης, σ' ένα έθνος που διώχθηκε συστηματικά και μεθοδικά και έζησε την πιο αποτρόπαια μορφή φρίκης. Αλλά δεν είναι η μόνη εκδήλωση συμπαραστάσης στο εβραϊκό έθνος. Στις αρχές της δεκαετίας 1960, εκδηλώθηκε διεθνής πρωτοβουλία για τη διατήρηση του στρατοπέδου του Άουσβιτς και την ανάδειξή του σε παγκόσμιο μνημείο. Η πρωτοβουλία, ξεκίνησε από την *Comité de Patronage d' Auschwitz*, της οποίας προΐστατο η **Odette Elina Crussy**. Το 1961 απηύθυνε επιστολές σε 77 κυβερνήσεις, μεταξύ των οποίων και στην Ελληνική και πρότεινε σε κάθε Κυβέρνηση, να συνεισφέρει οικονομικά στη συντήρηση του στρατοπέδου και στην ανέγερση μνημείου, η καθεμία για τα δικά της θύματα. Ελάχιστες χώρες ανταποκρίθηκαν, μεταξύ των οποίων ήταν η Γαλλία και η Ελλάδα. Πρωθυπουργός της Γαλλίας ήταν ο **Ντε Γκωλ** και της Ελλάδας ο **Κων. Καραμανλής**, ο οποίος, τον Ιούνιο 1963, ενέκρινε το αίτημα της «*Ενώσεως Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Θεσσαλονίκης*», να επιτραπεί η διεξαγωγή εράνου, «*διά την ανέγερσιν του εν Άουσβιτς Μουσουλίου των σφαγιασμένων ομοθρήσκων*» τους. Σε πολλές άλλες χώρες, το αίτημα για αποκατάσταση του μνημειακού χώρου του Άουσβιτς, αντιμετώπιστηκε

με δυσπιστία, διότι είχε επικρατήσει η άποψη, ότι η πρωτοβουλία αυτή, υποκινείτο από τους κομμουνιστές και από κομμουνιστικά κράτη. Όλα ξεκίνησαν από πληροφορίες του State Department, κατά τις οποίες, η **Odette Elina Crussy**, συμπαθούσε τον κομμουνισμό (**Φωτεινή Τομαή: Ψυχρός Πόλεμος για το Άουσβιτς, εφ. ΤΟ ΒΗΜΑ, Κυριακή 30 Ιανουαρίου 2011**).

Συνεπώς, οι όποιες κατηγορίες έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς, εναντίον του Ελληνικού λαού και του επίσημου Ελληνικού Κράτους, ότι δεν συμπαράσάθηκαν στους Έλληνες Εβραίους, κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής και ότι δεν τους βοήθησαν κατόπιν, είναι αστήρικτες και δεν υπηρετούν την ιστορική αλήθεια, διότι η πλειοψηφία των Ελλήνων, θεωρούσε τους Εβραίους συμπατριώτες τους και ζωτικό στοιχείο του ανθρώπινου δυναμικού του ελληνικού έθνους. Άλλωστε, πολλοί Έλληνες και η γερμανοδιορισμένη Κυβέρνηση, το 1942, διαμαρτυρήθηκαν στους Ναζί, για τα αντιεβραϊκά μέτρα που έλαβαν.

Το 2004 η Βουλή των Ελλήνων, με ομόφωνο Ψήφισμα, καθιέρωσε την 27η Ιανουαρίου κάθε έτους, ως «*Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μαρτύρων και ηρώων του Ολοκαυτώματος*». Είναι η ημερομηνία που τα σοβιετικά στρατεύματα πέρασαν την «*πύλη του θανάτου*» του Άουσβιτς, για να αντικρίσουν τη φρίκη, στα πρόσωπα των ελάχιστων που επέζησαν, αλλά και σε ό,τι απέμεινε από εκείνους που εκτελέστηκαν.

Σύμφωνα με την από 21 Νοεμβρίου 1944 απόφαση του Υπουργείου Θρησκευμάτων, για τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Συντονισμού και Γνωματεύσεως και για την τύχη των εβραϊκών Κοινοτήτων μετά την Απελευθέρωση και τον Α.Ν. 367/45 (Φ.Ε.Κ. 143Α/7.6.45), «*Περί άνασυγκροτήσεως των Ίσραηλιτικῶν Κοινοτήτων*», η Κοινότητα των Πατρών, εφόσον διατήρησε μετά τον πόλεμο, πλέον του 50% του προπολεμικού πληθυσμού της, θεωρείτο αυτομάτως επανασυνιστάμενη, με πλήρη τα δικαιώματά της. Με την ίδια Υπουργική Απόφαση προβλέφθηκε η διενέργεια, εντός έξι

μηνών, εκλογών για την ανάδειξη των συμβουλίων διοίκησης των αυτόματα επανασυνισταμένων Κοινοτήτων. Από τις Ισραηλιτικές Κοινότητες που υπήρχαν στην Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα, όταν ξέσπασαν οι διωγμοί, επτά επανασυστάθηκαν αυτόματα, με πλήρη δικαιώματα, μεταξύ αυτών ήταν και η Κοινότητα των Πατρών, δεκατρείς επανασυστάθηκαν με περιορισμένα δικαιώματα, διότι ο πληθυσμός τους, μετά τον πόλεμο, ήταν κάτω του 50% του προπολεμικού, αλλά είχαν περισσότερες από είκοσι οικογένειες και έξη διαλύθηκαν (**Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 342-343**). Επισημαίνουμε, ότι ο **Μικ. Μόλχο**, στο μοναδικό για τις πληροφορίες που περιέχει βιβλίο του, αναφέρει ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών αριθμούσε μετά τον πόλεμο 175 μέλη (**σ. 342**) και το 1947, 152 μέλη (**σ. 351**). Από το **Αρχείο** όμως της Κοινότητας προκύπτει, ότι τον Ιούνιο 1947, η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών αριθμούσε 107 μέλη, από τα οποία 14 λάμβαναν χρηματικά βοηθήματα, για τις οικογένειές τους, που απαρτιζόνταν από 38 μέλη.

Πρόεδρος της Κοινότητας, μετά τον πόλεμο, εξελέγη ο Ισαάκ Ι. Μάτσας, ο οποίος, μαζί με το Διοικητικό Συμβούλιο, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες, για την αναδιοργάνωσή της. Στις προσπάθειές τους αυτές, αναφέρεται ο **Κανάρης Κωνσταντίνης**, ο οποίος επισκέφθηκε την Πάτρα, κατ' εντολή του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, προκειμένου να εξετάσει την κατάσταση και συνέταξε την παρακάτω, από 31 Μαΐου 1946, έκθεση.

«Έχομεν τήν τιμήν να γνωρίσωμεν ὅτι προέβημεν εἰς ἐξέτασιν τῶν ζητημάτων τῆς ἐνταῦθα Κοινότητος.

Πληθυσμός: *Ἦδη ἡ Κοινότης ἀριθμοῖ 120 ἐν ὄλῳ ψυχάς ἐξ ὧν 4 ὀμίηρουσ. Πρὸ τοῦ διωγμοῦ ἤριθμει 235.*

Αἱ ἀνάγκαι τῆς Κοινότητος συνίστανται εἰς τὸν ἐλαιοχρωματισμὸν τῶν κουφωμάτων τῶν κτιρίων Συναγωγῆς καὶ οἰκίσκου τοῦ νεκροταφείου ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐπιδιόρθωσιν τῶν ἐγκαταστάσεων ὑδρεύσεως τοῦ νεκροταφείου. Συνεστήσαμεν εἰς τὸν κ. πρό-

εδρον και γραμματέα τῆς Κοινότητος ὅπως ὑποβάλη πίνακα τῆς ἀναγκαιούσης δαπάνης.

Παρεκλήθημεν ὅπως ἐνεργήσωμεν ἵνα χορηγηθῆ εἰς τὸν Ῥαββίνον ποσοστὸν λόγῳ δωδεκαετοῦς ὑπηρεσίας ὡς ἐπίσης καὶ ὡς ἐκτελοῦντος καθήκοντα σωχῆτ δοθέντος ὅτι εἶναι καὶ προστάτης οἰκογενείας.

Συναγωγή, νεκροταφεῖον, σχολεῖον, ἅπαντα εἰς ἀρίστην κατάστασιν, λειτουργία σχολείου ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν παρίσταται ἀνάγκη, ἔλλειψαι μαθητῶν ἀλλὰ καὶ διδασκάλου. Ἐν γένει ὡς πρὸς τὴν Κοινότητα ταύτην διεπιστώσαμεν πλήρη τάξιν εἰς τὰ τῆς διαχειρίσεως αὐτῆς καὶ ἀξιεπαινον πνεῦμα περισυλλογῆς καὶ νοικοκυρωσύνης ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐμείναμεν ἀπολύτως εὐχαριστημένοι. Παρὰ τοῦ κ. Μάτσα προέδρου τῆς Κοινότητος ἐλάβαμεν τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ἀπὸ 1ης Αὐγούστου θα τεθῆ εἰς ἐφαρμογὴν ἡ ἐτησία εἰσφορά (Πέτσια) τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος καὶ οὕτω ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας αὐτῆς ἡ Κοινότης θὰ ἀποκτήσῃ τὸν πρὸ τοῦ διωγμοῦ ρυθμὸν τῆς μὴ ἐπιβαρύνουσα τὸ Κεντρικὸν Συμβούλιον διὰ τὰς δαπάνας τῆς. Εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἀπέμειναν δύο μόνον παλαιαὶ ἐπιτύμβιοι πλάκες.

Παρακαλοῦμεν ὅπως ἐκφρασθῆ ἡ εὐαρέσκεια τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Κοινότητος διὰ τὴν τάξιν καὶ ἀκρίβειαν ἣν διεπιστώσαμεν ἐκ τῆς ἐξετάσεως ὄλων τῶν ζητημάτων τῆς Κοινότητος καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὸν πρόεδρον καὶ τὸν γραμματέα. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἀπεποιήθη νὰ δεχθῆ τὸν διορισμὸν εἰδικοῦ γραμματέως ὅπως τὸν βοηθήσῃ εἰς τὰ παρὰ τῇ Κοινότητι καθήκοντά του καίτοι ἐπιβεβαρυμένος μὲ πολλαπλὰς ἀτομικὰς ἀσχολίας, τηρεῖ δὲ μὲ πρωτοφανὴ τάξιν τὰ βιβλία τῆς Κοινότητος καὶ διεξάγει μόνος τὴν ἀλληλογραφίαν.

Παρεξήγησις μεταξὺ τῶν κ.κ. ἀδελφῶν Μάτσα (προέδρου καὶ ἀδελφοῦ του) ἐν σχέσει πρὸς διανομὴν τῶν ἐξ Ἀργεντινῆς εἰδῶν δὲν δύναται νὰ ἐπισκιάσῃ τὴν διαπιστωθῆσαν ὁμόνοιαν ἣτις βασιλεύει μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος».

Στην έκθεση **Κωνσταντίνη**, που δημοσιεύουμε αμέσως πιο πάνω, γίνεται λόγος στο τέλος, για παρεξήγηση των αδελφών Μάτσα, σχετικά με τη διανομή των ειδών που εστάλησαν από την Αργεντινή. Μετά τον πόλεμο και εν όψει των δεινών που είχαν υποστεί οι Έλληνες Εβραίοι, οι περισσότεροι από τους οποίους ήσαν ενδεείς, κινητοποιήθηκαν οι ανά τον κόσμο εβραϊκές Κοινότητες και Οργανώσεις και τους έστειλαν βοήθεια. Φορτία με ρούχα, τρόφιμα και άλλα χρειώδη, εστάλησαν από τη Νέα Υόρκη, το Μπουένος Άϊρες, το Ρίο ντε Τζανέιρο, το Περναμπούκ, τη Δυτική Αφρική, την Αίγυπτο και την Παλαιστίνη. Η μεγαλύτερη αποστολή βοήθειας προήλθε από το Μπουένος Άϊρες και ήταν ιδιαίτερα ευεργετική για το σύνολο του ελληνικού Εβραϊσμού. Μία ποσότητα από αυτή έφθασε και στην Πάτρα και προφανώς προέκυψαν διαφωνίες μεταξύ των αδελφών Μάτσα, για τη διανομή της.

Μετά τον πόλεμο, έφθασε στην Ελλάδα κλιμάκιο της Εβραϊκής Οργάνωσης της Αμερικής «*American Joint Distribution Committee*» (A.J.D.C.), χάριν συντομίας «*Joint*», η οποία είχε ιδρυθεί το 1915, από Εβραίους εργαζόμενους της Αμερικής, προκειμένου να παράσχει βοήθεια σε ομόθρησκους υπανάπτυκτων χωρών, κυρίως της Αμερικής, καλύπτοντας τις ανάγκες τους σε είδη ιματισμού, τρόφιμα και φάρμακα. Το ίδιο έπραξε και στην Ελλάδα, για τους άπορους των εβραϊκών Κοινοτήτων. Στο **Αρχείο της Κοινότητας**, υπάρχουν πολλές καταστάσεις διανομής τροφίμων, καινουργών ειδών ιματισμού κ.λπ., σε μέλη της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, κυρίως σε άπορα παιδιά, ασθενείς, εγκύους κ.α.

Παράλληλα με τη βοήθεια των εβραϊκών Κοινοτήτων και των Οργανώσεων του εξωτερικού, η «*Joint*», σε συνεργασία με το «*Εβραϊκό Πρακτορείο*» και τη «*Μάγεν Δαβίδ Αδάμ*», όργωσαν την Ελλάδα, για να ανακαλύψουν τους πλέον ικανούς, οι οποίοι θα βοηθούσαν στην ανασυγκρότηση των κατά τόπους Κοινοτήτων. Παιδεία και ενεργοποίηση των κυριότερων οργανισμών του παρελθόντος, ήταν από τις προτεραιότητές τους. Σχηματίστηκε ένα στρατόπεδο αγροτικής εκπαίδευσης, το «*Αχσαρά*», που φι-

λοξένησε εκατοντάδες μεμονωμένα άτομα, τους έθρεψε και τους δίδαξε τις αγροτικές εργασίες. Κανείς από αυτούς δεν είχε αγαθά ή οικογενειακούς δεσμούς και γι' αυτό, με την πρώτη ευκαιρία, στέλνονταν στην Παλαιστίνη. Επίσης βοήθησαν αρρώστους και φρόντισαν για την εύρυθμη λειτουργία του Ορφανοτροφείου «*Η ΕΣΘΗΡ*», που φιλοξενούσε περίπου πενήντα παιδιά και των δύο φύλων και στεγαζόταν στην Κηφισιά (Χαριλάου Τρικούπη και Σπάρτης). Τα περισσότερα ήσαν παιδιά εκτοπισμένων, που πέθαναν στην Πολωνία. Η δύναμη του Ορφανοτροφείου ανανεωνόταν τακτικά, διότι οι τρόφιμοί του αποστέλλονταν τμηματικά, σε ανάλογα ιδρύματα της Παλαιστίνης. Επίσης ιδρύθηκε (1948) το σωματείο «*ΟΡΤ -ΕΛΛΑΔΟΣ*», με σκοπό, κατά το καταστατικό του, τη διάδοση και ανάπτυξη, μεταξύ των Ελλήνων Ισραηλιτών, των τεχνικών και αγροτικών εργασιών, με την εκπαίδευση και αποκατάστασή τους, σε ειδικευμένους εργάτες και τεχνίτες.

Κατόπιν της έκθεσης **Κωνσταντίνη**, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο εξέδωσε την παρακάτω εγκύκλιο:

**«Εγκύκλιος πρὸς ἀπάσας
τὰς Ἰσραηλιτικὰς Κοινότητες τῆς Ἑλλάδος**

Κύριοι,

Ἔχομεν τὴν τιμὴν νὰ κοινοποιήσωμεν ὑμῖν κατωτέρω τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1532/14.7.46 πρὸς τὴν Ἰσραηλιτικὴν Κοινότητα Πατρῶν ἐγγράφου μας.

Πρὸς τὴν

Ἰσραηλιτικὴν Κοινότητα Πατρῶν

Κύριοι,

Μὲ ἐξαιρετικὴν χαρὰν καὶ ἱκανοποίησιν ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 2.7.46 ἢ περὶ τῆς Κοινοότητός σας ἔκθεσις τοῦ ἡμετέρου κ. Κ. Κωνσταντίνῃ. Ὡς ἐπιστέγασμα τούτων ἦλθεν τὸ ὑπ' ἀριθ. 85/26.5.46 ἔγγραφόν σας, διὰ τοῦ ὁποίου μᾶς γνωρίζετε ὅτι τακτοποιήσαντες τὰ οἰκονομικά τῆς Κοινοότητάς σας, θὰ εἴσθε εἰς

θέσιν από 1ης Αύγουστου 1946 νὰ ἀνταπεξέρχεσθε μόνοι σας εἰς τὰς ἀνάγκας σας.

Τὸ Κεντρικὸν Συμβούλιον παρακαλεῖ τὸν ὑμέτερον πρόεδρον κ. Ἰσὰκ Μάτσα καὶ τοὺς ἀξίους συνεργάτας του κ.κ. συμβούλους νὰ δεχθοῦν τὰ θερμότερα συγχαρητήριά του διότι κατόρθωσαν ν' ἀνασυγκροτήσουν τὴν Κοινότητά σας, πρώτην ἐξ ὄλων των Ἰσραηλιτικῶν Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ τὴν φέρουν εἰς πλήρη οἰκονομικὴν αὐτάρκειαν.

Εἴμεθα βέβαιοι ὅτι θὰ συνεχίσετε τὸ ἔργον σας μὲ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμὸν διὰ τὴν περαιτέρω πρόοδον τῆς Κοινότητος, βεβαιωθεῖτε δὲ ὅτι ἐκ μέρους μας θὰ ἔχετε πάσαν ὑποστήριξιν πρὸς τοῦτο.

Τὸ κείμενον τῆς παρουσίας ἀπεφασίσθη ὅπως κυκλοφορήσῃ ὡς ἐγκύκλιος πρὸς ὅλας τὰς Ἰσραηλιτικὰς Κοινότητας τῆς χώρας μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ κεντρίσῃ τὴν φιλοδοξίαν καὶ τῶν ἄλλων κοινοτήτων νὰ σᾶς μιμηθοῦν.

Διατελοῦμεν μετ' ἐξαιρέτου τιμῆς

Κεντρικὸν Ἰσραηλιτικὸν Συμβούλιον

Συντονισμοῦ καὶ Γνωματεύσεως

Ὁ Γέν. Γραμματεὺς

Ὁ Ἀντιπρόεδρος...

Ρ. Ραφαήλ (Τ.Σ.)

Δαν. Ἀλχανάτης

(Χρονικά, τχ. 142 (Μάρτιος-Απρίλιος 1996), σσ. 17-19).

Εκεῖνο που προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐκθεση **Κωνσταντίνη** καὶ τὴν Εγκύκλιο του Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου, εἶναι ὅτι ἡ Συναγωγή καὶ οἱ εγκαταστάσεις του κοιμητηρίου, δὲν υπέστησαν μεγάλες καταστροφές ἀπὸ τοὺς Ναζί. Σ' αὐτὸ συνέβαλαν καὶ οἱ Πατρινοί, οἱ ὁποῖοι συμπαραστάθηκαν στους Εβραίους συμπολίτες τους καὶ σε ὅσους ὁμοεθνεῖς των κατέφυγαν στὴν Πάτρα, γιὰ νὰ σωθοῦν. Τους σεβάσθηκαν καὶ δὲν εκμεταλλεύθηκαν τὸ δράμα τους. Εξ ἄλλου, οἱ Εβραῖοι των Πατρῶν διακατέχονταν ἀπὸ πνεῦμα οικονομίας, νοικοκυροσύνης καὶ ἀλληλεγγύης καὶ γι' αὐτὸ, 1 ½ ἔτος μετὰ τὴν ἀποχώρησιν των Γερμανῶν, ἡ Κοινό-

τητά τους, πρώτη απ' όλες τις Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδας, είχε ανασυγκροτηθεί και ήταν αυτάρκης.

Στις 20 Ιανουαρίου 1946, έγιναν αρχαιρεσίες για την ανάδειξη του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, κατά τις οποίες ψήφισαν 38 άρρενα μέλη της Κοινότητας, από τους 40 εγγεγραμμένους και εξελέγησαν, πρόεδρος ο Ισαάκ Ι. Μάτσας, γραμματέας ο Εμμανουήλ Βελλέλης, ταμίας ο Ναθάν Σ. Ασσέρ και σύμβουλοι οι Δανιήλ Ιωχανάς και Ηλίας Βαρούχ.

Στα Χρονικά (τχ. 122 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1992), σσ. 22-23) δημοσιεύθηκαν διάφορες πληροφορίες, όχι όλες ακριβείς, για εβραϊκές οικογένειες που ζούσαν στην Πάτρα, πριν από τον πόλεμο. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, οι οικογένειες Βελλέλη, Ισαάκ και Ηλία Μάτσα (αδέλφια), Ιωσήφ (Πέπου) Ιωχανά και Αβραάμ Μόρδου, κατοικούσαν κοντά στο Αρσάκειο, οι Μάτσα και ο Ιωχανάς ήταν έμποροι υφασμάτων, ο Βελλέλης αργυραμοιβός και ο Μόρδος έμπορος ψιλικών (κατοικία οδός Νόρμαν). Ο Σαμουήλ Αλμπάλα ήταν παραγγελιοδόχος, εκτελούσε χρέη ραββίνου και κατοικούσε στο ισόγειο της Συναγωγής. Μετά το θάνατό του (1956), η σύζυγός του και τα παιδιά του έφυγαν για την Αμερική. Οι υπόλοιπες εβραϊκές οικογένειες κατοικούσαν σε άλλα σημεία της πόλης, διότι δεν υπήρχε εβραϊκή συνοικία.

Οικογένειες Ισαάκ και Ηλία Μάτσα

Στην οικογένεια Ισαάκ Ιωσήφ Μάτσα αναφέρεται ο **Β. Κρουστάλης**, σε άρθρο του στα Χρονικά (τχ. 167, σσ. 18-19), με τον τίτλο «**Η άγνωστη εβραϊκή κοινότητα της Πάτρας από τα τέλη του 15ου αιώνα**». «*Δεκαετία του '30 στην οδό Βίλλερμην (Βίλλεμαν) (σημερινή Γκότση) (πάνω από την οδό Κορίνθου, κοντά στο λόφο). Κάθε Σάββατο πρωί, όταν γύριζε με την οικογένειά της από τη συναγωγή, η Εσθήρ, φώναζε τη μικρή της γειτόνισσα, που ήταν Χριστιανή, να της ανάψει τη φωτιά για να βράσει το*

γάλα για τα παιδιά της Λάζαρο, Σουλαμήθ, Άννα και Μωϋσή. Πιστή στο «γράμμα» του Μωυσαϊκού Νόμου, την ημέρα του Σαββάτου δεν επέτρεπε στον εαυτό της να κάνει ούτε την πιο απλή δουλειά, παρότι δεν είχε ζήσει ποτέ της στην Ιουδαία. Όλη η οικογένεια όμως ζούσε με το όνειρο μια μέρα να πάει στη «Γη της Επαγγελίας». Ο άντρας της Εσθήρ, ο Ισαάκ είχε κατάστημα λευκών ειδών στη Ρήγα Φεραίου. Η οικογένεια Μάτσα ήταν από τους Εβραίους της Πάτρας που γλίτωσαν από το Ολοκαύτωμα, όπως επίσης και από εκείνους που τελικά εγκατέλειψαν την πόλη, όπως σταδιακά σχεδόν όλοι οι ομόθρησκοί τους».

Ο Ισαάκ Ιωσήφ Μάτσας, ο οποίος ήταν για πολλά χρόνια πρόεδρος της Κοινότητας, καταγόταν από την Πρέβεζα και ήταν παντρεμένος με την Εσθήρ, το γένος Ασέρ Ιωχανά. απέκτησαν τέσσερα παιδιά, το Λάζαρο (Ελαζάρ), ο οποίος μετανάστευσε στο Ισραήλ, μετά την ίδρυση του Ισραηλινού Κράτους και σκοτώθηκε στον πόλεμο (1948-1949), τη Σουλαμήθ, την Άννα και το Μωϋσή. Διατηρούσε εμπορικό κατάστημα, μαζί με τον αδελφό του Ηλία, επί της οδού Ρήγα Φερραίου 119, σε ακίνητο ιδιοκτησίας Εσθήρ συζ. Ηλία Μάτσα.

Για το θάνατο του Λάζαρου (Ελαζάρ) Ισαάκ Μάτσα, η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών, εξέδωσε ψήφισμα (7.1.1949), στο οποίο τον χαρακτηρίζει «*υπέρ Πατρίδος πεσόντα Ήρωα*» και αποφάσισε, μεταξύ άλλων, να αναρτηθεί η φωτογραφία του, σε επίσημη τελετή, στην αίθουσα των Γενικών Συνελεύσεων και να διατεθεί το ποσό των 300.000 δρχ., υπέρ του Ταμείου της Κοινότητας, για την εγγραφή του στη **Χρυσή Βίβλο του Κέρεν Καγιέμεθ Λεϊσραέλ (Αρχείο Κοινότητας)**.

Ο Ηλίας Ιωσήφ Μάτσας παντρεύτηκε την Εσθήρ Χαϊμ Ιωχανά και απέκτησαν τέσσερα παιδιά, τον Αβραάμ, τον Ιωσήφ, το Βίκτωρα και την Κούλα Μάτσα χήρα Αβραάμ Μάτσα, Διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία ζει στην Αθήνα και μου έδωσε πολλές πληροφορίες, για την Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών.

Οι αδελφοί Μάτσα ειδοποιήθηκαν αμέσως από τον Αστυ-

νόμο **Δημ. Μαρινάκη**, για τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι Εβραίοι των Πατρών και οι οικογένειές τους, από τους Ναζί και εγκατέλειψαν την πόλη το ίδιο βράδυ και κατέφυγαν στο χωριό Μπούκουρα. Ο **Μαρινάκης** τους προμήθευσε πλαστές ταυτότητες, με ελληνικά βαπτιστικά ονόματα. Ο Ισαάκ αναγραφόταν Ιωάννης και η Εσθήρ, Ελένη. Η οικογένεια του Ηλία Μάτσα, μετά από μία εβδομάδα, με τη βοήθεια του Ε.Λ.Α.Σ., κατευθύνθηκε στον οικισμό Μοίρα της επαρχίας Πατρών, ο οποίος βρίσκεται σε υψόμετρο 860 μ. και απέχει από την Πάτρα περίπου 25 χλμ. (νοτιοανατολικά) και έμειναν εκεί περίπου ένα (1) χρόνο, δηλαδή μέχρι την Απελευθέρωση, ενώ η οικογένεια του Ισαάκ Μάτσα, έμεινε στο Μπούκουρα, όλη τη διάρκεια της κατοχής.

Την οικοσκευή της οικογένειας Ισαάκ Μάτσα τη φύλαξε ο **Δημ. Μαρινάκης**, ο οποίος τους την επέστρεψε άθικτη μετά την Απελευθέρωση και τα εμπορεύματα του καταστήματος των αδελφών Μάτσα, τα φύλαξε και τους τα επέστρεψε ακέραια μετά την Απελευθέρωση, ο πατρινός βιομήχανος **Βασ. Μαραγκόπουλος**. Ο Ισαάκ Μάτσας είχε στενές φιλικές σχέσεις με το **Μαρινάκη** και μάλιστα όταν κρυβόταν με την οικογένειά του στο Μπούκουρα, είχαν επικοινωνία μέσω τρίτων έμπιστων προσώπων και ο **Μαρινάκης**, πολλές φορές, εκτελώντας παραγγελίες τους, τους έστειλε είδη πρώτης ανάγκης.

Η κατοικία της οικογένειας Ισαάκ Μάτσα, επί της οδού (Βίλλεμαν) Κων. Γκότση 39, επιτάχθηκε από τους Ναζί και έμεινε εκεί, μέχρι την Απελευθέρωση, ο αξιωματικός της Βέρμαχτ, Στρατιωτικός Διοικητικός Σύμβουλος της Περιφερειακής Διοίκησης της Γερμανικής Στρατιωτικής Διοίκησης Ελλάδος δόκτωρ **von Bock**. Ο **Bock** εγκατέλειψε την Πάτρα από τους τελευταίους, μαζί με τα SS και εν όψει της αποχώρησής του, λεηλάτησε και κατέστρεψε την οικία Ισαάκ Μάτσα.

Τις πληροφορίες αυτές μου τις έδωσε η Σουλαμήθ Ισαάκ Μάτσα χήρα Ιωσήφ (Πέπου) Ιωχανά, η οποία γεννήθηκε στην Πάτρα το 1926, είναι απόφοιτος του Αρσακείου και ζει στην Αμερική.

Επίσης μου είπε ότι ο πατέρας της, ως πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, έδωσε χρήματα στους οικονομικά ασθενέστερους ομοεθνείς του, για να φύγουν από την Πάτρα και να σωθούν, αλλά πολλοί από αυτούς δεν μπόρεσαν να φύγουν και ότι τα περισσότερα θύματα στην Πάτρα, ήταν από τους οικονομικά ασθενέστερους Εβραίους.

Για κατασκευαστή (τυπογράφο) των πλαστών ταυτοτήτων, μου είπαν το όνομα **Θεόδωρος Κούκουρας**, ο οποίος διατηρούσε τυπογραφείο επί της οδού Ρήγα Φερραίου και Παπαρηγοπούλου και δεν το αποκλείω, αλλά δεν μπόρεσα να το διασταυρώσω.

Η οικογένεια Ηλία Μάτσα πρώτα κατοικούσε επί της οδού Κορίνθου 169 και κατόπιν επί της οδού Αλεξ. Υψηλάντου 193, κοντά στην Παντάνασσα. Οι αδελφοί Μάτσα ήρθαν στην Πάτρα από την Πρέβεζα, που ήταν ο τόπος καταγωγής τους, λίγο πριν το 1920, αναζητώντας καλύτερη επαγγελματική τύχη. Αρχικά ήταν γυρολόγοι και αργότερα άνοιξαν δικό τους κατάστημα. Ως γυρολόγοι, είχαν γνωστούς στου Μπούκουρα και γι' αυτό κατέφυγαν εκεί.

Οικογένεια Ισαάκ Μάτσα

Έκτός από τον Ισαάκ Μάτσα που προαναφέραμε, υπήρχε και άλλος Ισαάκ (Ζακ) Μάτσας, ο οποίος είχε κατάστημα εμπορίας υφασμάτων, επί της οδού Ερμού και Κορίνθου (ΝΔ γωνία). Το κατάστημα το άνοιξε το 1939, ενώ προηγουμένως εργαζόταν στο Γλαύκο, ως ηλεκτρολόγος. Ήταν απόφοιτος ηλεκτρολόγος της «*Τριαντεύου Επαγγελματικής και Βιομηχανικής Σχολής Πατρών*». Το 1939 παντρεύτηκε τη Ραχήλ κόρη του Δανιήλ (Νταν) Ιωχανά και απέκτησαν πέντε γιους, τους Ιωσήφ και Μπεν Γκουριόν, που ζουν στην Αμερική και τους Δανιήλ, Ιωχανά και Αβραάμ, που ζουν στο Ισραήλ, οι δύο πρώτοι, ενώ ο Αβραάμ, που είχε πάει κι αυτός στο Ισραήλ, σκοτώθηκε στον πόλεμο των Έξι Ημερών. Ο

Ζακ Μάτσας, όπως τον αποκαλούσαν, με οικογενειακή καταγωγή από την Πρέβεζα, ήταν ιδιαίτερα αναγνωρίσιμος στην Πάτρα, διότι χειμώνα-καλοκαίρι κυκλοφορούσε φορώντας ένα κοντομάνικο πουκάμισο, ήταν χειμερινός κολυμβητής και οδηγούσε μια παλιά αγγλική μοτοσυκλέττα, με κουβούκλιο στο πλάι, στο οποίο επέμενε να επιβιβάζει όλα τα παιδιά του, για τις διάφορες μετακινήσεις τους, παρά τις συνεχείς συστάσεις των οργάνων της Τροχαίας, ότι αυτό δεν επιτρέπεται. Η κατοικία τους ήταν επί της οδού Αλεξ. Λασκάρως 6, κοντά στην πλατεία Βουδ. Για να γλιτώσουν από τους Ναζί, κατέφυγαν στην περιοχή της Βλασίας και των Καλαβρύτων, μετακινούμενοι σε διάφορα χωριά. Το 1960, όλη η οικογένεια έφυγε οριστικά από την Πάτρα για το Ισραήλ, ενώ τα αδέρφια του Ισαάκ Μάτσα, Αβραάμ, Δαβίδ, Σάντρα και Ιακώβ, είχαν εγκατασταθεί στο Ισραήλ από το 1949.

Οικογένεια Βιτάλ

Μία εβραϊκή οικογένεια που έζησε αρκετές δεκαετίες στην Πάτρα, είναι η οικογένεια Βιτάλ. Οι ρίζες της ξεκινούν από την Ισπανία, απ' όπου έφυγαν το 1492, κατά την εκδίωξη των Εβραίων και εγκαταστάθηκαν στην πόλη Σαφέντ του Ισραήλ. Ο γνωστός Χαΐμ Βιτάλ, από τους ιδρυτές της **Kabbalah**, είναι μακρινός πρόγονός τους. Πολύ αργότερα, ένας κλάδος της οικογένειας, εγκαταστάθηκε στην Ιταλία, όπου ίδρυσαν εβραϊκές σχολές και επιδόθηκαν στο μυστικισμό (Kabbalah). Ένας άλλος κλάδος μετοίκησε στην Κεφαλονιά, στο χωριό Περατάτα. Από τους γενάρχες του κλάδου της Κεφαλονιάς είναι ο Σαμουήλ Βιτάλ, παππούς του πατρινού εμπόρου Ζαχαρία Μ. Βιτάλ. Γιός του Σαμουήλ και της Ρεγγίνας Βιτάλ, ήταν ο Μάρκος Βιτάλ, ο οποίος, από το γάμο του με την Εσθήρ, απέκτησε 4 γιους και 5 θυγατέρες. Όλοι γεννήθηκαν στα Περατάτα και ήσαν γυρολόγοι. Περί τα τέλη του 19ου αιώνα η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Κέρκυ-

ρα, όπου ίδρυσαν κατάστημα εμπορίας υφασμάτων. Τη δεκαετία 1910, μετακόμισαν στην Πάτρα, όπου στις 31 Οκτωβρίου 1912 απεβίωσε ο Μάρκος Βιτάλ, σε ηλικία 65 ετών. Από τους τέσσερις γιους του, απεβίωσε σε ηλικία 20 ετών ο Ηλίας και έζησαν στην Πάτρα και δημιούργησαν οικογένειες ο Σαμουήλ, ο Ζαχαρίας και ο Ιωσήφ. Μάλιστα ο Σαμουήλ και ο Ιωσήφ έχουν ταφεί, όπως και ο πατέρας τους και η μητέρα τους, στο κοιμητήριο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών. Η Εσθήρ απεβίωσε τον Ιούλιο 1941, ο Σαμουήλ στις 31 Οκτωβρίου 1939 και ο Ιωσήφ στις 9 Μαρτίου 1965, σε ηλικία 79 ετών.

Ο Ζαχαρίας Μ. Βιτάλ διατηρούσε μεγάλο κατάστημα εμπορίας υφασμάτων, αρχικά επί της οδού Αγίου Ανδρέου 94 και κατόπιν επί της οδού Μαιζώνος και Πατρέως (γωνία), εκεί που κατόπιν είχε τα γραφεία της η Υδροηλεκτρική Εταιρεία «Γλαύκος» και αργότερα η «Γενική Τράπεζα της Ελλάδος». Ήταν συνιδιοκτησία του με το Μωϋσή Ασσέρ. Στον α' όροφο ήταν η κατοικία της οικογένειας Βιτάλ. Το υπόγειο χρησιμοποιήθηκε την περίοδο της Κατοχής, ως καταφύγιο και για τη στέγαση των τεχνικών γραφείων των τηλεπικοινωνιών. Στο κατάστημα Βιτάλ, εργαζόταν ως εμποροϋπάλληλος ο Μάρκος Ιακώβ Όσμο, ανειψιός του Ζαχαρία Βιτάλ, γιος της αδελφής του Ρεγγίνας, η οποία είχε παντρευτεί τον Ιακώβ Όσμο και αδελφός της Αιμιλίας Όσμο συζύγου Εμμανουήλ Βελλέλη. Πριν από τον πόλεμο, ο Βιτάλ μετακόμισε στην Αθήνα, όπου είχε εργοστάσιο και κατάστημα εμπορίας υφασμάτων.

Στην Αθήνα εξελέγη πρόεδρος της Κοινότητας και συγκαταλέγετο στα επιφανή μέλη της. Περί τα τέλη του 1941 συνελήφθη από τη Γκεστάπο, κατόπιν καταγγελίας ότι είχε πει, σε φιλική συνομιλία, ότι ο παλαιστινιακός στρατός αριθμούσε 250 Εβραίους αξιωματικούς, κάτι που θεωρήθηκε από τους Ναζί, ως εκδήλωση απαράδεκτου θράσους. Αφού παρέμεινε επί μερικές εβδομάδες υπό αυστηρή κράτηση, τελικά αφέθηκε ελεύθερος. Τον Αύγουστο 1942, οι ιταλικές Αρχές, προσποιούμενες ότι θέλουν να υποτάξουν την Ισραηλιτική Κοινότητα των Αθηνών στην άμεση

αρμοδιότητά τους, κατ' ουσία όμως επιθυμώντας να την προστατεύσουν, ζήτησαν από το ραββίνο των Αθηνών Ηλία Μπαρτζιλάϊ, διά του διοικητή των Καραμπινιέρων, να υποβάλει κατάλογο των πλέον επιφανών Εβραίων, από τους οποίους θα μπορούσε να εκλεγεί ένα Κοινοτικό Συμβούλιο. Οι Εβραίοι της Ελλάδας εμπιστεύονταν τους Ιταλούς και ο ραββίνος έδωσε στο διοικητή έναν κατάλογο που περιείχε τα ονοματεπώνυμα εννέα επιφανών Εβραίων, στους οποίους περιλαμβάνετο και ο Ζαχαρίας Βιτάλ. Η υπόθεση δεν είχε προς στιγμή συνέχεια, αλλά μεσολάβησε, στις 22 Σεπτεμβρίου 1942, παραμονή της εορτής του «Κιπούρ», η ανατίναξη των γραφείων της φιλοναζιστικής οργάνωσης Ε.Σ.Π.Ο., επί των οδών Πατησίων και Γλάδστωνος, από την Π.Ε.Α.Ν. του **Κώστα Περρίκου**, στην οποία συμμετείχαν και οι συνεργάτες του, **Δ. Παπαδόπουλος, Γ. Κατεβάτης, Δ. Λόης, Θαν. Σκούρας** και **Ιουλία Μπίμπα** και η έκρηξη αποδόθηκε αρχικά στους Εβραίους. Από τις δραστηριότητες της Ε.Σ.Π.Ο. ήταν να ανακαλύπτει Εβραίους που κρύβονταν σε σπίτια χριστιανών και να τους παραδίδει στους Γερμανούς. Σύμφωνα με μαρτυρία νεαρού Εβραίου που συνελήφθη, αλλά κατόρθωσε να αποδράσει, η Ε.Σ.Π.Ο. παρέδωσε στους Γερμανούς περίπου 100 Εβραίους (**Λάμψα – Σιμπί: Η Διάσωση ... σ. 278**). Επίσης, μέλη της Ε.Σ.Π.Ο., στις 20 Ιουνίου και στις 24 Ιουλίου 1942, λεηλάτησαν τα γραφεία της Κοινότητας και αφαίρεσαν λίστες με ονόματα Εβραίων. Η ίδια ομάδα σχεδίαζε να κάψει τη Συναγωγή, στην οδό Μελιδώνη, αλλά οι Ιταλοί έμαθαν το σχέδιό τους και ο συνταγματάρχης **Luigi Mondini** διέταξε τους Καραμπινιέρους να φρουρούν το κτίριο (**Michael Matsas: The Illusion ... σ. 85**).

Τη νύχτα του «Κιπούρ», υπό την πίεση των Γερμανών, ο Ιταλός διοικητής των Αθηνών, έδωσε εντολή να συλληφθούν στις κατοικίες τους, οι εννέα επιφανείς Εβραίοι που αναγράφονταν στον κατάλογο που του είχε δώσει ο ραββίνος, για το σχηματισμό Κοινοτικού Συμβουλίου. Μεταξύ των συλληφθέντων ήταν και ο Ζαχαρίας Βιτάλ. Από τις ανακρίσεις που έγιναν, δεν προέ-

κυψε κάτι εις βάρος τους και μετά από είκοσι ημέρες αφέθηκαν ελεύθεροι (Μικ. Μόλχο: ο.π., σσ. 185, 188 και 189).

Ο Ζαχαρίας Βιτάλ και η οικογένειά του, αποτελούμενη από το γιο του Ιωακείμ και τις θυγατέρες του Ρεγγίνα και Εσθήρ, με το σύζυγό της Ραφαήλ Λεβή και τα παιδιά τους Ρόζα και Ιωσήφ, για να προστατευθούν από τους Γερμανούς, έφυγαν από την Αθήνα και μέσω Πατρών και Πύργου έφθασαν σιδηροδρομικώς στο χωριό Λάλα Ηλείας. Εκεί έμειναν, από την άνοιξη 1943 μέχρι την Απελευθέρωση, υπό την προστασία και τις φροντίδες της Κωνσταντίνας Παναγοπούλου, η οποία, στις 4 Νοεμβρίου 1996, ανακηρύχθηκε, για τη βοήθειά της στην οικογένεια Βιτάλ, «ΔΙΚΑΙΟΣ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ».

Τα εγγόνια του Ζαχαρία Βιτάλ, παιδιά του γιού του Ιωακείμ (Νούλη), ζουν σήμερα στο Ισραήλ.

Έμποροι υφασμάτων ήσαν και τα αδέρφια του, Σαμουήλ Βιτάλ και Ιωσήφ Βιτάλ, οι οποίοι διατηρούσαν μέχρι τον πόλεμο καταστήματα εμπορίας υφασμάτων επί των οδών Αγίου Ανδρέου 131 και Πατρέως 4, αντίστοιχα. Ο Ιωσήφ Βιτάλ απέκτησε τρία παιδιά, την Αιμιλία, το Μάρκο και το Βίκτορα. Η κατοικία τους, ιδιοκτησίας Ζαχαρία Μ. Βιτάλ, ήταν επί της οδού Πατρέως και Κανακάρη (ΝΑ γωνία).

Μετά τον πόλεμο, ο γιος του Ιωσήφ Βιτάλ, Βίκτωρ, ο οποίος μου έδωσε τις πληροφορίες για την οικογένειά του, αρχικά εργάστηκε ως ιδιωτικός υπάλληλος και αργότερα άνοιξε συνεταιρικό κατάστημα νεωτερισμών στην οδό Αγίου Νικολάου, όπου είναι σήμερα η «Γωνία του Βιβλίου», με την επωνυμία «Σαράντης και Βιτάλ». Πέντε χρόνια αργότερα έγινε λογιστής στους εργολάβους Δημοσίων Έργων Μαυροειδή και Κωνσταντίνου. Για πολιτικούς λόγους, τον Δεκέμβριο 1967, μετανάστευσε με την οικογένειά του στο St. Paul της πολιτείας Minnesota των Η.Π.Α.

Το 1954 μετανάστευσε στην Αμερική η αδελφή του Αιμιλία, η οποία είχε παντρευτεί τον Ναθάν Ασσέρ και απέκτησε δύο παιδιά, τη Τζούλια και τον Μπαρτζιλάι (Λάκη), που ζουν στις Η.Π.Α.

Ο αδελφός του Μάρκος μετανάστευσε στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας.

Όπως μου είπε, ο πατέρας του υπηρέτησε 4 χρόνια στον ελληνικό στρατό, ως υποδεκανέας και ήταν στη μονάδα που απελευθέρωσε τη Θεσσαλονίκη. Ο αδελφός του Μάρκος, κατά δήλωσή του, υπηρέτησε 2 χρόνια τη στρατιωτική του θητεία στο ναυτικό και ο ίδιος υπηρέτησε επίσης 2 χρόνια στα τεθωρακισμένα στη Θεσσαλονίκη, με το βαθμό του λοχία.

Στις 8 Σεπτεμβρίου 1943 οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν και παρέδωσαν τον οπλισμό τους στους Γερμανούς, οι οποίοι, από εκείνη την ημέρα, ανέλαβαν και τυπικά τη στρατιωτική διοίκηση των Πατρών. Αρχικά η γερμανική στρατιωτική Διοίκηση των Πατρών, υπό τον αντισυνταγματάρχη της μηχανοκίνητης μεραρχίας **Νοϋμάϊστερ**, επεδίωξε να εξασφαλίσει, με πολιτικότητα, τη συμπάθεια των Πατριτών, για να μην αντιμετωπίσει προβλήματα και να βρει πρόθυμους συνεργάτες. Στις 12 Σεπτεμβρίου ο **Νοϋμάϊστερ** εξέδωσε ένα διαλλακτικό διάγγελμα και σε λίγες ημέρες απολύθηκαν σχεδόν όλοι όσοι κρατούνταν σε φυλακές και σε στρατόπεδα, από τους Ιταλούς. Η χαλαρότητα εκείνων των ημερών διευκόλυνε τις διάφορες μυστικές οργανώσεις στην Πάτρα, να οργανωθούν και να εξοπλισθούν καλύτερα. Όμως τη νύχτα της 26ης Σεπτεμβρίου, έγιναν από τη Γκεστάπο, οι πρώτες συλλήψεις, οι οποίες αναστάτωσαν την πόλη και έσπειραν αισθήματα ανησυχίας, για το τι θα επακολουθούσε. Συνελήφθη ένας πρώην υπουργός και 25 επίλεκτοι επιστήμονες και μέλη της τοπικής κοινωνίας και μόνο 2-3 από τον κατάλογο όσων είχε αποφασισθεί η σύλληψη, κατόρθωσαν να διαφύγουν. Οι περιπέτειες που υπέστησαν ήταν μεγάλες. Μερικοί βασανίστηκαν και κάποιοι πλήρωσαν ακόμα και με τη ζωή τους (**Δημητρίου Γ. Λάγαρη: Πέντε Χρόνια αίματος, δόξης και σκλαβιάς. Η Πάτρα στον πόλεμο και στην κατοχή (Πάτραι, 1946), σσ. 77-91**).

Όπως με πληροφόρησε ο Βίκτορ Βιτάλ, η οικογένειά του και η οικογένεια της αδελφής του Αιμιλίας Βιτάλ-Ασσέρ, έφυγαν από

την Πάτρα, την επομένη ημέρα της συνθηκολόγησης των Ιταλών και αρχικά πήγαν στο χωριό Βαλατούνα ή Πετρωτό, όπου έμειναν επί ένα μήνα, σ' ένα υπόγειο, μαζί με δύο γίδες. Κατόπιν πήγαν στο χωριό Μπαρδικώστα ή Κρυσταλόβρυση, όπου έμειναν μέχρι την Απελευθέρωση, στο σπίτι του **Ανδρέα Παπαδόπουλου**. Όλοι στο Μπαρδικώστα γνώριζαν ότι ήσαν Εβραίοι και τους προφύλαξαν και τους προστάτευσαν. Προσπαθώντας να αποφύγουν τα ναζιστικά αποσπάσματα, όταν έρχονταν στο χωριό, πέρασαν στην Τοπόλοβα, το Μίταλι, τα Κατσαϊτέικα μέχρι τα Δεμέστιχα. Παντού όπου πήγαιναν, όπως μου είπε, οι κάτοικοι ήξεραν ότι ήσαν Εβραίοι και τους συμπαραστέκονταν (**The Levi Vital Families & related – Family Tree for Levis, Levi, Vital, Levy – http://www.tribalpages.com/family-tree/levital#LEVIS_**).

Οικογένεια Ραφαήλ Ι. Ιωχανά

Συνεταιρός του Ζαχαρία Βιτάλ, που διατηρούσε μεγάλο κατάστημα εμπορίας υφασμάτων στη διασταύρωση των οδών Μαιζώνος και Πατρέως (ΝΔ γωνία), ήταν ο Ραφαήλ Ι. Ιωχανάς (Ζαχαρένιος), αδελφός του Δανιήλ (Νταν) Ιωχανά, με καταγωγή από την Άρτα, ο οποίος ήλθε στην Πάτρα το 1920, όπου και πέθανε στις 2 Απριλίου 1935. Παντρεύτηκε την Εσθήρ Ιωχανά, από την Άρτα και απέκτησαν εννέα παιδιά. Τις Σεραφίνα (Φινέτα) και Κλειώ, που παντρεύτηκαν δύο αδέρφια Κοέν στην Κέρκυρα. Συνελήφθησαν και οι δύο οικογένειες (γονείς και παιδιά) από τους Γερμανούς και οδηγήθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου και πέθαναν (†1944). Τη Ματίλντα (Τιτίνα), που παντρεύτηκε το 1947 στα Γιάννενα τον Σαμουήλ Μάτσα, από τα Γιάννενα και απέκτησαν δύο γιους, τον Ηλία και τον Ραφαήλ, που ζουν στην Αθήνα. Ο Ηλίας Σαμουήλ Μάτσας μου έδωσε πολλές πληροφορίες για τις εβραϊκές οικογένειες των Πατρών. Την Άννα που παντρεύτηκε το 1946 έναν Εβραίο Αυστριακό, ο οποίος ήταν στην

Πάτρα με την Αγγλική Αποστολή, τον Ernest Hirsh. Την Αιμιλία (Μιλιά), άγαμη. Τον Ιωσήφ (Πέπο), που όπως μου είπε ο ανηψιός του (Ηλίας Μάτσας), σκοτώθηκε την πρώτη ημέρα των βομβαρδισμών, αλλά το όνομά του δεν περιέχεται στον κατάλογο των νεκρών της ημέρας εκείνης, ούτε βρήκα ληξιαρχική πράξη θανάτου του στα ληξιαρχικά βιβλία του Δήμου Πατρέων, ούτε φέρεται να ετάφη στο εβραϊκό κοιμητήριο των Πατρών. Τον Ιωχανά Ιωχανά, ο οποίος, για να γλυτώσει από τους Ναζί, έφυγε από την Πάτρα και με ψεύτικα στοιχεία, πήγε στην Αθήνα και εργαζόταν στη φανελλοποιία Αναστασόπουλου, όπου κάποιος τον αναγνώρισε και τον κατέδωσε. Συνελήφθη από τους Ναζί και πέθανε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Τον Σαλώμ (Σόλων ή Σαλούκας), ο οποίος διατηρούσε μέχρι το θάνατό του, σε ηλικία 33 ετών (10 Οκτωβρίου 1954), εμπορικό κατάστημα επί της οδού Γεροκωστοπούλου 20, πιο κάτω από το φαρμακείο Κουρλαμπά. (Απέναντι, στον αριθμό 19 της οδού Γεροκωστοπούλου, ήταν το εμπορικό κατάστημα των ξαδελφών του Σόλωνα και Μωϋσή Νταν Ιωχανά και λίγο πιο κάτω ήταν το εμπορικό κατάστημα του πατέρα μου). Και τον Ηλία, ο οποίος ζούσε στην Πάτρα, περίπου μέχρι το 1946 και μετοίκησε μαζί με την αδελφή του Αιμιλία στο Ισραήλ, όπου ανατινάχθηκε από νάρκη σε κιμπούτς, το Μάιο 1948. Στην κατοχή, για να σωθούν από τους Ναζί, η Εσθήρ και τα παιδιά της Τίτινα, Άνα, Αιμιλία, Σαλώμ και Ηλίας, έφυγαν από την Πάτρα και ζούσαν με πλαστές ταυτότητες στη Γλυφάδα Αττικής.

Η ιστορία των θυγατέρων της Εσθήρ Ιωχανά, Σεραφίνας (Φινέτας) συζύγου Μεναχέμ Κοέν και Κλειούς συζύγου Ματαθία Κοέν και των οικογενειών τους, που κατέληξαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, είναι από τις πιο τραγικές. Συνελήφθησαν όλοι στην Κέρκυρα, μαζί και η πεθερά τους και όπως οι περισσότεροι από τους Εβραίους της Κέρκυρας, μεταφέρθηκαν από τους Ναζί στην Πάτρα, όπου τους κράτησαν για λίγες μέρες σ' ένα κτίριο, απέναντι από τη Γερμανική Ναυτική Διοίκηση. Ένας Έλληνας, μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας, που είχε πρόσβαση

στο κτίριο όπου τους κρατούσαν, αναγνώρισε τη Σεραφίνα και την Κλειώ και θυμήθηκε ότι ήσαν θυγατέρες του ευεργέτη του Ραφαήλ Ιωχανά. Τις πλησίασε και τους πρότεινε να τις βοηθήσει να δραπετεύσουν με τις οικογένειές τους, αλλά τους είπε ότι δεν μπορούσε να βοηθήσει και την πεθερά τους, να φύγει κι αυτή. Η Σεραφίνα και η Κλειώ απέρριψαν την πρότασή του, διότι δεν ήθελαν να αφήσουν μόνη την πεθερά τους Διαμαντούλα Κοέν, ηλικίας 80 ετών και κατέληξαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου και εξοντώθηκαν. Οι Μεναχέμ και Ματαθίας Κοέν μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο εργασίας, αλλά όταν έμαθαν τι συνέβη στις οικογένειές τους, αυτοκτόνησαν, πέφτοντας μαζί στον ηλεκτροφόρο φράχτη (**Michael Matsas: The Illusion ... σ. 195**).

Ο Ραφαήλ Ι. Ιωχανάς, γνωστός ως Ζαχαρένιος, συνέστησε στην Άρτα, μαζί με άλλους ομοθρήσκους του, το 1913, μία μεγάλη ανώνυμη εταιρεία, με την επωνυμία «*Ιωχανάς – Χατζής – Γκανής και Συντροφία*», η οποία διαλύθηκε το 1920 και ο Ιωχανάς εγκαταστάθηκε στην Πάτρα. Έχει μείνει ιστορικό ένα περιστατικό το οποίο ζημίωσε πάρα πολύ την εταιρεία τους. Ένα πλοίο που μετέφερε καλτσονήματα από την Πάτρα και ήταν ανασφάλιστο, ναυάγησε. Το εμπόρευμα μεταφέρθηκε στην Άρτα και με τη βοήθεια ειδικών μηχανών, που χρησιμοποιούνταν την εποχή εκείνη για την έκδοση αντιγράφων (κόπιες), κατάφεραν να «*τραβήξουν*» το νερό από τα νήματα (**Κων. Α. Τσιλιγιάννη: Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σ. 148**).

Οικογένεια Ισαάκ Ιωχανά Ιωχανά

Συγγενής του Ραφαήλ (Ζαχαρένιου) Ιωχανά, ήταν ο Ισαάκ Ι. Ιωχανάς (Ζακίνος), ο οποίος διατηρούσε εμπορικό κατάστημα επί της οδού Μαιζώνος 125, κοντά στην πλατεία Γεωργίου Α' (οικία Χαραλαμπόπουλου–πλησίον καφενείου Κουτρομπάνου), με υφάσματα και μετά τον πόλεμο και με φωτογραφικά φιλμ, ακτι-

νογραφικές πλάκες και χαρτιά εκτύπωσης φωτογραφιών. Στο πίσω μέρος του καταστήματος υπήρχε βοηθητικός χώρος, τον οποίο χρησιμοποιούσε ως εμφανιστήριο φωτογραφιών. Η κατοικία του ήταν επί της οδού Παναχαϊκού 52. Από τον πρώτο γάμο του με την Εσθήρ (Αστρέα) Ιωχανά, που πέθανε τον Φεβρουάριο 1945, απέκτησε δύο γιους τον Ιωσήφ (Πέπο) και τον Τσαντίκ (Τσαντίκο) και δύο θυγατέρες τη Σεραφίνα (Φίνα) και την Καλομοίρα (Τόβα). Ο Τσαντίκος (†2010) και η Τόβα μετανάστευσαν στο Τελ Αβίβ, όπου και έζησαν μέχρι το θάνατό τους. Η Φίνα παντρεύτηκε τον Ζοζέφ Αμαρίλιο και έζησε στη Θεσσαλονίκη (†2012) και ο Πέπος εγκαταστάθηκε το 1956 στην Αμερική (Βαλτιμόρη). Η σύζυγός του Σουλαμίθ το γένος Ισαάκ Μάτσα, μου έδωσε πολλές πληροφορίες για τις εβραϊκές οικογένειες των Πατρών. Ο Τσαντίκος και ο Πέπος ήταν πολύ γνωστοί στην τοπική κοινωνία και μάλιστα ο δεύτερος ήταν και μέλος του «Ορειβατικού». Από το δελτίο του, που σώζεται στο αρχείο του «Ορειβατικού», προκύπτει ότι συμμετείχε από 10.10.1954 μέχρι 14.1.1956, σε 11 αναβάσεις. Ο Πέπος ήταν τολμηρός και ριψοκίνδυνος και κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας της οικογένειάς του, πήγε τέσσερες φορές στην Πάτρα, χωρίς ταυτότητα, για να διασκεδάσει, συνελήφθη, αλλά κατόρθωσε να γλιτώσει. Το 1946 κατατάχθηκε εθελοντής στη βρεταννική αεροπορία και πήγε στη Μ. Ανατολή. Για τον Τσαντίκο υπάρχει η πληροφορία ότι εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ. Και αυτός πήγε από τον τόπο της αυτοεξορίας τους, στην Πάτρα, για να διασκεδάσει και συνελήφθη από τους Γερμανούς. Η είδηση της σύλληψής του έγινε ευρέως γνωστή και αναγκάστηκε η μητέρα του να μπει κρυφά στην πόλη, ντυμένη χωρική και με τη μεσολάβηση ενός γείτονά τους, που είχε διασυνδέσεις με τους Γερμανούς, κατόρθωσε να τον απελευθερώσει, δωροδοκώντας με 25 χρυσές λίρες και ένα διαμαντένιο δαχτυλίδι (**Michael Matsas: The Illusion ... σσ. 189-190**).

Από το δεύτερο γάμο του με τη Φουρτουνή Κοφινά από τα Γιάννενα, ο Ισαάκ Ιωχανάς απέκτησε ένα γιο τον Ιωχανά (Νούλη) Ιωχανά, ο οποίος ζει στην Αθήνα. Η Φουρτουνή Κοφινά συ-

νελήφθη από τους Γερμανούς στα Γιάννενα, μαζί με τον άσύζυγό της και τα παιδιά τους και μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου εξοντώθηκαν ο σύζυγος και τα παιδιά, ενώ η ίδια γλίτωσε.

Ο Ισαάκ Ιωχανάς ήταν ο τελευταίος πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών και μετά το θάνατο του ραββίνου Σαμουήλ Αλμπάλα, εκτελούσε και χρέη ραββίνου. Ήταν μέλος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου και από το 1929, μέλος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πατρών. Όταν, μετά την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, βομβαρδίστηκε η Πάτρα, η οικογένεια Ισαάκ Ιωχανά πήγε προσωρινά στο Μιντιλόγλι, έξω από την πόλη, για να σωθούν και επέστρεψαν όταν σταμάτησαν οι βομβαρδισμοί. Για να γλιτώσουν από τους Ναζί, έφυγαν, όπως σχεδόν όλοι οι Εβραίοι και πήγαν αρχικά στο χωριό Σούλι (ΝΑ των Πατρών, υψ. 552 μ.), κατόπιν στου Μοίρα, επί του Παναχαϊκού (υψ. 861 μ.) και τέλος εγκαταστάθηκαν στη Ζουμπάτα, κοντά στην κορυφή του Παναχαϊκού. Ένα μέρος από τα εμπορεύματα (υφάσματα) του καταστήματός του, το φύλαξε στο υπόγειο του επί της οδού Καποδιστρίου 90 σπιτιού του, ο ποτοποιός **Σαράντης Αθαν. Παρπαρούσης**. Οι αυλές τους γειτόνευαν και συνδέονταν με στενή φιλία. Ο **Παρπαρούσης** έκρυψε στο ίδιο υπόγειο, μαζί με τα υφάσματα και ένα μπαούλο που του είχε δώσει ο Ιωχανάς, με λατρευτικά σκεύη (επτάφωτη λυχνία κ.λπ.) και εβραϊκά θρησκευτικά βιβλία. Από καθαρή τύχη, γλίτωσε από τους Ναζί, διότι σε έρευνα που έγινε στο σπίτι του, δεν κατάλαβαν ότι υπήρχε και υπόγειο και δεν το έψαξαν. Ο ίδιος (Παρπαρούσης) τον βοήθησε να φύγει για να γλιτώσει και τον οδήγησε έξω από την πόλη. Από τον τόπο της αυτοεξορίας του, ο Ιωχανάς έστειλε διάφορους, που τον προμήθευαν είδη αναγκαία για τη συντήρησή τους και έπαιρναν το αντίτιμο, συνήθως σε είδος, από τα αποθηκευμένα εμπορεύματά του, από τον **Παρπαρούση**. Μετά την Απελευθέρωση, ο Ιωχανάς επέστρεψε στην Πάτρα και ο **Παρπαρούσης** του παρέδωσε ό,τι είχε απομείνει από τα εμπο-

ρεύματα και το μπαούλο με το περιεχόμενό του και όπως μου είπε ο γιος του (Ιωχανά), δεν έλειπε τίποτα. Το κατάστημά του, επί της οδού Μαιζώνος 125, που ήταν από τα μεγαλύτερα καταστήματα εμπορίας υφασμάτων στην Πάτρα, λεηλατήθηκε από τους Γερμανούς, αφαιρέθηκαν τα εμπορεύματα και τα ράφια και μετατράπηκε σε αποθήκη με πατάτες. Επίσης λεηλατήθηκε και το σπίτι τους, στο οποίο, όταν επέστρεψαν, βρήκαν να κατοικεί, κατά ανεπιβεβαίωτη πληροφορία, ένας αξιωματικός της χωροφυλακής με την οικογένειά του και με πολλές δυσκολίες κατάφεραν να τον αποβάλουν και να επανακτήσουν τη νομή του. Σύμφωνα με μαρτυρία της Φίνας Ιωχανά – Αμαρίλιο, σε συνέντευξη που παραχώρησε στη Ρένα Μόλχο, ο πατέρας της είχε δώσει 3-4 δέματα με υφάσματα σε κάποιο χριστιανό συνάδελφό του στην Πάτρα, προς φύλαξη και αυτός, όταν του τα ζήτησε, μετά την Απελευθέρωση, δικαιολογήθηκε ότι τα κατέσχεσαν οι Γερμανοί και δεν του τα απέδωσε. Με την επιστροφή της οικογένειας στην Πάτρα, ο Ισαάκ Ιωχανάς έκανε νέο επαγγελματικό ξεκίνημα, διότι, ότι είχε αποκτήσει μέχρι τότε, χάθηκε. Το νέο κατάστημά του λειτούργησε μέχρι το 1967, οπότε μετέφερε το υπόλοιπο εμπόρευμα στο ισόγειο της Συναγωγής, προς εκποίηση, εν όψει συνταξιοδότησής του. Πέθανε στις 9 Σεπτεμβρίου 1968.

Η Σεραφίνα (Φίνα) Ισαάκ (Ζακίνου) Ιωχανά σύζυγος Ζοζέφ Αμαρίλιο, παραχώρησε, το Σάββατο 16 Μαρτίου 1996, στη Ρένα Μόλχο, στη Θεσσαλονίκη όπου κατοικούσε, μία συνέντευξη με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη ζωή των Εβραίων στην Πάτρα πριν, κατά και μετά τον πόλεμο. Γεννήθηκε στην Πάτρα, στις 6 Δεκεμβρίου 1931 και όπως είπε, ζούσαν πολύ καλά στην Πάτρα, οι σχέσεις τους με τους Χριστιανούς ήταν πολύ καλές, δεν υπήρχαν διαφορές ή αντιπαράθεσεις και είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους στενές φιλικές σχέσεις. Κάποιες μεμονωμένες αντισημιτικές εκδηλώσεις, τις χαρακτήρισε αμελητέες. Πριν τον πόλεμο ζούσαν στην Πάτρα 40 εβραϊκές οικογένειες, οι οποίες τηρούσαν τις θρησκευτικές παραδόσεις, ιδίως την αργία του Σαββάτου και γι'

αυτό ετοιμάζαν το φαγητό από την Παρασκευή, για να μην ανάψουν φωτιά το Σάββατο. Συμμετείχαν με κατάνυξη στις διάφορες εβραϊκές θρησκευτικές εορτές, τις οποίες γιόρταζαν οικογενειακά, με προσήλωση στις παραδόσεις. Οι περισσότερες εβραϊκές οικογένειες ήταν συγγενείς και στις γιορτές συγκεντρώνονταν τότε στο ένα σπίτι, τότε στο άλλο. Για την περιπέτεια που έζησε μαζί με την οικογένειά της, προκειμένου να γλιτώσουν από τους Ναζί, είπε ότι αρχικά πήγαν στο χωριό Μοίρα, όπου έμειναν μερικούς μήνες και για να φτάσουν εκεί, έκαναν 6 ώρες με μουλάρια. Στου Μοίρα είχαν καταφύγει και άλλες 7 εβραϊκές οικογένειες, που ήταν συγγενείς μεταξύ τους. Τα τιμαλφή της οικογένειας, δηλαδή κοσμήματα, λίρες κ.λπ., τα έραψε η μητέρα της στη ζώνη της και τα διέθεσαν για να μπορέσουν να επιβιώσουν, δηλαδή για διατροφή κ.λπ. Μετά έφυγαν από του Μοίρα και αφού κάλυψαν μία διαδρομή 6 ωρών, με μουλάρια, έφτασαν στη Ζουμπάτα, όπου έμειναν μέχρι την Απελευθέρωση, στο κελάρι του σπιτιού του προέδρου της Κοινότητας, το οποίο δεν είχε τζάμια. Τα παιδιά κοιμόντουσαν στα αμπάρια, που έβαζαν το σιτάρι και οι γονείς στο δάπεδο. Γενικά η ζωή τους εκεί ήταν πολύ δύσκολη και με πολλές ελλείψεις. Η Ζουμπάτα, όπως και του Μοίρα, βρίσκονταν σε περιοχή που ήλεγχε ο Ε.Λ.Α.Σ., όμως για του Μοίρα υπήρχε δρόμος και οι Γερμανοί είχαν κάνει κατά καιρούς, εφόδους. Ενώ για τη Ζουμπάτα, που είχε μόνο 7 σπίτια, δεν υπήρχε δρόμος και για να φθάσει κανείς εκεί, έπρεπε να περάσει από δύσβατα μονοπάτια. Στην αρχή, οι κάτοικοι της Ζουμπάτα, δεν γνώριζαν ότι ήταν Εβραίοι, το έμαθαν όμως αργότερα και σύμφωνα με όσα είπε η Φίνα Ιωχανά-Αμαρίλιο, δυσαρεστήθηκαν, προφανώς διότι δεν τους εμπιστεύθηκαν και δεν τους το είπαν από την αρχή. Η ζωή τους εκεί ήταν πολύ δύσκολη, τα βράδια μαζεώνοντουσαν στο σπίτι τους διάφοροι κάτοικοι του χωριού και συζητούσαν με τον πατέρα της ή τους διάβαζε εφημερίδες. Τα αδέρφια της, όπως είπε, πήγαιναν και σε γειτονικά χωριά, για να συναντήσουν συγγενείς τους, που κρυβόντουσαν εκεί, ενώ η ψυ-

χαγωγή των γυναικών ήταν να επισκέπτονται άλλα σπίτια στη Ζουμπάτα, όπου είχαν γνωριστεί με όλους τους κατοίκους. Την ημέρα του Γιόμ Κιπούρ το 1943, πολλοί Εβραίοι από τα γύρω χωριά, πήγαν στο σπίτι τους στου Μοίρα, για την παραδοσιακή λειτουργία. Μερικοί περπάτησαν δέκα ώρες για να φτάσουν. Κάθε φορά που ενημερώνονταν ότι πλησίαζαν στην περιοχή γερμανικές μονάδες, οι άνδρες έφευγαν και κρυβόντουσαν, ενώ οι γυναίκες, ντυμένες με ρούχα του χωριού, έμεναν πίσω. Το Δεκέμβριο 1943, κατά τη διάρκεια γερμανικής εφόδου, έφυγαν από το χωριό και πήγαν στο Μάζι, όπου βρήκαν καταφύγιο σε μία εκκλησία. Ήσαν εννέα Εβραίοι άνδρες και ένας ιερέας. Χιόνιζε και έκανε τρομερό κρύο. Ο ιερέας άναψε φωτιά και χρησιμοποίησε για καυσόξυλα, έπιπλα της εκκλησίας, κατά τις δύο μέρες και νύχτες που έμειναν εκεί (**Michael Matsas: The Illusion ... σ. 188**).

Οικογένεια Ραφαήλ Μωϋσή

Στου Μοίρα, μεταξύ των άλλων εβραϊκών οικογενειών, ήταν και η οικογένεια Μίμη ή Αβραάμ Ραφαήλ Ραφαήλ ή Μωϋσή, του οποίου η σύζυγος Σιώνα, ήταν αδελφή της Εσθήρ (Αστρέα) Ιωχανά, μητέρας της Φίνα Ιωχανά – Αμαρίλιο. Η οικογένεια Μωϋσή, όπως και οι άλλες εβραϊκές οικογένειες, κρυβόταν στου Μοίρα και η Σιώνα, που ήταν έγκυος, παρά τις αντιρρήσεις των συγγενών της, ήλθε στην Πάτρα, μαζί με το σύζυγό της και την 3 ετών κόρη τους Λουίζα, για να γεννήσει στο νοσοκομείο. Στις 18 Μαρτίου 1944 γέννησε και μετά από μερικές ημέρες γύρισε στο σπίτι τους, επί της οδού Παναχαϊκού 40, όπου τη συνέλαβαν οι Γερμανοί, μαζί με το σύζυγό της, την 3χρονη κόρη τους και το νεογέννητο. Όλοι οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς, με τη γνωστή κατάληξη.

Την ίδια τύχη είχε και ο άγαμος αδελφός του Μίμη Μωϋσή, Σολομών ή Μάκης Ραφαήλ ή Μωϋσής, ο οποίος επίσης μεταφέρθηκε στο Άουσβιτς, όπου θανατώθηκε τον Ιούλιο 1944.

Με την υπ' αριθ. 9539/46 απόφαση του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πρωτοδικών, αναγνωρίσθηκε δικαστικά ότι οι αδελφοί Μίμης και Σολομών Ραφαήλ ή Μωϋσή απεβίωσαν στο Άουσβιτς, κατά τα μέσα Ιουλίου 1944 και η Σιώνα Ραφαήλ ή Μωϋσή και η θυγατέρα τους Λουίζα, απεβίωσαν στο ίδιο στρατόπεδο, στις 12 Απριλίου 1944.

Οικογένεια Σαμουήλ Αλμπάλα

Η οικογένεια Σαμουήλ και Άστρω Αλμπάλα αποτελείτο από τους γονείς, δύο ενήλικα παιδιά, τη Βικτωρία και τον Πέπο, οι οποίοι μετά τον πόλεμο εγκαταστάθηκαν στο Ισραήλ και την Τούλα (7 ετών) και το Μωϋσή (2 μηνών τον Οκτώβριο 1943). Παρότι οι περισσότεροι Εβραίοι των Πατρών έφυγαν από την πόλη και πήγαν σε κοντινά χωριά, η οικογένεια Αλμπάλα έμεινε και μάλιστα έδωσαν στους Γερμανούς τη διεύθυνση της κατοικίας τους, αλλά δεν συνέχισαν να μένουν εκεί. Αρχικά φιλοξενήθηκαν σ' ένα φιλικό τους σπίτι και μετά τη Διαταγή των Ναζί, ότι θα τιμωρούνται αυστηρά όσοι βοηθούν Εβραίους να κρυφτούν, οι φίλοι τους, φοβούμενοι, τους είπαν να φύγουν και πήγαν σ' ένα διαμέρισμα που στεγαζόταν το γραφείο αντιπροσωπειών του Αλμπάλα. Οι Γερμανοί τους αναζήτησαν στην κατοικία τους, σπάζοντας την πόρτα της, αλλά δεν τους βρήκαν και η οικογένεια, ντυμένη με ρούχα όπως αυτά που φορούσαν οι χωρικοί, εγκατέλειψε την πόλη, ανά δύο. Συναντήθηκαν σ' ένα κοντινό χωριό και συνέχισαν και έφθασαν σε μία περιοχή που υπήρχαν δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ., οι οποίοι τους βοήθησαν να βρουν καταφύγιο σ' ένα σπίτι, κοντά στην κορυφή ενός χιονισμένου βουνού. Μετά την Απελευθέρωση επέστρεψαν στην Πάτρα και πήγαν στο σπίτι τους, στο οποίο κατοικούσε μία γυναίκα, όπου διαπίστωσαν ότι τα έπιπλα ήσαν άθικτα και είχαν αφαιρεθεί μόνο μερικά μικρά αντικείμενα (**Michael Matsas: The Illusion ... σσ. 191-192**).

Οικογένεια Δανιήλ Ιωχανά

Έκτός από τις οικογένειες Ιωχανά, που αναφέραμε, υπήρχε και η οικογένεια του Δανιήλ (Νταν) Ιωχανά, ο οποίος ήλθε στην Πάτρα από την Άρτα, πριν από τον πόλεμο. Από το γάμο του με τη Σαρίνα (Σάρα) απέκτησε επτά παιδιά. Τους Ιωχανά, Σόλωνα και Μωϋσή και τις Ρεββέκα, Χάϊδω, Ραχήλ και Αστρέα. Για να γλιτώσουν από τους Γερμανούς, η οικογένεια χωρίστηκε. Η μητέρα (Σαρίνα) με τους γιους της Ιωχανά και Σόλωνα, πήγαν στον Κάλανο Φαρρών. Ο πατέρας (Νταν) με τις θυγατέρες του Ρεββέκα και Χάϊδω και το Μωϋσή (Σάκη), πήγαν στην Αθήνα, όπου, έμποροι με τους οποίους συνεργαζόταν ο Νταν, τους έκρυψαν σε διάφορα σπίτια, μέχρι την Απελευθέρωση, που γύρισαν στην Πάτρα. Είχαν ελληνικές ταυτότητες, που τις προμηθεύτηκαν στην Πάτρα και χρησιμοποιούσαν ελληνικά ονόματα. Κρύφτηκαν σ' ένα σπίτι στην περιοχή του Θησείου. Η μόνη απώλεια που είχε η οικογένεια ήταν η αδελφή τους Αστρέα, που ήταν παντρεμένη στην Άρτα, με τον ομοεθνή της Σαμπά και συνελήφθησαν όλοι, δηλαδή και το ζεύγος και τα παιδιά τους και δεν επέστρεψαν. Η Ρεββέκα παντρεύτηκε το Λάζαρο Ελιέζερ (Αθήνα), η Χάϊδω τον Ιωσήφ (Πέπο) Μωϋσή και η Ραχήλ τον Ισαάκ Μάτσα, που διατηρούσε κατάστημα εμπορίας υφασμάτων στην Πάτρα (Ερμού και Κορίνθου). Ο Σόλων Ιωχανάς, από το γάμο του με την Υβόννη, απέκτησε δύο θυγατέρες και επίσης δύο θυγατέρες απέκτησε ο Μωϋσής (Σάκης) Ιωχανάς, από το γάμο του με τη Ζήνα, το γένος Σαμπεθάϊ Ιωσήφ, από τα Τρίκαλα. Τα δύο αδέρφια (Σόλων και Μωϋσής) διατηρούσαν εμπορικό κατάστημα υφασμάτων επί της οδού Γεροκωστοπούλου 19, στην Πάτρα. Ο αδελφός τους Ιωχανάς Ιωχανάς έχασε τη ζωή του σε αυτοκινητιστικό ατύχημα στην Αθήνα το 1954.

Οικογένεια Ιωσήφ Μωϋσή

Ένας άλλος Εβραίος, που διατηρούσε κατάστημα εμπορίας υφασμάτων επί της οδού Ρήγα Φερραίου 104, ήταν ο Πέπος (Ιωσήφ) Μωϋσής, από την Πρέβεζα, ο οποίος, από το γάμο του με τη Χαΐδω κόρη του Δανιήλ (Νταν) Ιωχανά, απέκτησε δύο θυγατέρες, τη Ρούλα σύζυγο Γκιούλη Νάκου, που ζει στην Αθήνα και τη Νίνα σύζυγο Ζακίνου Μάτσα, που ζει στη Θεσσαλονίκη. Αργότερα, ο Πέπος Μωϋσής συνεταιρίστηκε με τα αδέρφια της συζύγου του Σόλωνα και Μωϋσή (Σάκη) Ιωχανά (κουνιάδους) και διατηρούσαν, μέχρι τον Αύγουστο 1985, κατάστημα εμπορίας υφασμάτων, επί της οδού Ερμού 44.

Οικογένεια Μάρκου Νασαχών

Κατάστημα εμπορίας υφασμάτων διατηρούσε και ένας άλλος Εβραίος, ο Μάρκος Ισραήλ Νασαχών, στη διασταύρωση 25ης Μαρτίου (πρώην Αγ. Γεωργίου) και Δημ. Γούναρη (οικία Ράγκου) (ημιϋπόγειο), ο οποίος κατοικούσε στην οδό Χαραλάμνη 53.

Οικογένεια Ισαάκ Μπαρούχ

Στους Εβραίους των Πατρών που κατάγονταν από την Άρτα, περιλαμβάνεται και η οικογένεια Μπαρούχ ή Βαρούχ, η οποία μετοίκησε στην Πάτρα το 1926, μετά το θάνατο του Ισαάκ Βαρούχ (1880-1926). Ο Ισαάκ Βαρούχ διατηρούσε στην Άρτα κατάστημα πώλησης ανδρικών και γυναικείων ενδυμάτων και από το γάμο του με την Άστρο ή Αστρούλα, απέκτησε δύο γιους και τρεις κόρες, τον Σαμπετάϊ ή Σαμπίνο (1900-1980), τον Ηλία, την Άννα, την Εσθήρ και τη Μπερλίνα ή Μπέττυ. Οι Σαμπίνος και

Ηλίας Βαρούχ άνοιξαν στην Πάτρα δύο καταστήματα χοντρικής και λιανικής πώλησης ετοιμών ενδυμάτων, το ένα επί της οδού Κορίνθου 270 και Βότση (ιδιοκτησία Αιμιλίας συζ. Μωϋσή Ασσέρ, θυγατέρας Μάρκου Βιτάλ, κατόπιν Παπαδημητρίου και σήμερα πολυκατοικία), όπου προηγουμένως ήταν υποκατάστημα του Αθηναίου εμπόρου υφασμάτων Μωϋσή Ασσέρ και το άλλο λίγο πιο πέρα. Ο Ηλίας Βαρούχ ήταν άγαμος, ενώ ο αδελφός του Σαμπίνος παντρεύτηκε στην Πάτρα τη Ραχήλ Ζαδίκ, Εβραία από την Κέρκυρα, η οποία πέθανε το 1936. Απέκτησαν τρία παιδιά, το Δαβίδ, που ζει στην Αμερική, από τον οποίο έλαβα τις πληροφορίες για την οικογένειά του, τον Ισαάκ, ο οποίος πέθανε το 1997 και την Αστρούλα, που πέθανε το 2012.

Η Άννα παντρεύτηκε τον Ιακώβ Δαβίδ Ζαδίκ, με καταγωγή από την Κέρκυρα, αδελφό της Ραχήλ Ζαδίκ, ο οποίος ήταν έμπορος υφασμάτων και διατηρούσε κατάστημα στην Πάτρα κοντά στα Ψηλαλώνια. Συνελήφθησαν από τους Γερμανούς και θανατώθηκαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Απότο γάμο τους, δεν απέκτησαν παιδιά.

Η Εσθήρ παντρεύτηκε τον ομοεθνή της Ιακώβ Γκαμπάι, από την Άρτα και έζησαν στα Γιάννενα, όπου ο Γκαμπάι είχε πιλοποίο.

Απέναντι από την κατοικία της οικογένειας Βαρούχ, επί της οδού Κορίνθου, κοντά στην οδό Γεωργ. Ολυμπίου, υπήρχε ένα σπίτι, που κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, επιτάχθηκε, για να μένουν εκεί Γερμανοί αξιωματικοί. Επειδή οι φήμες για διώξεις των Εβραίων εντεινονταν, τον Αύγουστο 1943, η οικογένεια Βαρούχ, όπως και άλλες εβραϊκές οικογένειες των Πατρών, ενημερώθηκε από τον Πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ισαάκ Μάτσα, ότι έπρεπε να απομακρυνθούν από την πόλη, διότι οι Γερμανοί θα τους συνελάμβαναν και θα τους μετέφεραν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Τους συνέστησε δε, να μην ανακοινωνουν σε κανέναν, την τοποθεσία που θα κρυφτούν. Περι τα τέλη Αυγούστου ή αρχές Σεπτεμβρίου 1943, αποφάσισαν να

φύγουν και εγκατέλειψαν το σπίτι τους και το κατάστημά τους. Έφυγαν από το σπίτι τους με πολλές προφυλάξεις, για να μην κινήσουν υποψίες και αρχικά φιλοξενήθηκαν, για ένα βράδυ, στο υπόγειο του σπιτιού των αδελφών **Γεωργίας, Βάσως, Ασπασίας (Σίας)** και **Ανθής Πολυμέρη**, επί της οδού Κουμανιώτη 18 στην Πάτρα. Το σπίτι αυτό ήταν απέναντι από την οικία Πρωτόπαπα, όπου φυλάχθηκαν τα Ιερά Σκεύη της Συναγωγής. Η **Γεωργία Πολυμέρη** ήταν φίλη της Μπερλίνας Βαρούχ. Την επομένη ξεκίνησαν, με πολλές προφυλάξεις, για το Βραχνί, ένα μικρό χωριό, που απέχει περίπου 10 χιλιόμετρα από τα Καλάβρυτα. Έφυγαν από το σπίτι των αδελφών **Πολυμέρη** ένας-ένας, για να μην κινήσουν υποψίες στους γείτονες και τους Γερμανούς αξιωματικούς που ήσαν στην περιοχή. Στο Βραχνί, πάντα κατά τον Δαυίδ Βαρούχ, ζούσαν τότε 50-60 άτομα, υπήρχε μία εκκλησία, ένα Δημοτικό Σχολείο και ένα κατάστημα γενικού εμπορίου. Το σπίτι που κρύφτηκαν ανήκε στον Πρόεδρο της Κοινότητας και την ύπαρξη της οικογένειας Βαρούχ, γνώριζαν μόνο ο Πρόεδρος, ο γιος του και ο ιερέας του χωριού **π. Ηλίας Δροσόπουλος**.

Όταν έφυγαν, στο σπίτι τους εγκαταστάθηκαν Γερμανοί αξιωματικοί, οι οποίοι κατέστρεψαν ό,τι υπήρχε, δηλαδή το ρουχισμό και τον οικιακό εξοπλισμό της οικογένειας.

Εκτός από τους αδελφούς Σαμπίνο και Ηλία Βαρούχ και τα παιδιά του Σαμπίνο, Δαβίδ, Ισαάκ και Αστρούλα, ήσαν μαζί, η γιαγιά των παιδιών Άστρω Μπαρούχ, που πέθανε στην Πάτρα το 1951, η ανύπαντρη θεία τους Μπερλίνα Βαρούχ και οι θείοι τους Εσθήρ και Ιακώβ Γκαμπάϊ, που είχαν έλθει στην Πάτρα από τα Γιάννενα, για να κρυφτούν, διότι θεωρούσαν ότι στην Πάτρα θα ήσαν πιο ασφαλείς.

Από την Πάτρα στο Βραχνί πήγαν με τα πόδια, μέσα από δύσβατα μονοπάτια, με οδηγό έναν πατρινό έμπορο, που συνεργαζόταν με τον Σαμπετάϊ ή Σαμπίνο Βαρούχ, ο οποίος είχε φροντίσει για όλα. Έφυγαν από το σπίτι των αδελφών Πολυμέρη αργά το απόγευμα και περπατώντας νύχτα, για να μη γίνουν αντιλη-

πτοί, έφτασαν στο Βραχνί. Η γιαγιά τους, λόγω ηλικίας και κακής υγείας, ταξίδεψε με άμαξα που έσερνε άλογο και μετέφερε και μερικά προσωπικά είδη της οικογένειας.

Προκειμένου να μην τους αναγνωρίσουν οι γερμανικές περιπόλοι, είχαν εφοδιασθεί όλοι με πλαστές ταυτότητες, τις οποίες χορήγησε ο Αστυνόμος **Δημ. Μαρινάκης**, στους Σαμπίνο και Ηλία Βαρούχ.

Οι πληροφορίες για την οικογένεια Βαρούχ, τη διαφυγή της από την Πάτρα και τη διάσωσή της, περιέχονται σε συνέντευξη που μου έδωσε ο Δαβίδ Βαρούχ, στις 9 Ιουλίου 2014, όταν επισκέφθηκε την Πάτρα. Για τον Αστυνόμο **Δημ. Μαρινάκη** μου είπε ότι ήταν φίλος του Προέδρου της Κοινότητας Ισαάκ Μάτσα, αλλά δεν γνωρίζει, παρότι ρωτήθηκε επίμονα, κατά πόσο οι ταυτότητες που εξέδωσε για την οικογένεια Βαρούχ και για άλλες εβραϊκές οικογένειες, χορηγήθηκαν δωρεάν ή πληρώθηκαν. Μου είπε ότι ο Αστυνόμος **Δημ. Μαρινάκης** εξέδιδε πλαστές ταυτότητες και ότι οι Εβραίοι έδωσαν χρυσό, εννοώντας χρυσές λίρες, για να κρυφτούν και να γλιτώσουν, αλλά δεν συσχέτισε το χρυσό που έδωσαν, με τον προμηθευτή των ταυτοτήτων.

Η οικογένεια Βαρούχ έμεινε στο Βραχνί περίπου 13 μήνες, δηλαδή μέχρι τον Οκτώβριο 1944, που έφυγαν οι Γερμανοί από την Πάτρα. Το σπίτι στο οποίο κρύφτηκαν ήταν περίπου μισή ώρα έξω από το Βραχνί, αποτελείτο από τέσσερες τοίχους, με μία πόρτα, ένα πολύ μικρό παράθυρο και όταν έβρεχε, έμπαιναν νερά. Δεν είχε θέρμανση, ούτε ηλεκτρικό ρεύμα, ούτε νερό. Είχε επιφάνεια περίπου 20 τετραγωνικά μέτρα, αλλά ήταν αθέατο, διότι το κάλυπταν πανύψηλα δένδρα και μεγάλοι θάμνοι. Όταν οι Γερμανοί έκαψαν το Βραχνί, δεν το είδαν και γλίτωσαν. Όπως μου είπε χαρακτηριστικά, ο κρυψώνας τους «ήταν μία φυλακή χωρίς φύλακες», διότι δεν μπορούσαν να βγουν έξω να περπατήσουν, λόγω των Γερμανών που περνούσαν συχνά από εκεί, τους οποίους έβλεπαν και φοβόντουσαν. Στην περιοχή των Καλαβρύτων, διεξήχθησαν σκληρές μάχες, με πολλές απώλειες εκατέρωθεν, με-

ταξύ Γερμανών και δυνάμεων του ΕΛΑΣ. Το αποκορύφωμα ήταν το Ολοκαύτωμα, κατά το οποίο θανατώθηκε σχεδόν όλος ο ανδρικός πληθυσμός των Καλαβρύτων. Γι' αυτό και οι γερμανικές περιπόλοι ήταν πολύ συχνό φαινόμενο στο Βραχνί, με κίνδυνο για την οικογένεια Βαρούχ. Για κρεββάτι είχαν τζιβιέρες, από αυτές που αποξηραίνουν τη σταφίδα και πάνω είχαν ρίξει σανό, για στρώμα. Όλα αυτά, καθώς και τρόφιμα και ό,τι άλλο χρειάζονταν, τους τα προμήθευε ο ιδιοκτήτης του σπιτιού, για τον οποίο μου είπε, ότι και ο πατέρας του και ο θείος του, του έδιναν σε τακτική βάση, σημαντικά ποσά, σε χρυσό. Γενικά η ζωή τους στο Βραχνί ήταν πολύ δύσκολη και με πολλές στερήσεις, όπως μου την περιέγραψε.

Οι Ιακώβ και Εσθήρ Γκαμπάϊ, αφού έμειναν μερικούς μήνες με την οικογένεια Βαρούχ, δεν μπορούσαν να αντέξουν αυτό τον τρόπο ζωής και επέστρεψαν στα Γιάννενα, παρότι γνώριζαν τις προθέσεις των Ναζί για τους Εβραίους. Ελπίζανε ότι σύντομα οι Σύμμαχοι θα νικούσαν τη Γερμανία. Στις 25 Μαρτίου 1944 συνελήφθησαν οι Εβραίοι των Ιωαννίνων και το ζεύγος Γκαμπάϊ και μεταφέρθηκαν, υπό απάνθρωπες συνθήκες, με τραίνα, στο Άουσβιτς. Εκεί χωρίστηκαν οι άνδρες από τις γυναίκες και έκτοτε η Εσθήρ δεν ξαναείδε το σύζυγό της. Συνάντησε όμως την αδελφή της Άννα Ζαδίκ, η οποία δεν είχε δικό της παιδί και αποφάσισε να παρουσιάσει ως δικό της παιδί, ένα παιδί μιας ξαδέλφης της από την Άρτα, ελπίζοντας ότι μ' αυτό το τέχνασμα θα γλίτωνε. Οι Γερμανοί, τις γυναίκες με παιδιά, αφού τις ξεχώρισαν από εκείνες που δεν είχαν παιδιά, τις εξόπλωσαν στα κρεματόρια. Η Εσθήρ είχε θέληση για ζωή και ισχυρή κράση και παρά τα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια που υπέστη και στο Άουσβιτς και στο Μπιρκενάου, διότι μεταφέρθηκε επανειλημμένα, από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, άντεξε στη σκληρή καθημερινή εργασία και στις κακουχίες, με τη στήριξη και κάποιων ομοεθνών της από τα Γιάννενα και την Άρτα. Απελευθερώθηκε από τον αγγλικό στρατό και μεταφέρθη-

κε, σχεδόν ημιθανής, μαζί με τη νύφη της Ραχήλ Γκαμπάϊ, από τον Ερυθρό Σταυρό, σε νοσοκομείο στη Στοκχόλμη, όπου έμεινε πάνω από ένα χρόνο (1945-1946). Στην αρχή δεν είχε τις αισθήσεις της και η πληροφορία ότι διασώθηκε, έφθασε στους συγγενείς της στην Πάτρα, μέσω του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος συνεργαζόταν με τις διάφορες εβραϊκές οργανώσεις. Αφού αποκαταστάθηκε η υγεία της, επέστρεψε μαζί με τη νύφη της στην Πάτρα, στην οικογένεια των αδελφών της Σαμπίνο και Ηλία Βαρούχ. Στην Πάτρα έμαθε και επίσημα, από τον Ερυθρό Σταυρό, το θάνατο του συζύγου της Ιακώβ Γκαμπάϊ και μετά από ένα ταξίδι της στην Άρτα και τα Γιάννενα, όπου διαπίστωσε ότι είχαν καταστραφεί, το σπίτι τους και το κατάστημα του συζύγου της, έμεινε στην Πάτρα, μαζί με τα αδέρφια της. Το 1950 ήλθε σε δεύτερο γάμο με τον Ιωσήφ Γκανή, ευκατάστατο έμπορο - εισαγωγέα και κτηματία των Ιωαννίνων. Ο Ιωσήφ Γκανή απέφυγε τη σύλληψη από τους Ναζί, καταφεύγοντας στην Αθήνα, όπου έμεινε, υπό την προστασία χριστιανών φίλων του. Πέθανε το 1962 και άφησε μοναδική κληρονομία του, τη σύζυγό του. Η Εσθήρ Γκανή, με δημόσια διαθήκη που συνέταξε το 1996, συνέστησε Κοινοφελές Ίδρυμα με την επωνυμία «Ίδρυμα Ιωσήφ & Εσθήρ Γκανή», το οποίο και εγκατέστησε μοναδικό κληρονόμο της και του άφησε όλη της την περιουσία, η οποία αποτελείτο από καταθέσεις και από ένα ακίνητο στα Γιάννενα, επί της οδού Σούτσου 26, όπου στεγάζεται το Ίδρυμα. Σκοπός του Ιδρύματος είναι η χορήγηση υποτροφιών για μεταπτυχιακές σπουδές, σε αριστούχους φοιτητές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, καταγόμενους από το νομό Ιωαννίνων και η χρηματοδότηση επιστημονικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων, στην περιοχή των Ιωαννίνων. Για την επίτευξη των σκοπών του Ιδρύματος, η διαθέτης όρισε να διατίθεται κατ' έτος, το 80% από τους τόκους των καταθέσεων και το υπόλοιπο 20% να προσαυξάνει το κεφάλαιο.

Μόλις απελευθερώθηκε η Πάτρα και αποχώρησαν οι Γερμα-

νοί, η οικογένεια Βαρούχ επέστρεψε, αλλά τα καταστήματά τους είχαν καταστραφεί. Τα είχαν αδειάσει από τα εμπορεύματα και η πόρτα τους ήταν σχεδόν ανοιχτή. Παρ' όλα αυτά, τα επαναλειτούργησαν μέχρι τον Ιούνιο 1956, που ο Δαβίδ Βαρούχ έφυγε για την Αμερική. Ο θείος του Ισαάκ πήγε στα Γιάννενα, κοντά στην αδελφή του Εσθήρ και ο πατέρας του Σαμπετάι ή Σαμπίνο στην Αθήνα, όπου ημιαπασχολήθηκε μέχρι το θάνατό του (1980), ως εμποροϋπάλληλος.

Ανάλογη τύχη είχε και το σπίτι τους, το οποίο θύμιζε σταύλο. Αφού το καθάρισαν και το εξόπλισαν από την αρχή, προσπάθησαν να συνεχίσουν να κατοικούν εκεί, αλλά τους αναστάτωσε η ιδέα, ότι οι Γερμανοί που το κατέλαβαν και κατέστρεψαν τα πάντα, είχαν παραβιάσει το οικογενειακό τους άσυλο. Μερικές εβδομάδες αργότερα, το εγκατέλειψαν και νοίκιασαν άλλο σπίτι, επί της οδού Παπαφλέσσα 54Α, όπου έμειναν, μέχρις ότου έφυγαν για την Αμερική.

Ο Δαβίδ Βαρούχ, όπως και όλοι οι Εβραίοι των Πατρών, υπηρέτησε κανονικά τη στρατιωτική του θητεία στον ελληνικό στρατό, από τις 28 Ιουλίου 1954, που παρουσιάστηκε, μέχρι τις 28 Απριλίου 1956, που απολύθηκε, όπως μου είπε και στις 11 Ιουνίου 1956 έφυγε για την Αμερική.

Οικογένεια Σολομών Ρούσσου

Μεταξύ των Εβραίων που κατοικούσαν στην Πάτρα, ήταν και ο Σολομών (Σόλων) Ρούσσο, ιδιοκτήτης ταξί. Κατοικούσε με την σύζυγό του Άννα (Αννέττα) και τα παιδιά τους Ευτυχία (γεννήθηκε το 1937) και Ιωσήφ (Πέπο) (γεννήθηκε το 1940), επί της οδού Σωτηριάδου 1, στην οικία Νικ. Τριανταφύλλου. Όπως μου διηγήθηκε η Ευτυχία Ρούσσου, που ζει στην Αθήνα, κάθε Παρασκευή βράδυ, η μητέρα της συνήθιζε να ανάβει την καντήλα και να στρώνει το καλό τραπεζομάντηλο, για το δείπνο. Μία Παρα-

σκευή, μόλις η οικογένεια είχε τελειώσει τις καθιερωμένες προσευχές και είχαν αρχίσει το βραδυνό φαγητό, χτύπησε το τζάμι της εξώπορτας ο Αστυνόμος **Δημ. Μαρινάκης** και είπε στον πατέρα της, *«Σόλων πάρε την οικογένειά σου και φύγε, μαζεύουν τους Εβραίους»*. Η Αννέττα Ρούσσου έβαλε βιαστικά σ' ένα μαντήλι τα ελάχιστα χρυσαφικά της και έφυγαν από το σπίτι. Στην πλατεία Τριών Συμμάχων η μητέρα της μπήκε στο αργυραμοιβείο **Μαντζαβίνου** και άφησε τα χρυσαφικά και στη συνέχεια η οικογένεια επιβιβάστηκε σε μία βάρκα με κουπιά και πέρασαν απέναντι στην Αιτωλοακαρνανία. Δεν θυμόταν τα χωριά που έμειναν, εκείνο όμως, που, όπως μου είπε, δεν θα ξεχάσει ποτέ, είναι η αγάπη των κατοίκων, οι οποίοι, από το υστέρημά τους, τους έδιναν διάφορα τρόφιμα, για να συντηρηθούν. Μόλις απελευθερώθηκε η Πάτρα, επέστρεψαν και θυμάται ότι κάποιοι είχαν ξηλώσει το πάτωμα, για να βρουν λίρες, παρότι ο ιδιοκτήτης του σπιτιού **Νικ. Τριανταφύλλου** τους έλεγε ότι *«δεν είχαν λίρες αυτοί, ήταν φτωχοί άνθρωποι»*. Ο πατέρας της ειδοποιήθηκε από την Αστυνομία να πάει να παραλάβει το ταξί, το οποίο βρισκόταν στην αυλή του Αστυνομικού Τμήματος και η μητέρα της πήγε στο αργυραμοιβείο **Μαντζαβίνου** και της επέστρεψαν το μαντήλι με τα λίγα χρυσαφικά της. Το 1956 η οικογένεια Σόλωνα Ρούσσου μετακόμισε στην Αθήνα.

Ο Σόλων Ρούσσοσ είχε έναν αδελφό τον Ισαάκ και μία αδελφή τη Ρόζα, που ζούσαν στην Πάτρα. Ο Ισαάκ ήταν εμποροϋπάλληλος και κατοικούσε με την οικογένειά του κάτω από τα Ψηλαλώνια, κοντά στην οδό Τριών Ναυάρχων. Όλη η οικογένεια συνελήφθη από τους Ναζί και εξοντώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Την ίδια τύχη είχε και η οικογένεια της αδελφής του Ρόζας, που είχε παντρευτεί έναν ομοεθνή της, με το επώνυμο Ρεβή. Κατοικούσαν κοντά στην εκκλησία της Παντάνασσας και από τα 6-7 παιδιά τους, ο μόνος που γλίτωσε, ήταν ο Ζίνος Ρεβή, ηλικίας τότε 14 ετών, ο οποίος είχε συλληφθεί και κρατείτο από την Αστυνομία, για αδιευκρίνιστο λόγο και όταν ζήτη-

σαν οι Γερμανοί να τους τον παραδώσουν, η Αστυνομία τους είπε ότι την επομένη είχε αποφασισθεί η εκτέλεσή του και δεν συνέτρεχε λόγος παράδοσής του. Η συνέχεια είναι άγνωστη και το μόνο που είναι γνωστό, είναι ότι εντάχθηκε στον Ε.Λ.Α.Σ. και μετά την Απελευθέρωση πήγε στο Ισραήλ, όπου και έζησε μέχρι το θάνατό του.

Υπήρχαν επίσης οι οικογένειες **Κοέν, Δαυίδ, Όσμο, Μόρδου, Ασσέρ, Ααρών** και **Ιεσσουά**.

Στο Μπεγουλάκι Πατρών, στο σπίτι της οικογένειας **Άγγελου και Βασιλικής Δημητρόπουλου**, κρύφτηκε ο ραββίνος της Εβραϊκής Κοινότητας Πατρών Φανουήλ Αχειμ, με την οικογένειά του, από τις 12 Οκτωβρίου 1943 μέχρι την Απελευθέρωση. Όταν η κατάσταση στην Πάτρα άρχισε να γίνεται πολύ δύσκολη και υπήρχε κίνδυνος να συλληφθούν από τους Ναζί, η οικογένεια Αχειμ έφυγε από την πόλη, αργά τη νύχτα της 12ης Οκτωβρίου και για να σωθεί, κατέφυγε στο προαύλιο του ναού της Μεταμορφώσεως Μπεγουλακίου. Εκεί τους είδε ο εφημέριος **π. Ανδρέας Δημακόπουλος** και για να τους προστατεύσει, τους έστειλε στο σπίτι της οικογένειας **Δημητρόπουλου**, η οποία, παρά τον κίνδυνο που διέτρεχε, δέχτηκε να τους κρύψει. Μάλιστα, επειδή η εξαμελής οικογένεια Δημητρόπουλου, δεν είχε τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στις ανάγκες σίτισης και της οικογένειας Αχειμ, που αποτελείτο από το ραββίνο, τον υιό του Σάλβο και τις θυγατέρες του Μπέλα και Βεθίλ, με τη βοήθεια του **π. Ανδρέα Δημακόπουλου**, κατόρθωσε να αυξηθούν οι μερίδες αλεύρου και τροφίμων που δικαιωματικά λάμβανε από τον Ερυθρό Σταυρό. Οι γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες είχαν εξαπολύσει ανθρωποκνηνηγό για τη σύλληψη Εβραίων, που κρύβονταν, διότι είχαν πληροφορίες, ότι πολλοί είχαν καταφύγει σε ορεινά μέρη της μεσημβρινής πλευράς των Πατρών και άλλοι ότι είχαν ενταχθεί στον Ε.Λ.Α.Σ. Στις 06.00 της Κυριακής 12 Δεκεμβρίου 1943, πραγματοποίησαν

«μπλόκο» και κυριολεκτικά χτένισαν την περιοχή, από το εργοστάσιο Λιάλιου μέχρι το Μπεγουλάκι. Όταν έφθασαν στην οικία Δημητρόπουλου, άνοιξαν με βία την πόρτα, αλλά δεν βρήκαν κάτι ύποπτο, διότι είχαν ειδοποιηθεί προηγουμένως και είχαν κρύψει την εβραϊκή οικογένεια, σε υπόγεια καταπακτή, που επικάλυψαν με υφαντό στρωσίδι και από πάνω τοποθέτησαν βαρειά οικιακά σκεύη. Επίσης είχαν κρύψει κάθε εβραϊκό αντικείμενο (βιβλία κ.λπ.), που μπορούσε να τους ενοχοποιήσει. Μετά ένα μήνα περίπου η θυγατέρα του ραββίνου, Μπέλα, παντρεύτηκε το Σαύλο Αστεριάμ, συγγενή του εβραίου μεγαλεμπόρου των Πατρών Ζαχαρία (Ζαρέλ) Βιτάλ και ο γάμος έγινε στην οικία Δημητρόπουλου. Τη νύχτα της 25ης Ιανουαρίου 1944 ο Σαύλος Αστεριάμ έφυγε από την οικία Δημητρόπουλου, για να πάει στο σπίτι του στην Πάτρα. Η απερίσκεπτη αυτή ενέργειά του, του κόστισε τη ζωή, διότι οι Ναζί, προφανώς καθ' υπόδειξη κάποιου συνεργάτη τους, τον αναγνώρισαν και τον έθεσαν υπό παρακολούθηση. Την επομένη (26 Ιανουαρίου) αργά τη νύχτα, την ώρα που επέστρεφε στο σπίτι του, συνελήφθη και υπεβλήθη σε εξαντλητική ανάκριση, για να αποκαλύψει κρησφύγετα Εβραίων, διότι οι Ναζί είχαν πληροφορίες ότι στην περιοχή Κουκούλι, δηλαδή κοντά στο Μπεγουλάκι, κρυβόντουσαν Εβραίοι. Αφού δεν κατάφεραν να τον κάμψουν, τον μετέφεραν στην πλατεία Κουκούλι, όπου, παρά την αφόρητη πίεση που του άσκησαν, δεν μπόρεσαν να του αποσπάσουν κάποια πληροφορία. Τελικά τον οδήγησαν στη θέση Κανελλόπουλου, επί της οδού Πατρών-Κλάους, όπου και τον εκτέλεσαν, πυροβολώντας τον στον κρόταφο. Κατόπιν έρριξαν το πτώμα του σε παρακείμενο της οδού ποτιστικό αυλάκι και τοποθέτησαν πάνω μία μεγάλη πέτρα, για να μην το παρασείρουν τα ορμητικά νερά του αυλακιού. Με Διαταγή της Αστυνομίας ο Αστεριάμ ενταφιάσθηκε στο κοιμητήριο της Μεταμορφώσεως Μπεγουλακίου και μετά την Απελευθέρωση, οι συγγενείς του μετέφεραν τα οστά του στο Ισραήλ. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν διέκρινε, ότι στο Μπεγουλάκι κρυβόταν ο ραββίνος και η

οικογένειά του, παρότι αρκετοί κάτοικοι της περιοχής το γνώριζαν (**Χρήστου Α. Δημακόπουλου: Η Ιστορία του Μπεγουλακίου. Από τους αρχαιότετους χρόνους μέχρι σήμερα, τομ. ΙΙΙ, Πάτρα 2006, σσ. 254 -258**).

Ο **Νικόλαος Δημητρόπουλος**, γιος του Άγγελου και της Βασιλικής, στον οποίο απευθύνθηκα, για να διασταυρώσω όσα γράφει ο **Χρ. Δημακόπουλος** στο βιβλίο του, μου είπε ότι το 1943 ήταν 10 ετών και θυμάται πολύ καλά τους Εβραίους που έμειναν στο πατρικό του σπίτι. Όσα μου είπε, διαφέρουν αρκετά από τη διήγηση του **Δημακόπουλου**, αλλά δεν αναιρούν το γεγονός αυτό καθαυτό. Επρόκειτο, όπως μου είπε, για δύο οικογένειες. Την οικογένεια του ραββίνου, του οποίου δεν θυμόταν το ονοματεπώνυμο, που αποτελείτο από τον ίδιο και τις δύο θυγατέρες του Μπέλα και Ρένα και από μία άλλη οικογένεια, που επίσης δεν θυμόταν το όνομά τους και αποτελείτο από τη μάνα και τα παιδιά της Σάλβο και Ελπίδα. Αρχικά είχαν εγκατασταθεί στο σπίτι του **Μιχάλη Ντέμη**, που ήταν κοντά στο νεκροταφείο του Μπεγουλακίου, αλλά μετά από λίγο έφυγαν, διότι περνούσαν συχνά από εκεί Γερμανοί και φοβόντουσαν. Όταν έφυγαν, μετακόμισαν στο σπίτι της οικογένειας **Δημητρόπουλου**, το οποίο νοίκιασαν, χωρίς να γνωρίζουν οι ιδιοκτήτες ότι είναι Εβραίοι. Το έμαθαν αργότερα. Όπως μου είπε, ποτέ δεν έγινε έρευνα στο σπίτι του από τους Γερμανούς. Ο Σάλβος ήταν συγγενής του Εβραίου μεγαλεμπόρου Βιτάλ και ο τελευταίος βοήθησε οικονομικά τους ομοεθνείς του, στέλνοντάς τους λίρες, καθ'όλη τη διάρκεια της κατοχής. Τις λίρες τις έστελνε με τη μητέρα του **Βασιλική Δημητροπούλου**, η οποία πουλούσε καυσόξυλα σε φούρνους των Πατρών, όπου πήγαινε συχνά και γνωρίστηκε με την οικογένεια Βιτάλ και την εμπιστεύονταν. Ο Σάλβος ήταν υπεύθυνος του εβραϊκού Κοιμητηρίου στην Πάτρα και συνάντησε τυχαία στο Μπεγουλάκι ένα γνωστό του, που ήταν εργάτης στο Κοιμητήριο και είχε ενταχθεί στη Τάγματα Ασφαλείας, ο οποίος τους βοήθησε και τους προστατεύσε. Μου είπε ότι πολλές φορές οι ταγματασφαλίτες πή-

γαιναν στο σπίτι τους και οι κοπέλλες έραβαν και φρόντιζαν τα σκισμένα ρούχα τους, ότι στην πατρική οικία του, ο ραββίνος τέλεσε έξι (6) εβραϊκούς γάμους, όσο έμειναν εκεί και ότι πολλοί Εβραίοι είχαν καταφύγει στην Τοπόλοβα, τη Βαλατούνα και το Σούλι και ενισχύθηκαν οικονομικά, με τις λίρες που έστειλε ο Βιτάλ. Για τον ιερέα **π. Ανδρέα Δημακόπουλο** μου επιβεβαίωσε ότι πράγματι συνέβαλε να αυξηθούν οι μερίδες αλεύρου και τροφίμων που λάμβανε η οικογένεια **Δημητρόπουλου** από τον Ερυθρό Σταυρό, για να καλυφθούν και οι ανάγκες των Εβραίων. Μου επιβεβαίωσε την εκτέλεση που αναφέρει και ο Δημακόπουλος, όμως δεν θυμόταν το όνομα του θύματος. Η **Σουλαμήθ Μάτσα-Ιωχανά**, που τη ρώτησα, μου είπε ότι οι Γερμανοί εκτέλεσαν στο Μπεγουλάκι τον Ασσέρ Εμμανουήλ Ζακάρ αδελφό του Μεναχέμ Ζακάρ, ενώ για ραββίνο Φανουήλ Αχείμ και Σαύλο Αστεριάμ, μου είπε ότι δεν θυμάται να υπήρχαν στην Πάτρα Εβραίοι με αυτά τα ονόματα. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξα και ο ίδιος, μετά από έρευνα στο **Αρχείο της Κοινότητας**. Ίσως να χρησιμοποιήσαν ψεύτικα στοιχεία ή να αποδόθηκαν εσφαλμένα τα ονοματεπώνυμά τους.

Για να γλιτώσει από τους Ναζί ο Ισαάκ Βίκτωρ Ελιέζερ, κατέφυγε με την οικογένειά του στην Πάτρα και έμεινε μέχρι την Απελευθέρωση, σε νοικιασμένο σπίτι ιδιοκτησίας **Κων. Καρυτινού**, επί της οδού Βασ. Ρούφου (τότε οδός νοσοκομείου), κοντά στην οδό Γερμανού. Ο Ισαάκ (Ζακ) Ελιέζερ γεννήθηκε στην Άρτα στις 21.4.1921 και το 1925 η οικογένειά του μετοίκησε στην Κέρκυρα. Το 1933 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, όπου ο πατέρας του Βίκτωρ, εργαζόταν στην Ισραηλιτική Κοινότητα. Λόγω της θέσης του, οι Γερμανοί τον πίεζαν να δώσει τα ονόματα και τις διευθύνσεις των μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών και για να τους αποφύγει, έφυγε εσπευσμένα με την οικογένειά του, για το Αγρίνιο. Ο Βίκτωρ Ελιέζερ είχε πέντε γιους και δύο θυγατέρες. Από τους γιους του, ο μεγαλύτερος ονόματι Λάζαρος, ο οποίος γεννήθηκε το 1915, μόλις έφθασαν στο Αγρίνιο, μέσω της

οικογένειας Χατζόπουλου, εντάχθηκε στην Αντίσταση και λόγω της πολύ καλής γνώσης της ιταλικής γλώσσας, έφερε εις πέρας αρκετές αποστολές που του ανατέθηκαν. Ο μικρότερος αδελφός του Ισαάκ, εντάχθηκε κι αυτός στον Ε.Λ.Α.Σ. και συνεργάστηκε σε διάφορες αποστολές με τον **Πάνο Σούλο**, που απαγχονίστηκε, στην κεντρική πλατεία του Αγρινίου, τη Μ. Παρασκευή 14 Απριλίου 1944, σε αντίποινα των Γερμανών, για την ανατίναξη, στις 9 Απριλίου 1944, στο Αγρίνιο, τρένου που μετέφερε Γερμανούς και Έλληνες. Όπως είπε ο ίδιος ο Ισαάκ Ελιέζερ, σε συνέντευξη που παραχώρησε, στην Αντίσταση, καθένας γνώριζε μόνο το συνεργάτη του και κανέναν άλλον, ώστε, αν τυχόν συλλαμβάνετο, να μην αποκάλυπτε άλλα μέλη. Κυρίως έδρασε ως πληροφοριοδότης του Ε.Α.Μ. και έφερε το ονοματεπώνυμο Σπύρος Λαζαρίδης (**Steven Bowman: Η αντίσταση ... σ. 159. Και Κων. Τσιλιγιάννη: Η Εβραϊκή Κοινότητα ... σσ 44, 68 και 242 σημ. 23**).

Όταν οι Γερμανοί άρχισαν, φανερά πλέον, να λαμβάνουν μέτρα κατά των Εβραίων, η οικογένεια μετόικησε στην Πάτρα και όπως είπε στη συνέντευξη που παραχώρησε, παρά τις στερήσεις που αντιμετώπιζε ο ελληνικός λαός, κανένας σιδηροδρομικός υπάλληλος δεν ζήτησε χρήματα, για να τους μεταφέρει από το Αγρίνιο στο Κρουονέρι, απ' όπου πέρασαν με καϊκι στην Πάτρα.

Στην Πάτρα εγκαταστάθηκαν στην οικία **Καρυτινού** και παρότι έκαναν το παν για να μη μάθουν οι γείτονες ότι είναι Εβραίοι, αυτό έγινε γρήγορα γνωστό σε όλους και ήταν το κοινό μυστικό της γειτονιάς, που το διαφύλαξαν μέχρι την Απελευθέρωση και η οικογένεια σώθηκε. Γιατί στα μαύρα χρόνια της Κατοχής, ήταν επικίνδυνο να ξέρεις και κανένας δεν ρωτούσε. Η οικογένεια Ελιέζερ, για να παραπλανήσει τους γείτονες, είχε κρύψει τα εβραϊκά λατρευτικά αντικείμενα και είχε κρεμάσει στους τοίχους του σπιτιού της, χριστιανικές εικόνες. Είχαν όλοι ταυτότητες, στις οποίες εμφανίζονταν ως Χριστιανοί Ορθόδοξοι και την πρωτομηνιά, πήγαινε στο σπίτι τους και διάβαζε αγιασμό, ο εφημέριος του ναού του Παντοκράτορα **π. Νικόλαος Γαλάτης**, πα-

ρότι γνώριζε ότι ήσαν Εβραίοι. Δίπλα κατοικούσαν ο στρατηγός **Γεώργιος Ντρες**, με την οικογένειά του και κοντά η οικογένεια **Πολύβιου Πανουτσόπουλου**, μαζί με τα ξαδέλφια τους από το Αιτωλικό, τους αδελφούς Κτιστόπουλου και η οικογένεια του εμπόρου αποικιακών **Κούκου**. Μετά την Απελευθέρωση, η μητέρα της οικογένειας Ελιέζερ, Αννούλα, είπε στη μητέρα του ιατρού **Δημ. Κούκου**, **Βασιλεία**, χάρις στην οποία διασώθηκε αυτό το περιστατικό, ότι ήσαν Εβραίοι και της ζήτησε συγγνώμη για την ασέβειά τους, να χρησιμοποιούν χριστιανικές εικόνες. Και η κ. **Κούκου** της απάντησε, ότι αυτό ήταν γνωστό σε όλους στη γειτονιά και ότι δεν τους το είπαν, για να μη φοβηθούν και κάνουν κάτι που μπορεί να τους εξέθετε σε κίνδυνο. Ο **Δημ. Κούκος** ήταν τότε σε μικρή ηλικία και έκανε παρέα με τα αδέρφια του Ισαάκ Ελιέζερ (εφ. «Πελοπόννησος» φ. 3.12.2011, συνέντευξη **Δημ. Κούκου** στη δημοσιογράφο **Γωγώ Καραλή**).

Στις 2 Ιανουαρίου 1944 ο Ισαάκ Ελιέζερ ταξίδεψε για το Αγρίνιο, με διανυκτέρευση στο Μεσολόγγι. Μία γυναίκα, που γνώριζε ότι ήταν στην Αντίσταση και είχε φίλο το Στρατοδική των Ιταλών, όταν έγινε η Συνθηκολόγηση, του τον έστειλε στο χωριό Καλύβια και ο Ελιέζερ τον προώθησε σε περιοχή που ήλεγχε ο Ε.Λ.Α.Σ. Όμως αυτή η γυναίκα ήταν ερωμένη του Γερμανού Λιμενάρχη και τον κατέδωσε στους Γερμανούς, οι οποίοι και τον συνέλαβαν. Στις 6 Απριλίου 1944 απελευθερώθηκε, αφού είχε υποστεί φρικτά βασανιστήρια και είχε υποβληθεί σε εξοντωτική ανάκριση. Για την απελευθέρωσή του μεσολάβησε μία διερμηνέας, ονόματι **Μαρία Δημάδη**, η οποία αργότερα εκτελέστηκε από τους Γερμανούς. Την ημέρα που απελευθερώθηκε, οι κατακτητάι έκαναν «μπλόκο» στο Αγρίνιο και γλίτωσε, διότι είχε κανονική ταυτότητα με το όνομα Σπύρος Λαζαρίδης, που είχε εκδοθεί από τους Γερμανούς. Έφθασε στην Πάτρα, για να συναντήσει την οικογένειά του, βρώμικος, ξυπόλητος και με ψείρες, σε άθλια κατάσταση.

Όπως είπε ο ίδιος στην κ. **Καραλή**, λίγο μετά την επιστροφή

του στην Πάτρα, έκαναν «μπλόκο» οι Γερμανοί με τους τσολιάδες. Επήγαν και στο σπίτι τους και ένας νεαρός τσολιάς ζήτησε από τον πατέρα του (Βίκτωρα Ελιέζερ), τα ονόματα όσων κατοικούσαν στο σπίτι και είπε ότι ήθελε τον Σπύρο (Ισαάκ). Ο Βίκτωρ Ελιέζερ, αφού τον πήρε ιδιαιτέρως, του είπε ότι είναι Εβραίοι και ο τσολιάς του απάντησε, «*Πηγαίνετε επάνω κύριε*» και το περιστατικό δεν είχε συνέχεια.

Είναι πολύ χαρακτηριστικό, ένα σχόλιο του Ισαάκ Ελιέζερ, στη συνέντευξή του στην κ. Καραλή (εφ. «Πελοπόννησος» φ. 3.12.2011). «*Ο Πατραϊκός λαός είναι θαυμάσιος. Είναι πολύ διαφορετικοί άνθρωποι. Θρήσκοι αλλά όχι θρησκόληπτοι, φιλελεύθεροι, με ανοικτό μυαλό, άλλης ποιότητας και νοοτροπίας. Δεν έχει καμμία σχέση με ό,τι είχα γνωρίσει μέχρι τότε ή ό,τι συνάντησα μετά στη ζωή μου*».

Θύμα του Ναζισμού ήταν και η Γερμανοεβραία Έλσα Βουρλούμη, η οποία εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στην Πάτρα, στις 28 Ιανουαρίου 1944, μετά από φρικτά ηθικά βασανιστήρια. Γεννήθηκε στη Λειψία το 1882 και σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Παντρεύτηκε τον πατρινό μεγαλέμπορο Θάνο Βουρλούμη και το 1925 ήρθε στην Ελλάδα, που την αγάπησε με όλη της την καρδιά. Στην Πάτρα ανέπτυξε μεγάλη κοινωνική και καλλιτεχνική δράση και από το 1935 ήταν μέλος του «Ορειβατικού». Το 1943 πέθανε ο σύζυγός της, του οποίου η πολύτιμη βιβλιοθήκη διασώθηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών. Στην αρχή της κατοχής, οι Γερμανοί επιτάξανε το σπίτι της, ένα μέγαρο επί της οδού Κορίνθου, μεταξύ Πατρέως και πλατείας Γεωργίου Α΄, στην ανατολική πλευρά της οδού, που δεν υπάρχει σήμερα (ΤΟ ΒΟΥΝΟ ο.π., σσ. 3-4).

Στις 7 Απριλίου 1951 έγινε απογραφή και καταγράφηκαν στο Νομό Αχαΐας 49 ελληνόφωνοι Εβραίοι, από τους οποίους μόνο ένας μιλούσε και την εβραϊκή, ενώ τον Ιούνιο 1959 κατοικούσαν στην Πάτρα μόνο 37 Εβραίοι (Μικ. Μόλχο: ο.π., σ. 351). Το 1972 είχαν απομείνει 17 και το 1978 υπήρχαν μόνο 2 οικογένειες.

Κατά τις αρχαιρεσίες της 23ης Σεπτεμβρίου 1956, για την ανάδειξη Κοινοτικού Συμβουλίου, πρόεδρος εξελέγη ο Ισαάκ Ι. Ιωχανάς, γραμματέας ο Σαλώμ Δ. Ιωχανάς, ταμίας ο Ιωσήφ Δ. Μωϋσής και μέλη οι Ααρών Χ. Ααρών και Ισαάκ Ι. Μάτσας. Η εκλογή τους επικυρώθηκε με την υπ' αριθ. 622/1956 απόφαση του Ειρηνοδικείου Πατρών.

Στις 19 Ιανουαρίου 1970, η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών κηρύχθηκε «εν αδρανεία», με πράξη του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Συντονισμού και Γνωματεύσεως, που ενέκρινε το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και έκτοτε, μέχρι τη διάλυσή της (1991), διοικείτο από τριμελή Διαχειριστική Επιτροπή, με διετή θητεία, της οποίας τη σύνθεση εισηγείτο το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως και επικύρωνε η Νομαρχία Αχαΐας.

Η Συναγωγή λειτούργησε μέχρι το 1978, οπότε, εν όψει κατεδάφισής της, λόγω παλαιότητας και κακής κατάστασης του κτιρίου, το περιεχόμενό της μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε σε αίθουσα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, για να θυμίζει τη διαδρομή των Εβραίων στην Πάτρα και τη συμβολή τους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης. Ο χώρος αυτός ονομάστηκε «*Καλ Καντός Αλκαμπές*».

Τον Ιανουάριο 1960, άγνωστοι σχεδίασαν με κιμωλία αγκυλωτούς σταυρούς έξω από τη Συναγωγή και από εβραϊκά καταστήματα. Ο «*Νεολόγος*» αγνόησε το γεγονός, ενώ η «*Πελοπόννησος*» το απέδωσε σε κακώς εννοούμενο αστεϊσμό και υποστήριξε ότι τα αντισημιτικά συνθήματα που εγράφησαν σε κάποιους τοίχους, στερούνται σοβαρότητας, δεν έχουν βαθύτερη σημασία και είναι έργο νεαρών ατόμων. Για τους Εβραίους που διέμεναν στην Πάτρα έγραψε (φ. 8.1.1960) ότι, «*ἀπολαύουν τῆς γενικῆς ἐκτιμῆσεως καὶ συμπαθείας τοῦ πληθυσμοῦ ... ἔχουν ἐκδηλώσει ἐπανειλημμένως τὰ φιλελληνικά των αἰσθήματα καὶ διαβιούν ἐν ἀγαστῇ ἄρμονίᾳ μετὰ τοῦ ὑπολοίπου πληθυσμοῦ*». Επειδή ακούστηκαν κάποια ονόματα, για το σχεδιασμό των αγκυλωτών σταυρών, ένας

γνωστός έμπορος της πόλης, που προφανώς αναμείχθηκε το όνομά του, έστειλε επιστολή, με ημερομηνία 13 Ιανουαρίου 1960, «προς τον Πρόεδρο της εν Πάτραις Ισραηλιτικής Κοινότητας Ισαάκ Ιωχανά» (**Αρχείο Κοινότητας**), με την οποία δικαιολογείτο ότι δεν ήταν αυτός που σχεδίασε τον αγκυλωτό σταυρό στον τοίχο της Συναγωγής, αλλά ότι, χάριν αστεϊσμού και «εις στιγμινή διαταράξεως της συνεισθήσεώς μου», σχεδίασε έναν αγκυλωτό σταυρό στην εξώθυρα της οικίας Χριστιανού συγγενούς του, που κατονόμαζε. Η «Πελοπόννησος» ασχολήθηκε επί αρκετές ημέρες με το θέμα και μάλιστα, από παραδρομή της Αστυνομίας, αναφέρθηκε και το όνομα του υιού του ραββίνου Σαμουήλ Αλμπάλα, Συμεών Αλμπάλα, αλλά εν συνεχεία διευκρινίστηκε ότι η ανάμειξη του οφείλεται σε παρεξήγηση.

Με απόφαση του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, του έτους 1991, διαλύθηκε και τυπικά η Κοινότητα και στο οικοπέδο που ήταν χτισμένη η Συναγωγή (Παντανάσσης 34), κατασκευάστηκε πολυκατοικία, ιδιοκτησίας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, η οποία έχει εκμισθωθεί και χρησιμοποιείται ως φροντιστήριο Μέσης Εκπαίδευσης.

Τον Αύγουστο 1953, η Κεφαλονιά, η Ζάκυνθος και η Ιθάκη, επλήγησαν από καταστροφικό σεισμό, που αφάνισε ολοκληρωτικά, πολιτισμό αιώνων. Η πρώτη ξένη βοήθεια που έφθασε στην Κεφαλονιά, ήταν 4 ισραηλινά πολεμικά – κορβέτες, που ναυλοχούσαν στην Πάτρα, απ' όπου και απέπλευσαν. Διοικητάι της ναυτικής αυτής μοίρας ήσαν, ο μετέπειτα ισραηλινός ναύαρχος Σλόμο Ερέλ και ο αξιωματικός Ιτσχάκ Ντβίρι. Σύμφωνα με το Δίκαιο της Θάλασσας, η πρώτη δύναμη διάσωσης που φθάνει στον τόπο της καταστροφής, αναλαμβάνει το συντονισμό της επιχείρησης και το Ισραηλινό Πολεμικό Ναυτικό ανέλαβε το συντονισμό των επιχειρήσεων διάσωσης, στις οποίες συμμετείχαν πλοία του ελληνικού, αμερικανικού, βρετανικού και ιταλικού στόλου, που έφθασαν αργότερα. Επί τρία μερόνυχτα, οι 450 Ισραηλινοί ναύτες, μαζί με τα πληρώματα των άλ-

λων ναυτικών δυνάμεων, εργάστηκαν πυρετωδώς για τη διάσωση των κατοίκων, έσωσαν εκατοντάδες ανθρώπους από βέβαιο θάνατο, μετέφεραν 400 βαριά τραυματισμένους στην ενδοχώρα και εξασφάλισαν ιατρική περίθαλψη σε 16.000 άτομα. Ο ελληνικός Τύπος χαρακτήρισε την ισραηλινή δύναμη «*στόλο της αγάπης και έλπίδας*» και «*Ισραηλινούς ναύτες σωτηρίας*». Ειδικά στη Ζάκυνθο, που στερείτο πόσιμου νερού, το Ισραηλινό Ναυτικό προσέφερε εμφιαλωμένο νερό, σε αναγνώριση του ότι στο νησί αυτό, χάρις στο **Μητροπολίτη Χρυσόστομο (Δημητρίου)** και το **Δήμαρχο Λουκά Καρρέρ**, κατά το Ολοκαύτωμα, διασώθηκε ολόκληρη η εκεί Ισραηλιτική Κοινότητα (εφ. «**Καθημερινή**» φ. 18.8.1953 **σχόλιο Ελένης Γ. Βλάχου και Χρονικά τχ. 241 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2013) σ. 15-16**).

Πολλοί από τους Εβραίους που διασώθηκαν από τα στρατόπεδα του θανάτου, επιστρέφοντας στην Ελλάδα, βρήκαν τις περιουσίες τους λεηλατημένες, τα σπίτια τους να τα έχουν καταλάβει ξένοι και τη ζωή τους χωρίς μέλλον. Αποφάσισαν τότε, όπως κι άλλοι Εβραίοι της Ευρώπης, να μεταναστεύσουν στην πατρώα γη της Παλαιστίνης, η οποία ασκούσε έλξη επάνω τους. Η «*αλιγιά*» τους, όπως ονομάζεται η μετανάστευση στα εβραϊκά, άρχισε μεν αυθόρμητα, αλλά γρήγορα πήρε τη μορφή οργανωμένου κινήματος, που αποτελούσε το αποκορύφωμα της σιωνιστικής πολιτικής, στον αγώνα για τη δημιουργία του κράτους του Ισραήλ. Στο κίνημα αυτό ανταποκρίθηκαν πολλοί Εβραίοι από την Πάτρα και η μετοίκησή τους στο νεοϊδρυθέν κράτος του Ισραήλ, σηματοδότησε την απαρχή συρρίκνωσης της τοπικής Ισραηλιτικής Κοινότητας. Ήταν γι' αυτούς μία διέξοδος, από ένα περιβάλλον που το βάραιναν εφιαλτικές αναμνήσεις, αλλά και μία πρόκληση, για ένα νέο ξεκίνημα.

Για το ζήτημα της ανάληψης των ακινήτων των Εβραίων που συνελήφθησαν ή έφυγαν, για να γλυτώσουν από τους Ναζί και επέστρεψαν μετά την Απελευθέρωση στην Πάτρα, το Υπουργείο Οικονομικών εξέδωσε την υπ' αριθ. 271884/1457/1948 εγκύ-

κλιο και βάσει στοιχείων από το **Αρχείο της Κοινότητας**, οι παρακάτω Πατρινοί Εβραίοι, ανέκτησαν τη νομή των ακινήτων τους:

- 1) Αβραάμ Ηλία Μόρδος και Βικτωρία Αβρ. Μόρδου (ισόγειος οικία - Νόρμαν 73).
- 2) Ιωσηφίνα συζ. Μάρκου Βελλέλη (τριώροφη οικία – Βίλλελμαν 20).
- 3) Αιμιλία συζ. Εμμαν. Βελλέλη (διώροφη οικία – Μαιζώνος 10).
- 4) Ηλίας Ι. Μάτσας (ισόγεια οικία – Κορίνθου 169).
- 5) Ισαάκ Ι. Μάτσας (διώροφη οικία – Βίλλελμαν 37 και άλλη διώροφη οικία Βίλλελμαν 39).
- 6) Ηλίας Ι. Μάτσας (διώροφη οικία – Αλεξ. Υψηλάντου 193).
- 7) Εσθήρ συζ. Ιωσήφ Μάτσα (διώροφη οικία – Ρήγα Φερραίου 135).
- 8) Εσθήρ συζ. Ηλία Μάτσα (κατάστημα – Ρήγα Φερραίου 119).
- 9) Εσθήρ και Ραφαήλ Ιωχανάς (διώροφη οικία – Παντανάσσης 59).
- 10) Μωϋσής Ασσέρ και Ζαχαρίας Βιτάλ (διώροφη οικία – Μαιζώνος και Πατρέως).
- 11) Αιμιλία συζ. Μωϋσή Ασσέρ θυγατέρα Μάρκου Βιτάλ (διώροφη οικία – Κορίνθου και Βότση).
- 12) Ζαχαρίας Μάρκου Βιτάλ (τριώροφη οικία – Πατρέως και Κανακάρη).
- 13) Ισαάκ Ιωχανά Ιωχανάς (διώροφη οικία – Αλεξ. Υψηλάντου 87).
- 14) Βίκτωρ Μάρκου Βελλέλης (1/2 αδιαίρετα κτήματος με οικία στα Συχαινά Πατρών).
- 15) Ρεβέκα Ιωχανά (διώροφη οικία – Αλεξ. Υψηλάντου 149).
- 16) Ισαάκ Ι. Ιωχανάς και Αστρέα Ισαάκ Ιωχανά (διώροφη οικία – Μανιακίου 7).

Στο **Αρχείο της Κοινότητας** δεν υπάρχουν στοιχεία για καταπατήσεις ή δικαστικούς αγώνες, προς ανάκτηση της νομής εβραϊκών ιδιοκτησιών στην Πάτρα.

Όσον αφορά τα κινητά περιουσιακά στοιχεία, Πατρινών Εβραίων που εξαφανίσθηκαν και δεν παρουσιάστηκαν μέχρι τον Αύγουστο 1948, το Υπουργείο Οικονομικών αποφάσισε την εκποίηση τους με πρόχειρο διαγωνισμό, από την Επιτροπή Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών, υπό την Προεδρία του Α' Οικον. Εφόρου Πατρών, εφόσον είχαν μικρή αξία και δεν ενδείκνυτο η περαιτέρω φύλαξη τους.

Η U.N.R.R.A., σε συνεργασία με την «*Επιτροπή Διανομής*» (Joint), τους Ελληνοεβραίους της Αθήνας και το Εβραϊκό Πρακτορείο (Jewish Agency), ανέλαβαν το 1945-46, την αποστολή 210 ορφανών Εβραϊόπουλων στο Ισραήλ. Τα παιδιά αυτά προέρχονταν από διάφορα μέρη της Ελλάδος και είχαν υιοθετηθεί από εβραϊκές οικογένειες. Μαζί με τα ορφανά, έφυγαν από το λιμάνι του Πειραιά, για την Παλαιστίνη και κάποιοι ηλικιωμένοι ομοεθνείς τους. Το καλοκαίρι 1945 έφυγαν από την Πάτρα για την Παλαιστίνη, δεκατρία (13) παιδιά, μεταξύ των οποίων ήταν και η Καλομοίρα (Τόβα) Ισαάκ (Ζακίνου) Ιωχανά, της οποίας είχε πεθάνει η μητέρα πριν μερικούς μήνες.

Την ίδια εποχή (1945), το Εβραϊκό Εθνικό Συμβούλιο για την Παλαιστίνη, ίδρυσε γραφείο στην Αθήνα και παραρτήματα σ' όλη τη χώρα. Στο έργο του συνεπικουρείτο από τις εβραϊκές οργανώσεις αρωγής που λειτουργούσαν στην Ελλάδα, ενώ οι κυβερνήσεις Βρετανίας και Ελλάδας προσπαθούσαν να ελέγξουν τις δραστηριότητές του, παρακολουθώντας τους εκπροσώπους τους στην Πάτρα και τις άλλες παράκτιες πόλεις. Ιδιαίτερα ενδιαφερόταν να εμποδίσει τη μετανάστευση των Εβραίων στη γη της Παλαιστίνης, η Βρετανία, διότι ήθελε να διατηρήσει τον έλεγχο του Σουέζ, που εξασφάλιζε τα πετρέλαια της Μ. Ανατολής και η μεταβολή της πληθυσμιακής ποσώστωσης στην Παλαιστίνη, ανέτρεπε τα σχέδιά της. Οι Βρετανοί θεωρούσαν τον

εποικισμό της Παλαιστίνης παράνομο, τον αντιμετώπιζαν ως λαθρομετανάστευση και προσπαθούσαν να τον εμποδίσουν, χρησιμοποιώντας κυρίως το πολεμικό ναυτικό τους. Αντίθετα, οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, διευκόλυναν σιωπηρά την παράνομη μετανάστευση, προκειμένου να απαλλαγούν από τους Εβραίους. Υπήρχαν βέβαια και οι Άραβες, που αρνούνταν να δεχτούν, να τους επιβάλουν οι Δυτικοί, λύσεις στην περιοχή τους.

Δημιουργήθηκαν στρατόπεδα προετοιμασίας, όπου συγκεντρώνονταν όσοι θα μετανάστευαν στην Παλαιστίνη και περιμένοντας να αποπλεύσουν, διαπαιδαγωγούνταν για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση, στη νέα τους πατρίδα (γλώσσα, καθημερινότητα στις αγροτικές κοινοβιακές εγκαταστάσεις κ.λπ.). Η μεταφορά τους γινόταν με αρκετές προφυλάξεις και η εβραϊκή οργάνωση **Haganah**, ναύλωνε πλοία, στα οποία, σε κάθε ταξίδι, έδινε διαφορετικό κωδικό όνομα. Τα κίνητρα της μεγάλης αυτής μετανάστευσης δεν ήσαν για την πλειονότητα, ιδεολογικά ή πολιτικά, αλλά επεβλήθησαν από λόγους ανάγκης, γι' αυτό και μέχρι να κατορθώσουν να φθάσουν στην Παλαιστίνη και να στεριώσουν στην καινούργια πατρίδα τους, υπέμεναν πάμπολλες κακουχίες. Σε πολλούς όμως δεν επετράπη η είσοδος και υποχρεώθηκαν, υπό το απαθές βλέμμα των εκπροσώπων της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Παλαιστίνη, να γυρίσουν πίσω, ως λαθρομετανάστες και να μεταφερθούν σε στρατόπεδα στην Κύπρο ή σε στρατόπεδα εκτοπισμένων στη Γερμανία.

Η ιδέα του Σιωνισμού αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από το λόγιο **Μ. Χαΐμη**, ο οποίος, μέσα από τις εφημερίδες που εξέδιδε, στην Κέρκυρα *“Ισραηλίτης Χρονογράφος”* (1899) και αργότερα στην Αθήνα *“Ισραηλιτική Έπιθεώρησης”* (1912), με εκτενή άρθρα, προπαγάνδιζε μία εβραϊκή αναγέννηση, που θα αφύπνιζε το ενδιαφέρον για την εβραϊκή Ιστορία, τη γλώσσα και την πνευματική κληρονομιά και θα έκανε τον εβραϊκό λαό να συνειδητοποιήσει, ότι η επιβίωσή του εξαρτάτο από την επανάκτηση της πατρώας γης, της Σιών. Σύλλογοι που διέδιδαν αυτές τις ιδέες ιδρύθηκαν

τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα σε πολλές ελληνικές πόλεις, όπου υπήρχαν ανθούσες Ισραηλιτικές Κοινότητες (Λάρισα, Βόλος, Κέρκυρα, Τρίκαλα, Άρτα, Γιάννενα, Χαλκίδα). Στην Πάτρα ιδρύθηκε, με πρωτεργάτη τον Ιακώβ Όσμο, ο Σύλλογος “*Τεχιάτ Σιών*” (Αναγέννηση της Σιών), ο οποίος, σύμφωνα με δημοσίευμα στο “*Δελτίο Εβραϊκών Ειδήσεων*” (φ. 2/29.6.1945), ανασχηματίστηκε, μετά την Απελευθέρωση και αριθμούσε πολλά μέλη. Ψυχή του Συλλόγου ήταν η δραστήρια γραμματέας του Κούλα Ηλία Μάτσα, η οποία ζει στην Αθήνα. Όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα, διατηρούσε επαφές με ιθύνοντες της Ομοσπονδίας στην Αθήνα και παραβρέθηκε σε συγκέντρωση σιωνιστικών στελεχών, κατά την οποία τους διαβεβαίωσε, ότι θα ενημερώσει τα μέλη του πατρινού Συλλόγου και ότι θα τους μεταδώσει τον ενθουσιασμό ο οποίος εμψύχωνε όλους τους νέους Σιωνιστές (**Ραφαήλ Φρεζή: Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα (Βόλος 1999), σσ. 208 και 358**). Επίσης εκπροσώπησε την Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση Ελλάδος, σε παγκόσμιο Σιωνιστικό Συνέδριο, που έγινε στο Ισραήλ.

Η οικογενειακή συνοχή, η συσπείρωση και η αλληλεγγύη, αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των διαφόρων εβραϊκών επιχειρήσεων και συνδέονταν άρρηκτα με τη θρησκευτική διάσταση της εβραϊκής υπόστασης. Αυτά ήταν τα στοιχεία χάρις στα οποία οι εβραϊκές επιχειρήσεις διατηρήθηκαν και ευημερούσαν μέχρι την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά τον Πόλεμο και το Ολοκαύτωμα, παρότι η συσπείρωση και η αλληλεγγύη ήταν έκδηλες και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση απ' ότι προπολεμικά, ο εκσυγχρονισμός, με τη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων και εταιρικών σχημάτων, λειτούργησε αρνητικά για τις εβραϊκές επιχειρήσεις, με τα οικογενειακά χαρακτηριστικά. Η αρνητική αυτή συγκυρία, ενισχύθηκε στην Πάτρα και από ένα έντονο ρεύμα μετανάστευσης προς την Παλαιστίνη και τις Η.Π.Α., που άρχισε τη δεκαετία 1960 και οδήγησε στη συρρίκνωση και την ουσιαστική κατάργηση της Κοινότητας, τη δεκαετία 1970. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας, εγκατέλειψε την

πόλη και ο τελευταίος Εβραίος. Σήμερα, το μόνο που έχει απομείνει στη μνήμη των παλαιότερων, είναι ο απόηχος της κοινωνικής και επαγγελματικής παρουσίας τους.

Οι Εβραίοι των Πατρών τηρούσαν τις γιορτές και τις τελετουργίες της εβραϊκής θρησκείας (άρθρο 96 του Κανονισμού της Κοινότητας) και τα διάφορα έθιμα και τις παραδόσεις, για τη γέννηση, την περιτομή, τη θρησκευτική ενηλικίωση, τον αρραβώνα, το γάμο και το θάνατο. Οι οικογένειές τους, μαζί με τα παιδιά τους, ντυμένοι όλοι με γιορτινές φορεσιές, πήγαιναν στη Συναγωγή την Παρασκευή το βράδυ, για τον Εσπερινό και το Αγίασμα (Αρμπίτ και Κιντούς) και κάθε Σάββατο. Το Σάββατο ήταν ημέρα αργίας, ψυχικής ηρεμίας και θρησκευτικής ανάτασης. Το πρωί γινόταν η λειτουργία, το μεσημέρι, πριν το φαγητό, άκουγαν το κήρυγμα της εβδομάδας και την απογευματινή προσευχή και το βράδυ γινόταν μία τελετή, που συμβόλιζε το χωρισμό του Σαββάτου από τις άλλες μέρες της εβδομάδας. Τον Ιανουάριο 1948, όλοι οι Εβραίοι που διατηρούσαν εμπορικά καταστήματα στην Πάτρα, κατόπιν σχετικής απόφασης του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Πατρών, δεσμεύτηκαν ενυπόγραφα, ότι δεν θα τα ανοίγουν τα Σάββατα, πριν τη λήξη της πρωϊνής προσευχής (**Αρχείο Κοινότητας**).

Η πρώτη γιορτή του εβραϊκού ημερολογίου είναι η «*Πρωτοχρονιά*» (Ρος Ασσανά – Νέο Έτος), στην αρχή του Φθινοπώρου, η οποία μετά τον πόλεμο έπαψε να γιορτάζεται στην Πάτρα. Με ιδιαίτερη ευλάβεια και θρησκευτική κατάνυξη γιόρταζαν τη μεγάλη γιορτή της «*Ημέρας του Εξιλασμού*» (Γιόμ Κιπούρ), της συγγνώμης και της άφεσης αμαρτιών. Στις αρχές του Φθινοπώρου γιορταζόταν η «*Σουκώθ*» (γιορτή της Σκηνοπηγίας), που διαρκούσε 9 ημέρες. Άλλες γιορτές ήταν η «*Χανουκά*» (γιορτή των φώτων και των ηρώων) (αρχές Δεκεμβρίου), που διαρκούσε 8 ημέρες, του «*Μπι Σεβάτ*» (γιορτή των δένδρων), η «*Πουρίμ*» (γιορτή της Εσθήρ), η ημέρα της επετείου της πτώσεως της Ιερουσαλήμ (Τεστά Μπεάβ) και το «*Πέσσαχ*» (Πάσχα), που είναι από τις με-

γαλύτερες γιορτές του εβραϊσμού, εις ανάμνηση της εξόδου των Εβραίων από την Αίγυπτο, όπου έζησαν ως δούλοι, για 400 και πλέον χρόνια. Το «Πέσσαχ» εορτάζεται στην αρχή της Άνοιξης και διαρκεί 8 μέρες, κατά τις οποίες αναβιώνουν παραδόσεις και έθιμα αιώνων. Μετά 7 εβδομάδες από το «Πέσσαχ», είναι η γιορτή της «Πεντηκοστής» (Σαβουώτ), που είναι αφιερωμένη στην ημέρα που ο Θεός παρέδωσε στο Μωϋσή τις «Δέκα Εντολές».

Η κοινοτική ζωή των Εβραίων που κατοικούσαν στην Πάτρα ήταν εσωστρεφής, αλλά δεν ήσαν αποκομμένοι από την τοπική κοινωνία. Διατηρούσαν επαγγελματικές και κοινωνικές σχέσεις με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους και με πολλούς από αυτούς είχαν αναπτύξει και στενές φιλικές σχέσεις και είχαν καθημερινή επαφή μαζί τους, χωρίς προστριβές ή αντιπαράθεσεις. Αυτό τους βοήθησε να μην είναι διακριτοί από τους Ναζί. Η πλέον εύγλωττη απόδειξη για τις σχέσεις τους, είναι η έμπρακτη αλληλεγγύη που έδειξαν οι χριστιανοί κάτοικοι της πόλης, όταν άρχισαν οι ναζιστικές διώξεις. Γι' αυτό και τα θύματα ήσαν ελάχιστα. Γενικά οι Εβραίοι των Πατρών ήσαν συντηρητικοί, φιλόνομοι, εργατικοί, συνετοί οικογενειάρχες, φιλήσυχοι και δικατέχονταν από πνεύμα οικονομίας. Η αυστηρή τήρηση των συνεκτικών οικογενειακών παραδόσεων, ήταν βασικό χαρακτηριστικό της εβραϊκής ταυτότητας και συμπληρωνόταν από την πατριαρχική δομή, τον έλεγχο της συμπεριφοράς, την αποφυγή επιγαμιών με «ξένους» και την κοινωνική και οικονομική αλληλεγγύη μεταξύ τους. Κατά τις εορτές του Πάσχα, συνήθιζαν να προσφέρουν στους Χριστιανούς γείτονες και φίλους τους «Άζυμα» (ματσώθ), που σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση, καταναλώνονται εκείνες τις ημέρες. Οι περισσότεροι ήσαν ευκατάστατοι και αρκετοί πολύτεκνοι. Παρότι είχαν το αίσθημα του «μέτοικου», η επαγγελματική τους ανάπτυξη ήταν σημαντική, όπως και οι προσωπικοί δεσμοί που δημιούργησαν, οι οποίοι άφησαν το στίγμα τους, στην ιστορική μνήμη της πόλης. Για τους οικονομικά ασθενέστερους, η Κοινότητα φρόντιζε, με την παροχή τακτι-

κών ή έκτακτων βοηθημάτων. Σε πολλές περιπτώσεις εβραϊκών οικογενειών, που έφυγαν οριστικά από την Πάτρα, κατά τη στιγμή της αναχώρησής τους, οι εκδηλώσεις των γειτόνων και των φίλων τους, ιδίως των φίλων των παιδιών, ήσαν ιδιαίτερα συγκινητικές και η ανάμνησή τους παραμένει ακόμα ζωντανή. Μάλιστα πολλοί επιζώντες Εβραίοι των Πατρών, που κατοικούν στην Αμερική ή το Ισραήλ, επισκέπτονται, κατά καιρούς, τη γενέτειρά τους και διατηρούν επαφές με παλαιούς συμμαθητές και φίλους τους. Όμως, λόγω του μικρού αριθμού τους, σε σύγκριση με τον πληθυσμό της πόλης, δεν μπόρεσαν να διαδραματίσουν, είτε ατομικά, είτε συλλογικά, αξιοσημείωτο ρόλο, σε εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής*.

Αξίζει να γίνει μνεία στο διακεκριμένο Ισπανοεβραίο βιολιστή και αρχιμουσικό **Ιωσήφ Μπουστίντουϊ** (Σαν Σεμπαστιάν 1882-Αθήνα 1964), διευθυντή μέχρι το 1961 της «Φιλαρμονικής Εταιρίας Ωδείο Πατρών» (1892), ο οποίος είχε έμμεση σχέση με την Πάτρα. Ο **Μπουστίντουϊ** συνέβαλε με όλες του τις δυνάμεις στην προώθηση των σκοπών της «Φιλαρμονικής», η οποία, εις αναγνώριση των υπηρεσιών του, του απένευσε τον τίτλο του «*Επιτίμου Μέλους*», μία ιδιαίτερη διάκριση, που στην υπερεκατονταετή διαδρομή της, απονεμήθηκε μόνο σε άλλα οκτώ άτομα. Κατά την περίοδο της Κατοχής, η «Φιλαρμονική» δημιούργησε την πρώτη τοπική Συμφωνική Ορχήστρα και ο **Μπουστίντουϊ** ανέλαβε αρχιμουσικός. Οι συναυλίες που διηύθυνε, στο Αρχαίο Ωδείο

* Στο περ. **Χρονικά**, που εκδίδει το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος, έχουν δημοσιευθεί πολλά άρθρα για την Εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών, τχ. 22/3-5, 43/5-6, 49/13-14, 63/8-9, 67-68/45, 117/15-16, 122/22-23, 142/17-19, 150/3-5, 167/18-19, 176/12-21, 196/24, 201/40 και 226/7-13, Πολυχρ. Ενεπεκίδης: Το ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941 – 1944. Από γερμανικά και ελληνικά αρχεία (Αθήνα 1996), σσ. 127-128, 162-163 και 172, Κ.Ε. Fleming: Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων (Αθήνα 2009). Και Καρίνας Λάμψα και Ιακώβ Σιμπή: Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948), (Αθήνα 2010).

και στο Δημοτικό Θέατρο, έχουν καταγραφεί στη μουσική ιστορία της πόλης, ως πολιτιστικά γεγονότα ιδιαίτερης βαρύτητας. Διετέλεσε επίσης Διευθυντής στο «Ωδείο Πειραιώς» και καθηγητής βιολιού και μουσικής δωματίου στο «Ωδείο Αθηνών», επί 60 έτη, όπου ανέπτυξε παραδειγματικό παιδαγωγικό έργο και μόρφωσε μουσικά, γενιές βιολιστών, ολοκληρωμένων καλλιτεχνών. Στους μαθητές του συγκαταλέγονται η Τζίνα Μπαχάουερ (μουσική δωματίου) και οι βιολισταί – αρχιμουσικοί, Φ. Βολωνίνης, Νικ. Σκαλκώτας, Βύρων Κολάσης, Δημ. Χωραφάς, Δημ. Αγραφιώτης, Α. Β. Καρμπόνε κ.α. Επίσης ήταν εξάρχων στη Συμφωνική Ορχήστρα του Ωδείου Αθηνών και διηύθυνε με μεγάλη επιτυχία διάφορες ορχήστρες, εκτός από την Πάτρα, στην Αθήνα, αλλά και στην πατρίδα του την Ισπανία. Ως αρχιμουσικός, παρουσίασε στην Ισπανία έργα Ελλήνων συνθετών και έκανε γνωστούς στην Ελλάδα, σύγχρονους Ισπανούς μουσουργούς.

Μία ομάδα από τα 161 μέλη που αριθμούσε η Ισραηλιτική Κοινότητα των Πατρών το 1928. Στο μέσον διακρίνονται ο εκτελών χρέη ραββίνου στη Συναγωγή της οδού Παντανάσσης, Σαμουήλ Αλμπάλα και δεξιά του ο ιδρυτής και πρόεδρος της Κοινότητας, Ζαχαρίας Βιτάλ (1875-1957), ο οποίος αργότερα διετέλεσε και πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών. © Συλλογή Ε.Μ.Ε.

Ισραηλιτική Συναγωγή Πατρών, Παντανάσης 34 (1965).

Το εσωτερικό της Συναγωγής των Πατρών, όπως εκτίθεται σήμερα στο Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος.

© Φωτογραφικό Αρχείο Ε.Μ.Ε.

Ο Δανιὴν Βαρούχ με το συγγραφέα, στο δικηγορικό γραφείο του τελευταίου, στην Πάτρα (Ιούλιος 2014).

Οικογένεια Νταν Ιωχανά έξω από το κατάστημά τους στην Πάτρα, Γεροκωστοπούλου 19.

*1η σειρά: Σαρίνα Ιωχανά, Ντανέλης Ιωχανάς, ανεψιός του Δανιήλ Ιωχανά, γύρισε από τη Γερμανία όμηρος, Δανιήλ Ιωχανάς.
2η σειρά: Σόλων Ιωχανάς, Ραχήλ Ιωχανά, αδελφή του Δανιήλ Ιωχανά, γύρισε από τη Γερμανία όμηρος, Χάϊδω Ιωχανά, Μωϋσής Ιωχανάς.*

*Επάνω:
Σόλων Ιωχανάς
και Δημήτριος Μαρινάκης
με τις σύζυγους τους,
Αποκριές 1955,
Δημοτικό Θέατρο Πατρών
Χορός Παναχαϊκής.*

*Αριστερά:
Ραφαήλ-Σαμ-Ηλίας (Μάτσας)
Τίτινα Ιωχανά Μάτσα
(Πειραιάς 1963-64).*

*Ισαάκ Ιωχανάς, Πρόεδρος Ισραηλιτικής
Κοινότητας Πατρών.
Στο κατάστημά του (Μαιζώνος 125).*

*Ισαάκ Ιωχανάς
Φουρτουνή Ιωχανά
Νούλης Ιωχανάς.*

*Σόλων και Αννέτα Ρούσσου (γονείς).
Πέπος και Εντυχία Ρούσσου (παιδιά).*

Ισαάκ και Ραχήλ Μάτσα (1939).

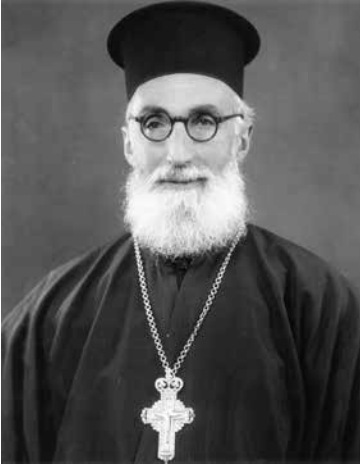
Ισαάκ και Ραχήλ Μάτσα.

Ισαάκ Μάτσας.

Ισαάκ, Δανιήλ, Ιωαννάς, Μπέν Γκουριόν Μάτσας (Μεσολόγγι 1958).

*Πρωτοπρεσβύτερος
Νικόλαος Γαλάτης*

*Αστυνομικός Διευθυντής
Δημήτριος Μαρινάκης*

*Ο Ιωσήφ Μπουσιντουΐ και ο Κωνσταντίνος Κυδωνιάτης
με μαθήτριές τους (πίανου). Φιλαρμονική Εταιρεία Πατρών (14/7/1960).*

Η Πάτρα, λόγω της θέσης της, υπήρξε ανέκαθεν σπουδαίο εμπορικό κέντρο και σημαντικός διαμετακομιστικός σταθμός, εξ ου και ο χαρακτηρισμός της «εμπορείο» του νεοελληνικού κράτους. Σ' έναν τέτοιο χώρο θα ήταν παράδοξο να μην ζούσαν Εβραίοι. Οι πρώτοι Εβραίοι μετοίκησαν στην Πάτρα τον 4^ο π.Χ. αιώνα και έκτοτε η παρουσία τους έχει αφήσει το στίγμα της στη συλλογική μνήμη της πόλης. Δυστυχώς, την προαιώνια διαδρομή τους διέκοψαν βίαια οι Ναζί. Στην Πάτρα το ποσοστό των θυμάτων, στο συνολικό αριθμό των πατρινών Εβραίων, έφθασε το 30%. Και όσοι σώθηκαν το οφείλουν στη βοήθεια συμπολιτών τους, με τους οποίους διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις. Ερευνώντας την Ιστορία της γενέτειράς μου, συναντήθηκα με το εβραϊκό στοιχείο, ως ιστορική πραγματικότητα και αυτό μου κέντρισε το ενδιαφέρον να συγκεντρώσω στοιχεία γι' αυτούς και να τα συνθέσω. Και το αποτέλεσμα αυτής της σύνθεσης είναι το ανά χείρας βιβλίο.

ISBN: 978-960-99200-2-5

9 789609 920025